

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ, ІНФОРМАЦІЇ ТА БЕЗПЕКИ

Колективна монографія

Івано-Франківськ

2022

УДК 321.1

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Факультету історії, політології і міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 8 від 19 квітня 2022 року)*

Рецензенти:

Ю. О. Остапець - доктор політичних наук, професор, декан факультету суспільних наук Ужгородського національного університету;
А. С. Романюк - доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.

За редакцією д. іст. н., проф. В.В. Марчука

Авторський колектив:

О. Б. Березовська-Чміль, Н. Р. Голубяк, І. І. Івасюк, С.М. Дерев'яно,
І. І. Доцяк, Ю. В. Кобець, О. І. Липчук, І. І. Ломака, Г. І. Луцишин,
Т.Б.Мадрига, В. В. Марчук, В. І. Дудкевич, С. М. Матвієнків, А.І. Міщук,
М. Б. Міщук, В. І. Гладій, В. І. Мельничук.

Актуальні проблеми політики, інформації та безпеки: колективна монографія [за ред. Марчука В.В.] ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника ; Факультет іст., політол. і міжнар. від-н. Івано-Франківськ : Ярина, 2022. 310 с.

У колективній монографії розглянуто актуальні на сучасному етапі проблеми політики, інформації та безпеки, особливості політичних процесів в Україні та світі, теоретичні та практичні аспекти політичної ідентичності, державного управління, регіоналізму, прийняття політичних рішень і народовладдя у безпековому вимірі.

Монографія розрахована на широку аудиторію – студентів, аспірантів, магістрантів, викладачів, політиків, журналістів, фахівців у сфері національної безпеки, державних службовців, а також усіх зацікавлених читачів.

УДК 321.1

© Автори, 2022

© ПНУ ім. В. Стефаника, 2022

ЗМІСТ

НАРОДОВЛАДДЯ У БЕЗПЕКОВОМУ ВИМІРІ (<i>Сергій Дерев'янку</i>).....	4
ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (<i>Ігор Доцяк</i>).....	29
ПОЛІТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ДОСВІД КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (<i>Юлія Кобець</i>).....	45
ПАРЛАМЕНТСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ (<i>Галина Луцишин, Світлана Матвієнків</i>).....	67
РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ УГКЦ) (<i>Андрій Міщук, Маряна Міщук</i>).....	107
ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКЛАМИ НА ЦІЛЬОВУ АУДИТОРІЮ (НА ПРИКЛАДІ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ 2019 РОКУ) (<i>Тетяна Мадрига</i>).....	132
ОБ'ЄДНАНІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ: ГЕНЕЗА, СПЕЦИФІКА ТА ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ (<i>Іван Івасюк</i>).....	157
ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ МЕТОДІВ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОГНОЗУВАННІ (<i>Оксана Липчук, Іванна Ломака</i>).....	187
ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ У СУЧАСНОМУ БЕЗПЕКОВОМУ ПРОСТОРИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ (<i>Наталія Голубяк</i>).....	207
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕГІОНАЛІЗМУ (<i>Олена Березовська-Чміль</i>).....	236
ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ (<i>Василь Марчук, Василь Дудкевич</i>).....	251

КОНСТИТУЮВАННЯ СИСТЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ СФЕР КОМПЕТЕНЦІЙ МІЖ ІНСТИТУТАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ДОСВІД КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ (<i>Василь Гладій, Василь Мельничук</i>).....	282
---	-----

С. М. Дерев'янко,
доктор політичних наук, професор
кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Народовладдя у безпековому вимірі

Анотація. Узагальнені підходи до розуміння сутності народовладдя, його інститутів та гібридної війни як політико-правових явищ, їх взаємозв'язок з національною безпекою держави. На підставі аналізу нормативно-правових актів розкривається засадниче положення Конституції України, за яким захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Проаналізовані особливості застосування в умовах новітньої російсько-української гібридної війни інститутів безпосереднього народовладдя, що розглядаються міжнародною спільнотою як ймовірний формат розв'язання проблеми статусу окупованих територій. Висловлені міркування щодо змісту політичних прав громадян та доцільності їх обмеження в новітніх українських реаліях. Акцентується на спробах маніпулювання ідеєю народного волевиявлення лідерами самопроголошених утворень з метою самоідентифікації та легітимації регіонального сепаратизму.

Ключові слова: гібридна війна, демократія, народовладдя, національна безпека, політичні інститути, політичні права громадян, пряма демократія

Відновлення новітньої Української держави є закономірним результатом віковичних прагнень та жертвовної боротьби українців

реалізувати вищий ціннісний ідеал – право жити вільно на своїй землі. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року надав вищій юридичній сили Акту проголошення незалежності України й, по суті, став формою національного державотворення, засобом його легітимізації, Тридцять років, що минули з того часу сповнюють гордістю за зроблений українським народом істинно доленосний вибір, а, разом з тим, спонукають до пошуку відповіді на запитання – чому ж сьогодні саме існування Української держави, її територіальна цілісність та суверенітет опинилися під реальною загрозою знищення.

Вторгнення Російської Федерації на територію України, окупація та наступна анексія українського півострова Крим, спровоковане державою-агресором збройне протистояння у південно-східних областях і, як наслідок, триваюча вже восьмий рік війна на українських теренах, об'єктивують звернення до безпекових проблем. Адекватної протидії вимагає поширення в інформаційному просторі тверджень про Україну як фейкову державу, що немає майбутнього, спроби нав'язати стереотипи «русского мира».

Вагомість реальності та ймовірних наслідків цих загроз вимагає утвердження в суспільстві розуміння того, що завершення війни є не тільки відповідальністю політикуму, обов'язком владних інституцій, й усього Українського народу, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Однак забезпечення національної безпеки неможливо ефективно здійснювати лише засобами безпосереднього народовладдя.

Нові геополітичні реалії пов'язані з прагненням України набуття повноцінного членства в Європейському Союзі та НАТО, що гарантувало б мир для українського народу та цілковиту ліквідацію ймовірності зовнішніх провокацій. Істотно ускладнило цей процес й запровадження на всій території держави заходів надзвичайної ситуації та карантину в умовах світової пандемії COVID-19.

Поза політичною кон'юнктурою слід знайти національну модель народовладдя та забезпечення національної безпеки й оборони, яка відповідала б вимогам часу, здобуткам і сучасному рівню світового конституціоналізму, національної політичної та правничої думки, реаліям сучасної України та перспективам її розвитку. Тому розробка цих проблем набуває не тільки теоретичного значення, а й стає важливим науковим практичним завданням.

Вихідними для розуміння досліджуваних явищ є терміни «народовладдя», «гібридна війна», «національна безпека» та похідні від них. У політичній і юридичній науці, нормативно-правових актах пропонуються різні дефініції – поза актуальністю та частотою вживання – єдиного розуміння не вироблено.

Закріплений у статті 5 Конституції України принцип народовладдя є однією із ключових засад конституційного ладу держави. Розуміння народовладдя як належності усїєї повноти влади в державі народів знайшло свій вираз у проголошенні Основним Законом принципу народного суверенітету, що означає визнання народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі. Конституційне закріплення влади народу зумовлює необхідність запровадження певних механізмів її реалізації. Як встановлено в частині другій статті 5 Конституції України, «народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Це засадниче положення конкретизується приписом статті 69 Конституції України про те, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії (Конституція України, 1996).

Упродовж років для розуміння сутності «гібридної війни» певною мірою використовували наведене у тексті «Военної доктрини України» від 24 вересня 2015 року означення однієї із головних тенденцій, яка впливає на формування та розвиток безпекового середовища у світі, а саме: «перенесення ваги у воєнних конфліктах на асиметричне застосування

воєнної сили не передбаченими законом збройними формуваннями, зміщення акцентів у веденні воєнних конфліктів на комплексне використання воєнних і невоєнних інструментів (економічних, політичних, інформаційно-психологічних тощо), що принципово змінює характер збройної боротьби» (пункт 6) (Воєнна доктрина, 2015).

Натомість сутнісне визначення поняття «гібридна війна» у законодавстві України з'явилося тільки нещодавно у тексті «Стратегії воєнної безпеки України», затвердженій Указом Президента України від 25 березня 2021 року. З огляду на важливість наведеного тлумачення для розуміння предмету даного дослідження наведемо фрагмент нормативно-правового акту повністю : «Головним безпековим аспектом у воєнній сфері на національному рівні залишається розв'язана Російською Федерацією гібридна війна проти України, яка ведеться у формі комбінації різноманітних дій щодо прихованого застосування регулярних військ (сил), незаконних збройних формувань і терористичних організацій, використання пропаганди, саботажу, терору, вчинення диверсій, навмисного завдання шкоди громадянам, юридичним особам та об'єктам державної власності в Україні. Метою цих дій є посягання на територіальну цілісність, дестабілізація соціально-політичної ситуації, гальмування соціально-економічного розвитку, європейської та євроатлантичної інтеграції, відновлення свого впливу в Україні, зміна її територіального устрою, зокрема шляхом повномасштабного застосування воєнної сили проти України» (Стратегія воєнної безпеки України, 2021).

Упродовж останніх семи років як в Україні, так і в інших державах опубліковано чимало наукових та популярних розвідок, автори яких – науковці та політики – прагнуть осягнути сутність новітньої війни. Запропоновано чимало більш-менш об'ємних і змістовних визначень цього політико-правового явища, однак поза актуальністю та частотою вживання кожного – єдиного розуміння не вироблено. Не вдаючись до дискусії щодо їх сутності, використаємо сформульоване у колективній монографії

«Світова гібридна війна: український фронт». Автори книги визначають «гібридну війну» як «воєнні дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей» (Горбулін, 2017, с. 19).

У науковій літературі поширена думка, що забезпечення національної безпеки є пріоритетним завданням органів державної влади, покладається на військові формування та правоохоронні органи держави. Закон України «Про національну безпеку України» прийнятий Верховною Радою України у 2018 році в складних умовах новітньої «російсько-української гібридної війни», що істотно вплинуло на концептуальне втілення безпекових механізмів. Законодавець визначає, що «державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо» (частина четверта статті 3) (Про національну безпеку України, 2018).

Законом чітко визначено та розмежовано повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, детально виписані принципи їх діяльності, структура та завдання. Водночас окремі його норми передбачають можливість безпосередньої участі громадян у формуванні та реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони.

Громадян та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України, Закон виокремлює серед чотирьох взаємопов'язаних складових Сектора безпеки і оборони України (частина перша статті 12).

До речі, попередній Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року містив припис, за яким «громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи

місцевого самоврядування, які вони обирають, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку» (абзац чотирнадцятий статті 9) (Про основи національної безпеки України, 2003).

У чинному Законі України «Про національну безпеку України» цього припису немає, хоча його введення, вважаємо, є доцільним, оскільки він дає розуміння поняття «добровільності участі» та форм її вияву. А головне – таке розуміння відповідає положенням частини першої статті 17 Конституції України: «Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» (Конституція України, 1996).

Однак предмет чинного Закону значно вужчий, ніж попереднього, і фактично зводиться до регулювання діяльності Сектора безпеки та оборони, насамперед органів державної влади. Новелою є введення терміну «інституції громадянського суспільства», які залучаються до підготовки проекту Стратегії національної безпеки України (абзац п'ятий частини першої статті 26), а також проекту Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України (абзац третій частини першої статті 29).

Особливу увагу привертає розділ III цього Закону, де визначені засади демократичного цивільного контролю над органами та формування Сектора безпеки і оборони держави, види та суб'єкти контролю та їх повноваження. Запровадження такого контролю як механізму нагляду, вважаємо, повинно сприяти забезпеченню верховенства права у безпековій сфері. Окрема стаття 10 «Громадський контроль» передбачає, що

«громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання» та іншими законами України» (частина перша). Тут же припис, за яким «сфера громадського контролю може бути обмежена виключно Законом України «Про державну таємницю». Закон гарантує право контролю лише громадським об'єднанням, які зареєстровані у встановленому законом порядку, а також відповідно до їх «статутних положень» (абзац перший частини другої) (Про національну безпеку України, 2018).

Крім права «отримувати в установленому порядку від державних органів, зокрема від керівників складових Сектора безпеки і оборони, інформацію з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони, крім інформації з обмеженим доступом» (пункт 1 частини другої), громадським об'єднанням надається можливість «здійснювати дослідження з питань національної безпеки і оборони, публічно презентувати їх результати, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо» (пункт 2 частини другої). Логічними, з огляду на це, є надане громадським об'єднанням право «проводити громадську експертизу проєктів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції для розгляду відповідним державним органам» (пункт третій частини другої), а також «брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань діяльності і розвитку Сектора безпеки і оборони» (пункт 4 частини другої). Більше того, Закон прямо зобов'язує державні органи не тільки оприлюднювати проєкти документів у сферах національної безпеки і оборони на своїх офіційних веб-сайтах, а й проводити їх обговорення з інституціями громадянського суспільства (пункт 3 частини п'ятої статті 33).

Закон не тільки надає права громадянам у сфері безпеки і оборони, але й містить гарантії забезпечення цих прав. «Громадяни, які вважають, що їх права, свободи чи законні інтереси порушено рішеннями, діями, бездіяльністю складових Сектора безпеки і оборони чи їх посадових осіб, мають право звертатися до суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, використовувати будь-які інші механізми захисту прав і свобод, передбачені законодавством України» (частина друга статті 11) (Про національну безпеку України, 2018).

Формою демократичного цивільного контролю є припис, за яким «засоби масової інформації, висвітлюючи питання національної безпеки і оборони, інформують суспільство про стан захисту національних інтересів України» (частина третя статті 10). Згідно з приписом частини четвертої цієї ж статті не рідше, ніж раз на три роки, органами Сектора безпеки і оборони «видаються «Білі книги» або інші аналітичні документи (огляди, національні доповіді тощо)». Таким чином, громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України, розглядаються як невіддільна складова Сектора безпеки і оборони.

Водночас слід погодитися із низкою застережень, які висловлені Українською Гельсінською спілкою з прав людини. Положення Закону не регламентують низку релевантних аспектів: правовий статус, повноваження, відповідальність громадян та громадських об'єднань. Серед принципів демократичного цивільного контролю не передбачені принципи деполітизації та деідеологізації контролю, відкритості для суспільства інформації про діяльність сектору, відповідальності посадових осіб за своєчасність, повноту і достовірність інформації, що надається, та за реагування на звернення. Крім того, громадський контроль, згідно статті 10 Закону, не передбачає можливості для громадських об'єднань знайомитися з умовами служби, життя і побуту військовослужбовців у

військових частинах, де, як відомо, існує ризик порушення прав людини (Українська Гельсінська спілка, 2018).

Такий підхід закономірно випливає із засадничого положення, за яким «державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини і громадянина – їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства – його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави – її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій» (частина перша статті 3) (Про національну безпеку України, 2018).

Означені підходи певною мірою відображені і у названій вище «Стратегії воєнної безпеки України» від 25 березня 2021 року. До засобів забезпечення воєнної безпеки у стратегії віднесені, зокрема «розвиток спроможностей сил територіальної оборони Збройних Сил України та руху опору за підтримки громадянського суспільства», а також «громадяни України на військовій службі та службі у військовому резерві становлять найбільш цінний оборонний капітал держави» (Стратегія воєнної безпеки України, 2021).

Законодавчо передбачено, що безпекового характеру обмеження на використання інститутів народовладдя можуть виникнути в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Так, загострення збройного конфлікту внаслідок нападу ВМС Російської Федерації на українські судна в Азовському морі у листопаді 2018 року стало приводом для введення в Україні воєнного стану.

Здійснений автором детальний аналіз політико-правових підстав та наслідків обмеження політичних прав громадян в умовах воєнного стану опубліковано (Дерев'янку, 2019). Тут же, з огляду на предмет дослідження, акцентуємо, що воєнний стан як чинник обмеження конституційних прав і свобод названий у статті 64 Конституції України. Закон України «Про

правовий режим воєнного стану» серед заходів, які можуть вживатися в Україні або в окремих її місцевостях, «в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина», виокремлює: «забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів» (пункт 8 частини першої статті 8), а також «порушувати у порядку, визначеному Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань» (пункт 9 частини першої статті 8). Приписи статті 19 «Гарантії законності в умовах воєнного стану» прямо забороняють зміну Конституції України, зміну Конституції Автономної Республіки Крим, «проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій» (Про правовий режим воєнного стану, 2016).

До речі, у тексті Закону України «Про правовий режим воєнного стану», який був прийнятий 6 квітня 2000 року та втратив нині чинність не було заборони щодо «масових зібрань та акцій» (Про правовий режим воєнного стану, 2000).

Обмеження в умовах воєнного стану виборчих прав громадян має наслідком й те, що «у разі закінчення строку повноважень Президента України під час дії воєнного стану його повноваження продовжуються до вступу на пост новообраного Президента України, обраного після скасування воєнного стану» (частина друга статті 11). Аналогічно «у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного стану» (частина друга статті 12).

Актуальним з огляду на здійснюваний процес децентралізації є припис частини другої статті 19, за яким «Верховна Рада України не

пізніше ніж у дев'яностоденний строк з дня припинення чи скасування воєнного стану, якщо чергові або позачергові вибори до відповідних органів мали бути проведені в період, на який було введено воєнний стан, приймає рішення про призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих виборів» (Про правовий режим воєнного стану, 2016).

Таким чином, запровадження воєнного стану, вважаємо, було не тільки відповіддю на події в Азовському морі, але стало показником незламного прагнення українського народу до захисту державного суверенітету та територіальної цілісності. Законодавство України створює загалом основу для функціонування режиму воєнного стану, встановлені законодавством України обмеження щодо реалізації громадянами конституційних прав, на нашу думку, є достатньо вичерпними. Такі обмеження у 2018 році фактично не були застосовані.

Чинне законодавство України допускає обмеження прав громадян, зокрема, політичних і в умовах пандемії COVID-19, що стала серйозним викликом світовій спільноті, українцям, зокрема. Пандемія розглядається владними структурами та політикумом як істотна загроза національній безпеці, що вимагає адекватних засобів протидії. Різним є ставлення до неї суспільного загалу, адже пандемія Covid-19, що захопила практично всі країни світу, об'єктивно призвела до радикальної зміни способу життя переважної більшості громадян. Пандемія є не просто викликом для системи охорони здоров'я, а спричинила чимало нових політичних, соціальних та економічних проблемам, які вимагають нагального вирішення, здійснення системних заходів. Запроваджені обмеження щодо свободи пересування, ведення господарської діяльності, вільного доступу до духовних та культурних надбань та ін., загострили увагу й до проблеми дотримання прав і свобод людини та громадянина, зокрема й політичних.

Обмеження ці неоднозначно сприйняті і політикумом, і громадянами загалом. Думки полярні – від повної підтримки дій владних структур до

сприйняття кампанії з вакцинації та введених обмежень як PR-акції влади чи прагнення наступу на права людини. Дорікають їй, що справедливо, на неефективність здійснюваних заходів, розвал системи охорони здоров'я, що має наслідком смерть тисяч українців, мільйонів людей у всьому світі, згубні наслідки для здоров'я людей та їх майбутнього. Виявом цього є й широкі масові «антивакцинаторські» акції. Це спонукає висловити власні міркування щодо правових підстав та мотивів політичного характеру, які об'єктивують обмеження політичних прав громадян в умовах пандемії Covid-19, насамперед щодо реалізації засад народовладдя.

Із сукупності правових норм виокремимо тільки ті, які стосуються запровадження обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, зокрема, політичних. Проблеми тут, вважаємо, радше морально-політичного чи політтехнологічного, ніж власне правового характеру. Вихідним є положення про те, що чинна Конституція України не тільки декларує політичні права громадян, але й визначає конкретний механізм їх реалізації, встановлює вичерпний перелік підстав їх обмеження. Показово, що їх формулювання в істотному збігаються із положеннями, які виписані у тесті «Загальної декларації прав людини» (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року) (Загальна декларація прав людини, 1948). Порівняльний аналіз положень обох документів дає підстави стверджувати про прагнення українських законотворців не тільки імплементувати апробовані загальноприйняті міжнародно-правові норми, але й розширити їх розуміння в новітніх умовах.

Показовими є норми Основного Закону, за якими «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними» (частина перша статті 22). «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані» (частина друга статті 22). До того ж ця стаття містить застереження, що «при прийнятті нових законів або внесенні змін

до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» (частина третя статті 22) (Конституція України, 1996).

З огляду на предмет дослідження важливими є норми обох документів, які стосуються обмеження прав і свобод громадян.

«При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» – передбачає частина друга статті 29 Декларації.

Певною мірою до новітніх українських реалій можуть бути використані і положення статті 2 Декларації про те, що «не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті» (Загальна декларація прав людини, 1948).

Конституція України містить приписи, за якими здійснення прав, передбачених частинами першою та другою статті 34, може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення (виділено автором – С. Д.), для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.(частина третя статті 34). Аналогічні застереження виписані у частині першій статті 36 щодо реалізації громадянами України права «на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації», а також у частині другій статті 39 щодо гарантованого частиною першою цієї ж статті права «збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації».

Певною мірою до ситуації, що склалась в умовах пандемії можна використати приписи статті 64 чинної Конституції України. Статтею встановлено, що «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» (частина перша). «В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції» (частина друга) (Конституція України, 1996).

Наведені конституційні норми конкретизовані у названому чинному Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2020 року за № 1550-III. Із сукупності його норм і приписів проблеми дослідження стосуються, зокрема, наведене у статті 1 визначення надзвичайного стану. Не цитуватимемо повністю, а виокремимо положення, за яким «Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян ... і передбачає надання відповідним органам державної влади ... та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» (Про правовий режим надзвичайного стану, 2020).

Принципово важливою є стаття 4 цього Закону, яка визначає умови введення надзвичайного стану. Частиною першою цієї статті встановлено, що «Надзвичайний стан вводиться лише за наявності реальної загрози безпеці громадян або конституційному ладові, усунення якої іншими способами є неможливим». До таких підстав віднесено «1) виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення» (пункт 1 частини другої статті 4).

Названий Закон містить конкретні приписи щодо запровадження надзвичайного стану, пов'язаного з пандемією. Це зокрема, стаття 16 «Зміст заходів правового режиму надзвичайного стану», якою передбачено, що обмеження в інтересах охорони здоров'я, на які повинно бути акцентовано у відповідному Указі Президента України. Серед них, зокрема «4) заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом»; 4) встановлення карантину та проведення інших обов'язкових санітарних та протиепідемічних заходів (стаття 17); 9) порушення у порядку, визначеному Конституцією і законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських організацій в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (стаття 18) (Про правовий режим надзвичайного стану, 2020).

З огляду на ці положення, зауважимо, що існує певні проблеми щодо окремих повноважень Глави держави в Україні. Члени Парламентської експертної групи з питань конституційного реформування, у роботі якої 2021 року брав участь і автор, детально проаналізували їх сутність та причини виникнення, що відображено у підсумковому документі – «Зеленій книзі конституційної реформи в Україні». Зокрема, акцентується, що «частина перша статті 106 Конституції України передбачає

схоластичний набір повноважень Президента України, позбавлений системної та логічної єдності, а подекуди і юридичної визначеності. Наприклад, пункт 1 («забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави») є швидше нормою-декларацією» (Зелена книга конституційної реформи в Україні, 2021, с. 16). Проблемним є й визначення конституційного статусу Ради національної безпеки і оборони – координаційного органу з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, який координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Експерти вважають, що «положення статті 107 Конституції України не передбачають чіткого статусу чи вичерпних повноважень РНБО, що надає Президенту України інструменти для перетворення РНБО на «тіньовий уряд», який може перетягувати на себе компетенцію та повноваження Кабінету Міністрів України» (с. 18). Через те, що сфера національної безпеки ніколи не була чітко визначена, РНБО як постійно діючий орган може підміняти собою Уряд, ухвалюючи рішення з практично будь-яких питань (Зелена книга конституційної реформи в Україні, 2021, с. 24).

Надзвичайний стан в державі з часу поширення пандемії не вводився. Натомість запроваджувалась надзвичайна ситуація, коли застосовувалися карантинні заходи, які були продовжені у формі адаптованого карантину до 31 березня 2022 року, подальша перспектива – складно прогнозована.

Поняття та особливості оголошення надзвичайної ситуації передбачені Кодексом цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року № 5403-VI (Кодекс цивільного захисту України, 2012). Крайнім виявом їх стало запровадження в Україні упродовж 2020-2021 рр. системи періодичних жорстких локдаунів, проте рівень дотримання і контроль за їх дотриманням залишався на низькому рівні. Запровадження та здійснення заходів провадиться відповідно до нормативно-правових актів Уряду

України. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2020 року № 1236 введено перелік карантинних обмежень, зокрема, щодо проведення масових заходів, а також затверджено «Порядок здійснення протиепідемічних заходів під час організації та проведення виборів» (Порядок здійснення протиепідемічних заходів під час організації та проведення виборів 2020).

Очевидно, найбільш вразливим є питання щодо проведення виборів. Вибори в умовах надзвичайного стану не проводяться, а переносяться на час після їх завершення. Що ж до умов надзвичайної ситуації, виявом якої є карантин, то вони не є підставою для відміни виборів, а накладають відбиток на проведення заходів на всіх стадіях виборчого процесу. Яскравий приклад нещодавні місцеві вибори та проміжні вибори народних депутатів України, що проводились упродовж 2020-2021 років.

Виборчий кодекс України, введений в дію з 1 січня 2020 року не містить жодних приписів щодо особливостей проведення виборів в умовах пандемії. Прогалину цю заповнюють підзаконні нормативно-правові акти, зокрема, видані у межах її повноважень, постанови Центральної виборчої комісії. З останніх, яка повинна мати довгострокову дію, назвемо постанову ЦВК «Про особливості виготовлення іменних запрошень на вибори, всеукраїнський референдум у період дії карантину, встановленого з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 8 жовтня 2021 року за № 400. «Увага! Виборцю під час проведення голосування необхідно перебувати в респіраторі або захисній масці та рекомендується для здійснення голосування використовувати особисту ручку. Виборцю, який підлягає самоізоляції, рекомендується здійснювати голосування за місцем перебування. Виборець, який виявив бажання проголосувати за місцем перебування, не пізніше 20 години останньої п'ятниці перед днем голосування повинен подати до дільничної комісії з всеукраїнського референдуму заяву разом з документом, що підтверджує

відповідний факт» (Про особливості виготовлення іменних запрошень на вибори, всеукраїнський референдум у період дії карантину, 2021).

Інші обмеження політичних прав громадян фактично не застосовувалось. До причин політичного характеру віднесемо, зокрема, неоднозначне сприйняття значною громадян запровадження таких обмежень. Для підтвердження використаємо результати проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 14 по 20 жовтня 2021 року опитування щодо ставлення громадян України до питань пов'язаних з пандемією коронавірусу COVID-19. Оприлюднені результати, зокрема, свідчать, що «в українському суспільстві немає одностайності щодо питань пов'язаних з пандемією коронавірусу COVID-19. Лише 18,5% опитаних довіряють офіційній інформації про чисельність тих, хто захворів коронавірусом в Україні. 20,9% респондентів вважають, що ці цифри є заниженими, а 23,1% що завищеними. 23,0% відповіли, що не стежать за такою інформацією, а 14,5% вагалися з відповіддю. 42,4% опитаних вважають, що українська влада не спроможна протидіяти загрозам пандемії, 31,7% вважають, що можливості влади протидіяти пандемії COVID-19 є обмеженими і лише 14,7% респондентів відповіли, що українська влада має змогу протидіяти пандемії COVID-19 повною мірою.

Немає одностайності серед громадян і щодо питання, який спосіб боротьби з розповсюдженням коронавірусу є найбільш дієвим. Близько третини опитаних (31,1%) найдієвішим способом вважають тотальну вакцинацію населення, 18,4% широку мобілізацію медичних закладів та лікування хворих на коронавірус, 17,2% ізоляцію носіїв інфекції. Значно рідше найбільш дієвим способом боротьби з розповсюдженням коронавірусу називали запровадження превентивних заходів, по відношенню до груп ризику (8,2%) та запровадження тотального карантину (5,9%) (Ставлення українців до питань, пов'язаних з пандемією, 2021).

2 грудня 2021 року Центром Разумкова презентовано результати дослідження «Соціально-економічні наслідки коронакризи», у якому наголошується, «що основний акцент у протидії поширенню пандемії повинен бути зроблений на посиленні контролю за епідеміологічним станом у закладах закритого типу та на фізичному дистанціюванні в місцях громадського перебування, однак влада більш «охоче» говорить про чергові локдауни в найжорсткіших форматах, що, вочевидь, має на меті і політичне (антипротестне) застосування» (Соціально-економічні наслідки коронакризи, 2021, с. 79). Стійкість позитивних очікувань населення безпосередньо пов'язана із зайнятістю, а також різними політичними заходами впродовж коронавірусної кризи. Тому, 20,7 % експертів серед наслідків коронакризи називають «посилення політичної нестабільності».

Наведені результати підтверджуються й даними інших аналітичних структур. Ситуація істотно не змінилась із припиненням локдауну.

Тому, щоб уникнути таких спекуляцій у майбутньому, очевидно, доцільним було б при оновленні Основного Закону держави та у Виборчому кодексі України, законодавчо закріпити застереження про неможливість заборони призначення виборів, навіть у випадку пандемій чи локальних конфліктів, як це прийнято в окремих державах.

Таким чином, запровадження обмежувальних заходів, вважаємо, є вимушеним кроком в умовах пандемії Covid-19. Чинне законодавство України створює загалом основу для функціонування режиму карантину, встановлені законодавством України обмеження щодо реалізації громадянами конституційних, зокрема, політичних прав, на наш погляд, є достатньо вичерпними. Внесення інших, крім названої, змін до оновленої Конституції України чи інших нормативно-правових актів щодо розширення цих обмежень прав громадян за умов нинішнього рівня політизації суспільства, досягнутих демократичних завоювань, вважаємо, було б недоцільним.

У зв'язку з цим наголосимо, що прецедент ухвалення конституційних змін у частині правосуддя, децентралізації та інших у парламенті без обговорення в експертних колах, громадянському суспільстві ще раз переконує в тому, що оновлення Основного Закону й ухвалення нової Конституції мають здійснюватися лише через інститути установчої влади народу. Дискусійною, але ймовірною, є запропонована нами ідея про запровадження віча як органу народоправства (Кресіна І., Дерев'янка С., 2016). Ураховуючи національні правові традиції, світовий досвід конституційного регулювання інститутів народовладдя, вважаємо, що до тексту нової (оновленої редакції) Конституції України доцільно ввести окремі статті, якими, по-перше, виписати статус віча як інституту установчої влади, котра є первинною, щодо законодавчої, виконавчої та судової влади, визначає конституційний устрій держави; по-друге, встановити порядок його формування; по-третє, означити повноваження цього органу народоправства. Основною функцією віча повинно стати схвалення та прийняття Основного Закону. Можливе використання термінів «Народне Віче», «Конституційне Віче». Це наповнило б реальним змістом засадничі конституційні норми про здійснення влади народом, зробило б український народ не об'єктом, а активним суб'єктом правотворення.

Найбільш доцільним та перспективним стало б здійснення системного оновлення всього Основного Закону держави. Вже після Революції Гідності, яка висунула перед владою і громадянським суспільством вимогу змінити систему, стало зрозуміло, що точкові, «клаптикові» зміни не зачіпають системи в цілому. Адже це система політико-правова, закріплена в Конституції України. В ній тісно взаємопов'язані всі елементи, інститути, підсистеми, і реформувати одну складову, не зачіпаючи інших, неможливо. Поза правовими підставами для цього бракує насамперед політичної волі конституцієдавця.

Відомо, що у різних країнах апологетика народовладдя використовуються з різною метою. В одних – є інструментом демократії та залучення людей до управління країни, в інших – інструментом утвердження диктаторських режимів. Показово, що ідеї народовладдя є не тільки засобом забезпечення національної безпеки, але й використані як чинник самоідентифікації регіонального сепаратизму для практичного втілення спроб організаційного його оформлення. Маніпулюючи ідеями волі народу лідери самопроголошених республік прагнули надати легітимності їх утворенням.

Українські реалії минулого десятиліття призвели до спроб його використання з відверто сепаратистськими цілями, які є серйозною загрозою територіальній цілісності держави. Найбільш цинічним за свою суттю виявом маніпулювання політичною свідомістю громадян стали «референдуми», проведені 2014 року в Автономній Республіці Крим, Донецькій та Луганській областях. Лідери самопроголошених Донецької та Луганської «народних республік» прагнули використати їх для того, щоб надати легітимності цим фейковим утворенням.

Події в Україні впродовж 2013-2021 років яскраво підтверджують твердження фахівців Національного інституту стратегічних досліджень про те, що “зовнішні союзники здатні стати джерелом ресурсів, надавати політичну та інформаційну підтримку, здійснювати дипломатичний, економічний чи навіть військовий тиск на користь сепаратистів” (Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні, 2014).

Імпонує оригінальний підхід, запропонований відомим фахівцем у галузі конституційного права професором Л.Т. Кривенко, яка ґрунтовно аналізуючи в історичній ретроспективі поняття “народного суверенітету” як фундаментальної теоретичної бази референдуму, звертає увагу на те, що “світовий досвід, в тому числі новітнього часу, представляє референдум в іншому розумінні – як спосіб політичного маніпулювання”, а тому “поняття референдуму має включати такий елемент як необхідність

додержання в процесі організації, проведення та реалізації результатів референдуму всіх умов, закріплених Конституцією і законами” (Кривенко Л., 2001, с. 95).

Водночас саме вибори розглядаються нині міжнародною спільнотою і як ймовірний формат вирішення питання про статус названих територій. Президент Російської Федерації В. Путін вимагає автономію для Донбасу. Позиція української влади послідовна й однозначна – питання щодо федеративного устрою держави або автономії окремих регіонів має вирішувати винятково український народ. Проведення місцевих виборів за українським законодавством та при міжнародному спостереженні повинно започаткувати політичний процес у рамках закону про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей. Однак це можливо лише після повного виконання Мінських домовленостей (від 14.09.2014 р.) та наступних угод, досягнення негайного, сталого та безумовного припинення вогню, відведення важкого озброєння, виведення іноземних військ з української території. Слід закрити кордон для постачання зброї та найманців, запровадити моніторинг та верифікацію ОБСЄ, а також звільнити всіх заручників. Завершення війни пов’язуємо нині з активною підтримкою України світовою спільнотою, Сполученими Штатами Америки, що найважливіше, перспективами вступу до НАТО.

Заклики ініціювати референдуми з федералістськими гаслами в Україні періодично лунають і на інших територіях. Їх ініціатори здебільшого перебувають за межами нашої держави. Відомі, зокрема, заяви прем’єр-міністра Угорської Республіки В. Орбана з вимогою автономії та подвійного громадянства для угорців, які проживають на території України; звернення заступника Голови Державної Думи Російської Федерації В. Жириновського до керівництва Республіки Польща із пропозицією вимагати референдуму щодо прихильності до Польщі у п’яти західних областях України. Аналогічні “пропозиції” отримали

Угорщина і Румунія: приєднати Закарпаття та Чернівці, відповідно. Україні, відтак, залишиться тільки її центральна частина (Росія пропонує Польщі, Угорщині та Румунії поділити Україну, 2014).

Отже, ідеї народовладдя та їх втілення у політико-правових інститутах безпосередньої демократії в новітніх українських реаліях утверджуються в суспільній свідомості як реальний і дієвий засіб здійснення суверенної волі народу, захисту національної безпеки. В умовах гібридної війни від політичної волі народних обранців, очільників держави залежить наповнення народовладдя реальним змістом. Недосконалість виборчого законодавства, навіть після прийняття нового Виборчого кодексу України, недосконалість новоприйнятого Закону України «Про всеукраїнський референдум», відсутність законодавчих актів про місцеві референдуми, народну законодавчу ініціативу та інші форми прямої демократії стає серйозним гальмом подальшого поступу демократичних процесів у державі. Причини тут, очевидно, політичного характеру, насамперед небажання належно унормувати інститути прямого народовладдя, що можуть стати, поза намірами можновладців та політиків, ефективним зняряддям коригування дій органів представницької влади. Натомість усвідомлення і дотримання владою та політичними елітами обов'язку отримати шляхом голосування згоду на проведення інституційних змін чи потреби «порадитися з народом» із важливих проблем загальнодержавного або місцевого значення об'єктивно сприятиме правовому забезпеченню становлення громадянського суспільства, його консолідації, визначенню нових перспектив розвитку держави, забезпечення національних інтересів Української держави, захисту її цілісності та самобутності. Результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року і нині не повинні забувати ті, хто настійливо твердить, що в Україні ще й до сьогодні немає чітко сформульованої української національної ідеї, що ця ідея не принесла бажаного результату, не стала символом згуртованості і консолідації

всього народу, творення і реформування. Досвід реалізації народовладдя засвідчує можливість досягнення консенсусу у політикумі, для чого потрібні політична воля та чітке усвідомлення особистої відповідальності за долю Держави і Народу.

1. Воєнна доктрина України. (2015). Затверджена Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня.2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» від 24.09.2015 р. № 555/2015. Втратила чинність 27.03.2021. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>

2. Горбулін, В. П. (ред.). (2017). Світова гібридна війна: український фронт: монографія. Київ: НІСД, 2017, 496 с.

3. Дерев'янюк С. М. (2019). Обмеження політичних прав громадян в умовах воєнного стану: політико-правові підстави. *Держава і право*: зб. наук. пр. Серія. Політичні науки. Вип. 93 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 26–38.

4. Загальна декларація прав людини. (1948). Прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р. (Док. ООН/PES/217 А). Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

5. Зелена книга конституційної реформи в Україні. Проєкт. (2021). Київ: Центр політико-правових реформ, 35 с. Режим доступу: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2021/05/Proiekt-Zelenoi-knyhy.pdf>

6. Кодекс цивільного захисту України. (2012). Прийнятий Верховною Радою України 02.10.2012 р. № 5403-VI. *Відомості Верховної Ради України (далі – ВВР)*. 2013, № 34-35. Ст.458; поточна ред. – ред. від 10.06.2021. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>

7. Конституція України. (1996). Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *ВВР*, 1996. № 30. Ст. 141; поточна ред.–ред. від 01.01.2020. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

8. Кресіна, І. О., Дерев'янка, С. М. (2016). Віче як інститут установчої влади в новій Конституції України. *Віче* : теорет. і громад.-політ. журн. Верхов. Ради України. 11–12, 36–40.

9. Кривенко, Л. Т. (2021). Конституційно-правові основи референдумів в Україні. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні : проблеми теорії і практики. До 10-ї річниці незалежності України. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 87–169.

10. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні : Аналітична записка. (2014). [Національний інститут стратегічних досліджень, лютий 2014 року]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/>

11. Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. (2020). Постанова Кабінету Міністрів України від 09.12.2020 р. [№ 1236](#); поточна ред. – ред. від 06.12.2021. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2020-%D0%BF#Text>

12. Про національну безпеку України. (2018). Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *ВВР*. 2018. № 31. Ст. 241; поточна ред. – ред. від 24.11.2021. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>

13. Про основи національної безпеки України. (2003). Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV. Втратив чинність 08.07.2018 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-150>

14. Про особливості виготовлення іменних запрошень на вибори, всеукраїнський референдум у період дії карантину, встановленого з метою

запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. (2021). Постанова Центральної виборчої комісії від 08.10.2021 р. № 400. Режим доступу: <https://bit.ly/3qcb4fI>

15. Про правовий режим воєнного стану (2000): Закон України від 06.04.2000 р. № 1647-III. ВВР. 2000. № 28. Ст.224. [Закон втратив чинність 11.06.2015]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>

16. Про правовий режим воєнного стану. (2016). Закон України від 12.05.2016 р. № 389-VIII. ВВР 2015. № 28. Ст. 250; поточна ред. – ред. від 01.08.2021. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>

17. Про правовий режим надзвичайного стану. (2020). Закон України від 16.03.2020 року. № 1550-III. ВВР. 2000. № 23. Ст. 176; поточна ред. – ред. від 24.03.2021. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>

18. Росія пропонує Польщі, Угорщині та Румунії поділити Україну – ЗМІ. *Українська правда [Інтернет-видання]*. 2014. 24 березня. Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/24/7020052/>.

19. Соціально-економічні наслідки коронакризи (2021). Київ : Центр Разумкова, 236 с.

20. Ставлення громадян України до питань пов'язаних з пандемією коронавірусу COVID-19 (жовтень 2021 р.). [Центр Разумкова. 03.11.2021]. Режим доступу: <https://bit.ly/3EgD5aW>

21. Стратегія воєнної безпеки України. (2021). Затв. Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року "Про Стратегію воєнної безпеки України" 25.03.2021 р. № 121/2021. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021>

22. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Аналіз Закону України. (2018). Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/articles/analiz-zakonu-ukrajiny-pro-natsionalnu-bezpeku-ukrajiny>.

І. І. Доцяк,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Інституціоналізація політико-економічних систем в умовах суспільних трансформацій

Анотація. Аналізується процес інституціоналізації політичних та економічних інститутів в умовах трансформації суспільних систем. Розглядаються базові передумови зростання ролі політичних інститутів на глобальному та регіональному рівнях. При певних особливостях трансформаційних процесів в кожній країні, для них всіх спільним стало формування таких основних інститутів демократичного суспільства як інститут виборів, незалежної судової влади, місцевого самоврядування, політичних партій, приватної власності, вільного підприємництва. Виділяються командна, конкурентна та соціальна моделі інституціоналізації.

Ключові слова: інституціоналізація, політичний інститут, ринкова економіка, конкурентне середовище, демократія, трансформація.

Завершення ХХ століття ознаменувалось фундаментальними суспільними змінами. Крах світової системи соціалізму, розпад Радянського Союзу, формування нових демократичних держав та інтеграція їх в єдину європейську спільноту стали знаковими подіями цього періоду та викликають науковий інтерес у багатьох дослідників. Аналіз цих процесів має на меті дати відповідь на запитання про закономірності, динаміку та результативність демократичних трансформацій. Ідея всезагальності та невідворотності демократичного транзиту, яка домінувала спочатку, змінилась усвідомленням складності

суспільних перетворень та відсутності єдиної схеми відходу від авторитаризму та тоталітаризму. Проте можна стверджувати, що глибинні суспільні зміни завжди супроводжуються процесами інституціоналізації. Відбувається еволюція існуючих та утвердженням нових соціально-політичних інститутів.

Інституціоналізм та неоінституціоналізм як методологічний підхід широко використовувався протягом тривалого часу соціологією, економічною теорією та політологією. Саме поняття інститутів запровадили Г.Спенсер, М.Вебер, Е.Дюркгейм в соціології, розвинули економічну інституційну теорію Т.Веблен, Й.Шумпетер, У.Растоу, Д.Норт, трансформували новий інституціоналізм для дослідження політичних процесів Д.Марч, П.Олсен, Ф.Шарп. В сучасному науковому дискурсі простежується зростання зацікавленості щодо інституційного підходу для дослідження політичних процесів, зумовлених глобалізаційними впливами. Світові економічні кризи, що носять все глибший і системний характер, загрози міжнародного тероризму, глобальні міграційні процеси, екологічні проблеми, пандемія Covid-19 – ось лише невеликий перелік викликів, яким людство може протистояти в першу чергу за допомогою ефективного функціонування політичних, економічних, соціальних та культурних інститутів. Підвищення ефективності діяльності політичних інститутів як на глобальному так і на національному рівнях, на нашу думку, стає визначальною тенденцією сучасного світового розвитку. Ми стаємо свідками посилення ролі національних держав у пошуку адекватних дій на загрози сучасності. Зростання ролі політичних інститутів, на нашу думку, зумовлюється такими процесами:

Економічні кризи показали необхідність більш жорсткого регулювання фінансових ринків, вибору механізмів консолідації індивідуальних, колективних та суспільних економічних інтересів, подолання поглиблення різкої соціально-економічної диференціації як в середині національних держав, так і в межах світового співтовариства.

Загострилися економічні суперечності між національними державами навіть в межах інтеграційних утворень (наприклад таких як Європейський союз) стосовно вкладу кожної країни у подолання загальних проблем глобалізованого розвитку.

Загрози світовому порядку і руйнування системи міжнародної безпеки через гібридну війну Росії проти України та і всього західного суспільства формують нову світову політичну реальність. Зараз ми можемо говорити про розвиток державного тероризму який загрожує не лише окремій нації чи націям, а руйнує існуючий світовий порядок та норми міжнародного права. На жаль, міжнародні безпекові об'єднання та політичні інститути не здатні оперативно ухвалювати ефективні рішення для подолання існуючих загроз. Діяльність національно-державних політичних та соціальних інститутів в сучасний період є набагато результативнішою.

Інституційні зміни стали визначальними в процесі трансформації суспільних систем постсоціалістичних і пострадянських країн на шляху до формування демократичної політичної системи, зумовлюючи його успіх чи навпаки невдачу. Лауреат Нобелівської премії Дуглас Норт визначає інститути як «правила гри» в суспільстві, створені людиною, обмежувальні рамки, що організують суспільні взаємовідносини. Інституційні зміни визначають те, як суспільство розвивається в часі (Норт, 1997, с.17). Сучасне розуміння «інституту» виходить за межі суто формального, нормативного розуміння, як встановлених рамок і «правил гри», включаючи неформальні обмеження і регулятори взаємовідносин в суспільстві.

Специфікою «нового інституціоналізму» (порівняно зі «старим») С. Патрушев вбачає в тому, що політичні інститути розуміються з точки зору взаємозв'язку формальних норм і неформальних правил гри, що утворюють складні організаційні відносини, форми взаємодій і саму кооперативну діяльність людей, підтримують стабільність, відтворюють

порядок у суспільстві (Патрушев, 2001, с.159). Опираючись на визначення класичного та нового інституціоналізму, Анатолій Романюк зазначає, що виступаючи своєрідними механізмами впорядкування та управління політичними процесами, політичні інститути включають: структуру (організацію); систему прийнятих в інституті норм, цінностей, або таких, які сповідує такий інститут (це може бути також нехтування існуючими правовими нормами в країні); моделі поведінки та взаємовідносин, відповідно функції, які здійснює інститут; засоби та механізми, за допомогою яких інститут функціонує (Романюк, 2006, с.11).

Предметом нашого аналізує процеси інституціалізації політико-економічних систем як базова умова демократичних трансформацій. В політичній науці широко досліджувався вплив рівня економічного розвитку на виникнення демократії. В 50-х роках американські вчені Д.Лернер та С.Ліпсет сформулювали гіпотезу, згідно з якою успішний економічний ріст приводить до плюралізму та обумовлює виникнення демократичного політичного режиму (Ліпсет, Сен, Торрес , 1993, с.15). Р.Даль пов'язував розвиток демократії з рівнем доходів населення, використовуючи такий інтегральний показник як величину валового внутрішнього продукту на душу населення. На його думку шанси поліархії зростають, коли ВВП на душу населення перевищує 700 – 800 доларів США і є майже мінімальними при рівні менше 200 доларів (Даль , 1991, с. 25) .

Дещо пізніше С.Ліпсет, К.Сер та Д.Торрес прийшли до висновку, що шанси для демократії зростають в країн з рівнем економічного розвитку до 2346 доларів США ВВП на душу населення, в межах 2346-5000 доларів вони значно знижуються, а після 5000 проходить стабілізація відносин між демократією та економікою (Ліпсет, Сен, Торрес , 1993, с.16).

Звичайно макроекономічні показники є досить умовними так як не відображають всього комплексу соціальних, культурних та політико-правових передумов, необхідних для становлення демократії. Більше того,

в трансформаційних процесах простежується зростання ролі політичних чинників. Справедливим є зауваження російського дослідника В.Коновалова про те, що саме на першій, переломній фазі трансформації необхідні багатократні зусилля в політичній сфері, а саме прояв політичної волі, рішучості. У цьому сенсі можна поставити під сумнів тезу, згідно якій основна проблема постсоціалістичних країн є по суті проблема економічна. Це швидше проблема політична, ціле визначальної властивості. Якою мірою визначення політичних цілей може завести країни в економічну безвихідь, в такій же мірі ухвалені на політичному рівні рішення здатні вивести її звідти (Коновалов, 1995, с.183).

На нашу думку, саме інституційні зміни стали основою реформування суспільно-політичної системи на загал. Складний процес формування нових суспільних інститутів та реформування вже існуючих через утвердження нових політико-правових норм, еволюцію неформальних норм та засвоєння нових поведінкових моделей можна в цілісності розглядати як функціонування єдиного інституційного механізму. Успішність трансформаційних процесів була в певній мірі зумовлена існуючими суспільно-політичними передумовами в «соціалістичній Європі». На відміну від більшості республік Радянського Союзу, тут збереглись відносно самостійні церковні, профспілкові та культурно-просвітницькі інституції, в обмеженому вигляді функціонував приватний сектор в економіці, існували морально-ціннісні та історично-ментальні неформальні норми, відмінні від комуністично-класової ідеологічної моделі. На загал динаміку розвитку інституційних механізмів ми можемо простежити через такі основні практики: утвердження нових та трансформація існуючих інститутів, прийняття демократичних правових норм, еволюція неформальних норм та зміна моделей поведінки.

При певних особливостях трансформаційних процесів в кожній країні, для них всіх базовим стало формування таких основних інститутів демократичного суспільства як інститут виборів, місцевого

самоврядування, політичних партій, приватної власності, вільного підприємництва. Реформування зазнали інститути законодавчої, виконавчої та судової влади, ЗМІ, громадських об'єднань та профспілкових організацій, релігійних об'єднань, власності, ціноутворення та зовнішньоекономічних відносин. Інституційні зміни визначались ухваленням законів та правових актів, що базувались на принципах правової держави та ринкової економіки

Російський вчений Г. Полтерович аналізує ефективність політико-економічної інституційної моделі порівнюючи механізми вирішення проблеми неповернення банківських кредитів в Угорщині та Польщі (Полтерович, 2006, с. 8). В 1992 г. банки Угорщини і Польщі мали значні труднощі через велику кількість протермінованих кредитів, виданих неплатоспроможним підприємствам. В Угорщині прийняли жорсткий закон про банкрутство. Зразу же після цього суди (що не мали досвіду прийняття подібних рішень) були переповнені справами о банкрутство, вибухнула банківська криза. Уряд був змушений надати субсидії банкам, проте населення вже втратило довіру до них. Польський уряд почав реформу з надання субсидій банкам. При цьому вони зобов'язувались на протязі року провести переговори і підписати угоди про реструктуризацію з підприємствами – боржниками. Протягом цього часу закон про банкрутство на них не поширювався. Результатом стало стабільне зростання кредитів у реальному секторі. Забезпечити ефективний суспільний розвиток може лише стабільна політична влада, орієнтована на підтримку законності та досягнення добробуту громадян, а не перерозподіл власності та досягнення геополітичного панування.

Інституціоналізація політико-економічних відносин набувають особливого характеру в кожній країні, залежно від типу політичної системи, рівня соціально-економічного розвитку та культурних особливостей. Проте є ряд чинників, які визначають суть інституційних моделей та специфіку їх цілей. На нашу думку, до них відносяться:

- структура та рівень розвитку політичних та економічних інститутів;
- політико-праві та морально-етичні норми, що визначають характер функціонування соціальних інституційних систем та відображають домінуючі у певному суспільстві ціннісні орієнтації;
- стратегічні цілі та завдання суспільного розвитку, які визначають суть, мету та спрямування інституціональної взаємодії і можуть втілюватись в «національній ідеї» чи певному суспільному міфі.

Всі ці елементи тісно взаємопов'язані, їх взаємозалежність визначає суть інституційної моделі взаємодії політики і економіки.

Структура та рівень розвитку інститутів пов'язаний із типом самої політичної системи. В значній мірі рівень розвитку та й саме існування певних економічних інститутів забезпечується існуванням відповідних політичних інститутів. Інститут приватної власності, по суті, заперечується політичними інститутами тоталітарного суспільства. Інститути вільного підприємництва та конкуренції неможливі без ефективної судової системи, яка би забезпечувала захист власності і гарантувала рівний доступ суб'єктів підприємницької діяльності до економічної інформації та ресурсної бази. В умовах тоталітарних політичних інститутів не може бути мови про існування ефективних профспілкових об'єднань найманих працівників у різних сферах, тому що вони суперечать системі всеосяжного контролю за діяльністю громадян. Функціонування соціальних інститутів відбувається на певній нормативній базі на основі формальних та неформальних правил, що регламентують не лише діяльність політичних та економічних інститутів а і специфіку їх взаємодії. Формальні втілюються в політико-правових нормах і регламентуються правовими актами, неформальні - встановлюються на основі звичаїв та традицій, підтримуються силою суспільної думки і відновлюються силою звички. Формальні правила включають політичні, економічні правила та контракти. Політичні правила в самому широкому вигляді визначають

ієрархічну структуру суспільства, його фундаментальну структуру прийняття рішень і найбільш важливі характеристики контролю за політичними процедурами. Економічні правила встановлюють права власності тобто набір прав по використанню та отриманню доходу від власності та обмеженні доступу інших осіб до майна чи ресурсу. Контракти містять умови конкретної угоди по обміну. Неформальні правила пов'язані з формальними, проте мають певну автономність пов'язану з культурно-історичним розвитком суспільства та ментальними особливостями. В основі формальних та неформальних правил лежать цінності. Ціннісні орієнтації, домінуючі у суспільстві, є по суті відображенням певного суспільного ідеалу прийнятого громадянами і втілюються у відповідній нормативній базі. Так інститут приватної власності потребує не лише законодавчого оформлення, але і відповідного ставлення суспільства до самої власності та її суб'єктів. Богдан Гаврилишин розглядає цінності як один із компонентів суспільного ладу, поряд з політичним правлінням та економічною системою (Гаврилишин, 2009 , с.36). Кожному типу суспільства відповідають певні цінності, які він поділяє на індивідуалістсько-конкуренційні, групово-кооперативні та егалітарно-колективістські.

Перша група цінностей передбачає, що кожний індивід має право зосереджуватися на власній персоні як для задоволення своїх життєвих потреб і прагнень, так і для пошуку спасіння душі. Отже, основна мета існування людини полягає у реалізації самої себе й забезпеченні собі загробного життя, а також у тому, що цього можна досягти лише особистими зусиллями і заслугами. Для задоволення життєвих потреб і прагнень людина мусить докладати багато зусиль. Щоб забезпечити собі загробне життя, вона має боротися зі спокусами, уникати зла і творити добро. Для кожної людини мірилом успіху будь-якої справи є успіх інших; стосовно інших людей успіх досягається шляхом конкуренції. Одні виграють, а інші програють.

Групово – кооперативні цінності ґрунтуються на тому, що людина — лише частинка, але невід’ємна частинка, світобудови. Вона має бути у гармонії з природою і особливо з іншими людьми. Оскільки людина — це просто складова частина людства і суспільства, то сенс її існування і призначення корениться у суспільстві, її зв’язки з суспільством різноманітні: безпосередньо сім’я, розширена родина, що об’єднує тих, хто жив у минулому і хто з’явиться у майбутньому; робоча бригада, товариство, широка громада, нація. Надійне функціонування цих різноманітних структур пріоритетне над потребами і прагненнями індивідуума. Кожний індивідуум відіграє особливу роль, що швидше органічно вплетена у тканину суспільства, аніж перебуває поза нею або в опозиції до неї. Отже, кожен мусить знайти своє місце у структурі суспільства, щоб вона могла надійно функціонувати. Поведінка стає більш групово-, ніж індивідуально-орієнтованою, схильною більше до співпраці, ніж до конкуренції, стосунки між індивідуумами базуються швидше на взаємних зобов’язаннях і прихильності, ніж на перевагах і договірних угодах.

В егалітарно-колективній системі цінностей перевага надається людині як члену громади, її взаємодії з іншими і мало не злиттю з колективною сутністю. Людину можна розглядати лише як частинку людської спільноти. У такому разі зміст її існування полягає у співіснуванні з іншими. На кожному етапі суспільного розвитку базовими стають певні групи цінностей, всі вони беруть свій початок з релігійних принципів та підходів та набувають певного ідеологічного оформлення. Домінуючі на певному історичному етапі цінності визначають характер інституалізації політико-економічного розвитку. Вони формують комплекс формальних та неформальних норм, які лежать в основі суспільної діяльності.

Цілі інституційної взаємодії зводяться до забезпечення економічної ефективності, соціальної справедливості, соціально-політичної стабільності та дотримання ідеологічної доцільності.

Рівень розвитку політичних та економічних інститутів, ціннісні орієнтації соціальної взаємодії, визначені цілі та специфіка їх реалізації, на нашу думку, дають підстави виділити такі змістові інституційні моделі взаємодії політики та економіки: командну (ідеологічну), конкурентну та соціальну.

Командна (ідеологічна) модель взаємодії політичних та економічних інститутів притаманна тоталітарним політичним системам, де основним пріоритетом проголошуються ідеологічні цілі. Хоча парадигма марксизму базується на економічному детермінізмі, проте практика функціонування комуністичної системи показала приклад домінування політичних інститутів та принесення в жертву економічних та соціальних цілей для ідеологічної чистоти і утвердження комуністичних цінностей в межах всього світового співтовариства. Вплив партійно-державного апарату домінував у всіх сферах суспільних відносин, партійні директиви часто не враховували не лише економічних реалій, але і об'єктивних законів економічного розвитку. Загальна зайнятість населення, формування єдиного народногосподарського комплексу, ріст валових показників як основний критерій ефективності суспільного виробництва, впровадження грандіозних економічних проектів з метою перевершити існуючі аналоги в капіталістичних країнах і т. д. – ось приклади реальної взаємодії політичних та економічних інститутів в командній моделі. Навіть конкретні економічні, соціальні та культурні завдання виражаються в межах певного ідеологічного цілепокладання. Демократична риторика та фіктивне народовладдя виступали засобами маніпулювання суспільною думкою.

Конкурентна модель притаманна змагальній політичній системі, де пріоритетом є економічна ефективність, проте не відкидаються соціальні

цілі. Ідеологічна доцільність не заперечується, але набуває особливих характеристик. Тут вже не йдеться про якусь конкретну ідеологічну доктрину, а проголошуються певні ціннісні орієнтири, що визнаються суспільством та декларуються в системі міжнародних відносин. Це загальнолюдські цінності, що визнані людською цивілізацією (свобода, рівність, демократія, гуманізм та ін.) та суспільні цінності, що визначають характер функціонування соціально-політичної системи (суспільство рівних можливостей, американський спосіб життя, американська мрія, система пожиттєвого найму і т.д.). Політичні та економічні інститути функціонують на паритетних засадах в межах визначених компетенцій. Правова держава є неодмінною умовою економічної системи, заснованої на свободі, позаяк вона пропонує єдині засоби забезпечення безпеки та захисту від довільних заходів. Без такої безпеки жодне рішення не може бути прийняте у ринковій економіці у ефективний спосіб, особливо стосовно майбутнього (вкладення і нагромадження) . На суспільному рівні тут не можна говорити про якусь домінування, проте в умовах економічних криз та суспільних катаклізмів (стихійні лиха, терористичні акти), політичні інститути виконують координуючі та регулюючі функції навіть обмежуючи економічну свободу, конкуренцію та ефективність функціонування економічних інститутів.

Соціальна модель відповідає соціопримириливій політичній системі та реалізує соціальну справедливість та захищеність як визначальну ціль в своїй діяльності. Існує розгалужена мережа соціальних інститутів, чітко гарантуються права власності, забезпечується високий рівень соціального захисту громадян. Політичні інститути регулюють діяльність економічної сфери, в першу чергу, в частині розподілу та використання економічних благ та природних ресурсів. Це в певній мірі обмежує ефективність функціонування економічних інститутів, нівелює стимули до праці в частини населення та обмежує економічну свободу. Проте, при певних

недоліках, така модель взаємодії забезпечує високий рівень соціальної стабільності та задоволення суспільних потреб.

Окреслені моделі можна розглядати як певні «ідеальні типи» функціональної взаємодії політичних та економічних інститутів в умовах сформованих та відносно стабільних політичних систем. Вони показують як пріоритетні цілі взаємодії визначають характер взаємозалежності та особливості взаємозв'язку політичних та економічних інститутів в цілісній суспільній системі. Визначені цілі часто набувають взаємозаперечуючого характеру: визнання однієї пріоритетною і мобілізація ресурсів та зусиль щодо її досягнення неминує приводить до обмеження інших та впливає на стабільність соціально-політичної системи. Це необхідно враховувати в процесі суспільних трансформацій у тих країнах, що покінчили із тоталітарним минулим і задекларували демократичне майбутнє. Українські політичні реалії ще раз показують неефективність домінування політичних інститутів над економічними та відсутність вагомого соціального прогресу через невизначеність пріоритетних цілей їх системної взаємодії. Т. Сириця, аналізуючи взаємозалежність політики та економіки, виділяє чотири «ідеальні типи» політичних режимів, притаманних «постсоціалістичним країнам»: 1) неконкурентні політичні режими; 2) концентровані політичні режими; 3) політичні режими, що зазнали чи зазнають впливу збройних конфліктів; 4) конкурентноздатні демократії (Сириця, 2005, с.10). На нашу думку, такий підхід не відображає характеру інституційної взаємодії політики та економіки, яка реалізується по-різному в кожному із виділених типів. Так наприклад в неконкурентних політичних режимах може існувати як повне домінування інституту державної власності і на цій основі контроль з боку політичних інститутів за економічними процесами (як наприклад в Туркменістані), так і формальне визнання рівноправності різноманітних форм власності при відсутності гарантій їх захисту і домінуючому впливі державних інституцій (як в Росії чи Білорусії). Моделі взаємодії політики та

економіки пострадянських країн відображають не лише особливості стартових умов але і специфіку формування нових політичних та економічних інститутів: законодавчих, представницьких та судових інститутів політичної влади, інститутів власності, підприємництва, конкуренції, ринкових відносин в економіці. Трансформаційні перетворення супроводжувались формуванням інституційних систем, що дуже часто мали суперечливий характер, переносились моделі нових інститутів за відсутності нових ціннісних та управлінських підходів. Пріоритетом проголошувались політичні чи економічні цілі, для досягнення яких необхідно було пожертвувати тими чи іншими інтересами чи нормами. Проте саме відсутність системного підходу до формування відповідних політичних та економічних інститутів та відповідних моделей взаємодій між ними зумовило складність трансформаційних перетворень та подекуди їх незавершеність.

На пострадянському просторі тільки в країнах Прибалтики можна відмітити інституціалізацію чіткої моделі взаємодії політики та економіки європейського зразка. Проте, ця модель знаходиться в стадії формування і суттєво відрізняється від конкурентної чи соціальної моделі в усталених демократіях. Історично та ментально ці країни тяжіють до соціальної моделі, проте особливості трансформаційних процесів та вплив світової економічної кризи зумовили утвердження елементів швидше конкурентної. Також суттєвими є проблеми міжнаціональних відносин та вплив Росії на внутрішньополітичну ситуацію.

Українські реалії характеризуються інституціалізацією олігархічної моделі політико-економічної взаємодії. Політична та економічна влада зосереджена в руках невеликого кола осіб, які володіють 80% національного багатства держави. Причому зміна президентів чи урядів приводить тільки до перестановки олігархів в рейтингу величини власного багатства та рівня впливу по суті не міняючи саму систему інституційної взаємодії. Відсутність політичної консолідації правлячої еліти ідеї і

прагнення реалізувати власні владно-економічні інтереси зумовлює використання політичними силами тактики регіонального протиставлення населення України, яке суттєво відрізняється за ідеологічними, мовно-культурними та ціннісно-ментальними характеристиками. Правовий нігілізм, високий рівень корупції та глибока соціально-економічна диференціація громадян в існуючій системі унеможлиблює її ефективний розвиток а значить і перспективи тривалого існування.

Відомий дослідник посткомуністичних перетворень М.Олсон відмічає, що антиринкова політика породжує велику тіньову економіку та корупцію у державі (Олсон, 2007, с. 135). Існуюча система не може забезпечити два основні моменти, що виступають основою ефективного економічного розвитку: захисту майнових та контрактних прав економічних суб'єктів; довгострокові горизонти планування, що є головною умовою щодо залучення інвестицій.

На нашу думку, інституціалізована політико-економічна система в Україні характеризується такими ознаками:

- практика зрощування бізнесу і влади. Політичні партії використовують бізнес для фінансування своїх виборчих кампаній, обіцяючи відшкодувати борги у випадку приходу до влади. Фінансово – промислові структури купують цілі партії чи блоки, часто навіть конкуруючі прагнучи диверсифікувати свої ризики. Вкладення у політику стали найпопулярнішими інвестиціями, які дають можливість отримати депутатський статус, соціальний престиж, економічні преференції чи захист від відповідальності за різноманітні порушення чи навіть злочини. Відсутній інститут політичної відповідальності влади різних рівнів;

- високий рівень тінізації економіки (на рівні 40- 50%). Тінізація охоплює не лише економіку, а і всі сфери суспільного життя. Проходить розподіл і перерозподіл величезних грошових ресурсів що живлять корупційні схеми в освіті, охороні здоров'я, культурі;

- відсутність незалежної судової влади зумовлює неможливість реального захисту власності та майнових прав суб'єктів господарювання. Про це свідчать масові випадки рейдерських захоплень;

- посиленням майнової та соціальної диференціації населення. З однієї сторони десятків мільярдів, з іншої – мільйони що живуть за межею бідності. Децильний коефіцієнт (співвідношення рівня доходів між 10% найбагатших і 10 % найбідніших сімей) в Україні складає 25 раз при 3-9 в розвинутих країнах. За останні 5 років зарплата народного депутата України зросла в 100 разів. Бюрократія діє у власних інтересах і отримує так звану політичну ренту – прибуток від влади. Чим більший об'єм владних повноважень - тим більша величина політичної ренти;

- низьким рівнем довіри до політичних інститутів. Населення адаптувалось до економічних негараздів і виживає власними силами, не надіючись на політичну владу і на загал не довіряючи їй. Зростає трудова еміграція, підприємці пристосовуються до тіньових схем ведення господарської діяльності. Висока економічна активність населення супроводжується низькою активністю суспільно-політичною. Посилення індивідуалізму населення в боротьбі за виживання є однією з причин відсутності незалежних та дієвих профспілок та об'єднань підприємців. Які могли би ефективно відстоювати свої права.

Таким чином аналіз неефективності економічних перетворень неминуче зупиняється на частковості і непослідовності перетворень політичних. Дослідження політико-економічної взаємодії дає нам можливість підійти до цілісного розуміння трансформаційних перетворень. Інституціоналізація нової моделі взаємодії політики та економіки передбачає систему комплексних змін через розвиток відповідних інститутів, формування єдиних для всіх правил та норм, визначення пріоритетних цілей та завдань соціально-політичної системи, утвердження ціннісних орієнтацій заснованих на принципах забезпечення прав і свобод громадян, гуманізму та демократії.

1. Норт Д. (1997) Институты, институциональные изменения и функционирование экономики; пер. с англ. А. Нестеренко (ред. пер.). Москва : Фонд экономической книги “Начала”, 180 с.
2. Патрушев С. В. (2001) Институционализм в политической науке : Этапы, течения, идеи, проблемы. Политическая наука, №2 , С.146-186.
3. Романюк А. (2006) Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці. Вісник Львівського університету. Серія : філософські науки. 2006, Вип. 9. С.190 – 199.
4. Липсет С.М., Сен К.-Р., Торрес Д.Ч. (1993) Сравнительный анализ социальных условий необходимых для становления демократии. Международный журнал социальных наук, №3, С.5-34.
5. Даль Р. (1991) Введение в экономическую демократию; пер. англ. В.Евстигнеева (ред.пер.). Москва:, Н1991аука. 125 с.
6. Коновалов В.Н. (1995) Экономика и политика. Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 325с.
7. Полтерович Г. (2006) Стратегии институциональных реформ: Перспективные траектории. Экономика и математические методы, т.42, No. 1, с. 3-18.
8. Гаврилишин Б. (2009) До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові; упоряд.В.Рубцов. Вид. 3-тє допов. Київ: ПУЛЬСАРИ, 248 с.
9. Сириця Т.Ф. (2005) Особливості взаємозв'язку політики та економіки в умовах постсоціалістичних трансформацій: автореф. дис. на здобуття наук. канд. політ. наук : спец. 22.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 2005. 20 с.
10. Олсон, Менкур (2007) Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур; пер. з англ. А.Іщенко (ред. пер.). Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія». 174 с.

Ю. В. Кобець

кандидатка політичних наук,
доцентка кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

Політична інтеграція та ідентичність: досвід країн Центрально-Східної Європи

Інтеграція як процес створення та розвитку інтенсивних і різноманітних моделей взаємодії конфліктними акторами в минулому стала головною характеристикою міжнародних відносин після закінчення періоду «холодної війни». З одного боку, відбувається глобалізація економічних зв'язків і стирання національних відмінностей у процесі поширення масової культури, з іншого, все наполегливіше заявляють про себе нові дійові особи на міжнародній арені: транснаціональні корпорації, неурядові організації, регіональні та місцеві органи влади. У своїй діяльності вони прагнуть вийти за рамки національних держав, що ставить світову спільноту перед необхідністю вироблення нових правил і механізмів регулювання взаємовідносин. Ці два тісно переплетених і взаємозалежних процеси викликають власне неоднозначне ставлення: від край негативно до оптимістичного. Безперечно лише те, що в центрі дискусії перебуває доля національної держави, що почала втрачати свою роль суб'єкта міжнародних відносин.

Об'єктивною основою інтеграційних процесів у сучасному світі є тенденція до інтернаціоналізації суспільного життя. Економічний аспект цієї тенденції пов'язаний із швидким збільшенням обсягу промислового виробництва під впливом науково-технічного прогресу і масштабним розширенням міжнародної торгівлі. Розвиток інтеграційних процесів

відбувається під впливом не лише економічних чинників. Важливим компонентом загального інтеграційного процесу в Західній та Центрально-Східній Європі є політична інтеграція.

Входження країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу – один з епізодів (достатньо вагомих) гігантської трансформації міжнародно-політичного, економічного, культурного життя кінця ХХ – початку ХХІ століття. «Східне» розширення ЄС аж ніяк не самостійне, незалежне від інших подій явище світової економіки та політики. Це результат тектонічних зрушень, «сейсмічна» зона яких, на перший погляд, лише опосередкованим чином торкалася регіону Центрально-Східної Європи. «Східне» розширення Європейського Союзу суттєво вплинуло на міжнародне становище міждержавного утворення, і на зовнішню політику його «старих» та «молодих» членів.

Теоретичне дослідження політичної інтеграції передбачає аналіз цього соціального явища також і в якості складної соціальної системи. Відсутність однакового трактування поняття «політична інтеграція» нерідко призводить до того, що різні дослідники говорять по суті про різні речі, хоча і користуються однаковими термінами для їх позначення. Поняття «інтеграція», якщо говорити про нього в загальному баченні, в категоріях системного підходу, позначає становлення деякої цілісності, стан пов'язаності окремих диференційованих частин в ціле, а також процес, що веде до такого стану.

Поняття «інтеграція» має подвійний сенс, вважає Т. Парсонс: воно означає деяку ступінь «сумісності компонентів системи» і разом з тим підтримку умов, які зберігають специфічність системи у відношенні до її оточення (Parsons, 1963, p.67). Трактування інтеграції М. Капланом більш спрощене: інтеграція, на його думку, має місце при об'єднанні двох або кількох одиниць в ціле, а також «при поглинанні однією системою інших» (Kaplan, 1957, p.31).

Інтеграція в міжнародному житті в деякому сенсі є своєрідною мірою «системності»: група держав може, на нашу думку, розглядатися як інтегрований комплекс тоді, коли вона починає функціонувати як деяка система. Однак таке розуміння інтеграції потребує подальшої конкретизації. Наявність системної пов'язаності і взаємопов'язаності представляє собою загальну характеристику координації елементів системи. Ставити знак рівності між поняттями «міжнародна система» і «міжнародна (міждержавна) інтеграція» немає жодних підстав. Інакше саме існування глобальної системи міждержавних відносин свідчило б про «інтеграцію» всіх держав світу, що входять в цю систему.

Питання євроінтеграції завжди посідали особливе місце в теорії міжнародних відносин. Проект європейської інтеграції сформувався та розвивався у відносно єдиному соціокультурному середовищі Західної Європи в умовах чіткого розподілу на ліберальний Захід та соціалістичний Схід.

Європейська інтеграція – це магістральний напрям розвитку континенту, який визначає як ситуацію в самій Європі, так і її місце в світі. Від часу заснування ЄС поступово перетворився в один з найпотужніших фінансово-економічних і політичних центрів світу, ключовий компонент нової архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей та стандартів (Буряк, Гупало, 2008, с.21).

Перед кожною країною на певному етапі її розвитку часто постає питання про необхідність об'єднання з тією чи іншою країною у військовий чи економічний блок, інтегруватися в ту чи іншу спільноту з можливою частковою втратою свого суверенітету, але з перспективою економічного процвітання чи досягнень в інших сферах. Неучасть же в цьому процесі може загрожувати серйозними втратами. Починаючи з 1990-х років, інтеграційні об'єднання у всьому світі динамічно розвивались і зміцнювались. Сформувалося багато блоків, що перебувають на різних рівнях інтеграційного зближення. Більшість з них проголошує

своєю метою вихід на інтеграційну стадію економічної співпраці. Це, зокрема, такі угруповання, як ЄС, НАФТА, АСЕАН. Слід зауважити, що інтеграція передбачає делегування права прийняття рішень органам управління, функціонери яких не репрезентують інтереси країн, громадянами яких вони є. При цьому, прийняття рішень не потребує одностайності; вони також обов'язкові для всіх держав-учасниць. Рішення інтеграційних органів мають виконуватися без подальших узгоджень і обговорень у національних законодавчих органах, що обумовлює формування нової юридичної структури наднаціонального характеру, повноваження якої практично перевищують повноваження законодавчих і виконавчих структур держав-учасниць.

Слід зазначити, що політична інтеграція – це сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію, об'єднання суспільства, політичних структур або етносів у рамках однієї держави чи кількох держав для протидії внутрішнім і зовнішнім деструктивним чинникам. Існують чотири стадії політичної інтеграції:

1) інституційна інтеграція стосується запровадження практики колективного ухвалення рішень групою країн. Спільні інституції необхідні для розвитку та адміністрування правил і регулювання, яких потребує економічна інтеграція;

2) інтеграція державної політики полягає у мірі відповідальності за проведення політики на вищому наддержавному рівні, або політики, що спільно здійснюється чи координується на кількох рівнях;

3) інтеграція ставлень пов'язана з підтримкою регіональної інтеграції громадськістю і політичною та економічною елітами;

4) інтеграція безпеки визначається як „спільна безпека”, що ґрунтується на ненасильницькій взаємодії держав.

Політичній інтеграції притаманні такі риси, як: незалежність (створення суверених держав та формування відносин, які базуються на міжнародних нормах і правилах); взаємодія (встановлення тісних дво- чи

багатосторонніх відносин на основі угод про дружбу і взаємодію, інших відносин, які встановлюють близькість зовнішньої і внутрішньої політики); узгодження (формування відносин, які встановлюють практику взаємного узгодження в зовнішній і внутрішній політиці, спільних дій з тих чи інших питань, що стосуються інтересів обох країн. Створення координуючих органів з відповідними функціями); єдність (здійснення єдиної політики щодо основних проблем життєдіяльності держав. Формування єдиної системи управління такими питаннями, як захист, зовнішня політика, зовнішньоекономічна діяльність) (Рябінін, 2006, с.122).

На сьогодні зроблено чимало теоретичних узагальнень стосовно процесу розвитку інтеграції суверенних держав Європейської спільноти, надалі – Європейського Союзу, а також наукових розвідок щодо еволюції теоретичних основ євроінтеграційного процесу. Більше того, за істотної зміни ситуації на євразійському континенті на зламі ХХ – ХХІ століть, а також внаслідок поступового формування (зауважимо, що цей процес відбувається саме тепер) нового суб'єкта міжнародних відносин у глобальному вимірі – Європейського Союзу, вчені прагнуть узагальнити існуючі теоретичні моделі інтеграції, а також розробити нові. Втім зрозуміло, що це вельми складне завдання, позаяк розробка новітньої теорії євроінтеграції вимагає не тільки застосування комплексного підходу у методологічному сенсі, але й врахування чинників економічного, інституційного, політичного характеру внутрішнього розвитку ЄС поряд з аналізом дії зовнішніх чинників, які теж динамічно змінюються в системі міжнародних відносин

На початку ХХІ століття визначальною рисою розвитку євроінтеграційного студіювання є істотне розширення його проблематики, яке відбувається на тлі формування нових концептуальних підходів щодо висвітлення окремих сегментів складного процесу євроінтеграції. Водночас важливою складовою новітніх пошуків інтеграційних теорій, які б адекватно пояснювали сучасні процеси євроінтеграції чи окреслювали

напрямки розвитку її в майбутньому, є усвідомлення поліваріантності тлумачення ролі і значення суб'єктів міжнародних відносин.

Як у XX столітті, так і нині ключовим питанням теорій інтеграції є роль і значення держави-нації у формуванні теоретичних підвалин європейського інтеграційного процесу. Широка палітра теоретичних моделей інтеграції – це наслідок їх еволюції у суперечливому процесі практики міжнародних відносин. І важливим все ще лишається питання ролі і значення держави-нації в інтеграційному об'єднанні, в даному випадку в рамках ЄС.

У політичній площині у 1990-ті роки поняття «Центральна Європа» слугувало тому, щоб об'єднати ймовірних кандидатів на вступ до ЄС і відокремити їх від країн СНД. Однак наприкінці 90-х років, за висловом Чапи Дупчика, поняття піддалося інфляції. Країни, що прагнули до ЄС і НАТО, вважали один одного, скоріше, конкурентами, ніж партнерами, і прагнули не згадувати про спільну регіональну належність. Німеччина, через яку здійснювалися контакти з Заходом, не була зацікавлена у відновленні особливого Центральноєвропейського регіону (Хаванова, 2001, с.105).

Слід зазначити, що серед дослідників немає одностайності щодо визначення країн, які складають даний регіон. Серед існуючих підходів можна виокремити вузьке і широке розуміння меж регіону.

У вузькому розумінні регіон Центрально-Східної Європа обмежується лише 4 країнами Польщею, Угорщиною, Чехією та Словаччиною. Як пояснює професор Університету м. Лейсестер (Велика Британія) Адріан Хюде-Прайс у своїй книзі «Міжнародна політика Східно-Центральної Європи», зазначені держави утворюють спільну регіональну ідентичність, яка відділяє їх від країн Західно-Центральної Європи (Німеччина та Австрія), колишніх членів СРСР (Росія, Україна, Білорусь, Молдова та Балтійські країни), країн Південно-Східної Європи та Балкан (Румунія, Болгарія, Молдова, Словенія, Сербія, Хорватія, Албанія, Греція).

На думку автора, нові демократії Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини безперечно поділяють ряд характеристик та проблем з іншими постсоціалістичними країнами, але, незважаючи на це, вони формують особливу групу країн, що обумовлюється унікальністю їх культури та історії, проведенням успішних економічних та політичних реформ, особливо тісними відносинами із Заходом (Каганов, 2005, с.21).

З 2004 р. регіон ЦСЄ інституційно включається в цей процес, в результаті відбувся так званого «східного» етапу розширення Європейського Союзу. «Східна» п'ята хвиля розширення дала «зелене світло» на членство в ЄС таких країн як Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, а також двом країнам з іншого географічного регіону, Середземномор'я, Мальті та Кіпру. Відбулася 1 січня 2007 р. інтеграція в ЄС Болгарії та Румунії також розглядається як складова частина п'ятої хвилі розширення. Таким чином, Європейський Союз виробив і реалізував нову модель інтеграції з регіональною специфікою - для простору ЦСЄ.

Обіцянка розширення ЄС свого часу дало країнам Центрально-Східної Європи надію на зміну їх положення як периферійних країн. Членство в ЄС можна розглядати як «повернення до Європи». Це виражається в дискурсі, що підкреслює важливу емоційну рушійну силу прагнення країн Центральної та Східної Європи до інтеграції і зміцнення своєї ідентичності.

Розробка Копенгагенських критеріїв в інтеграційній політиці Союзу можна вважати своєчасною ініціативою в умовах, коли на початку 90-х членство в ЄС стає привабливою і бажаною метою для багатьох країн, причому не тільки ЦСЄ. Нова хвиля розширення могла з головою накрити об'єднану Європу, паралізувавши роботу організації. Але критерії носять досить абстрактний неопераційний характер, а рішення ЄС про членство і раніше залишається політичним.

Суспільно-політичні трансформації, що відкрили нову главу в історії багатьох європейських країн, намітили й основний вектор їхнього розвитку. Повернення до «нормальності», причому критерієм останньої є норми життя, що прийняті в Західній Європі. Так зване «повернення до Європи» імпліцитно означає, що фактично колишні європейські соціалістичні країни з неї і не виходили. Разом з тим, на думку польського філософа В. Кауте, ситуація не настільки очевидна, і «повернутися» до Європи не так і просто. Повернення до Європи означає, фактично, використання та впровадження стандартів західноєвропейської культурної традиції, яку пов'язують з гуманізмом, правами людини, неприйняттям будь-яких форм тоталітаризму, визнанням суверенних прав кожного народу, законів ринкової економіки. Слід звернути увагу, що далеко не всі дослідники погоджуються з необхідністю включення країн Центрально-Східної Європи в процес європейської інтеграції. Нерідко щодо цих країн говорять про необхідність «третього шляху». При цьому, як зазначає польський історик Кауте, під «першим шляхом» розуміється західноєвропейський лібералізм, який не приживається на центрально-східноєвропейському ґрунті, що не приймає нічим не обмежену свободу особистості, нерегульований ринок, комерціалізацію усієї сукупності суспільного життя, індивідуалізм (Ликошкіна, 2001).

До особливостей моделі інтеграції країн Центрально-Східної Європи відносимо:

- політико-економічні взаємозв'язки Західної та Східної Європи будувалися з 1989 р. не з чистого аркуша, а мали під собою базу та тривалу історію навіть в умовах блокової системи;
- кожна країна ЦСЄ обрала свій шлях в плані демократично-ринкових реформ, при цьому більш ранній вступ на шлях реформ, в результаті, не гарантувало їх успішного проведення в подальшому;

- у кожній великій країні Західної Європи сформувалася своя позиція щодо прийняття до ЄС країн ЦСЄ, при цьому найбільш зацікавленою в розширенні в Євросоюзі була Німеччина;

- рух ЦСЄ в бік ЄС відбувалося паралельно з участю країн ЦСЄ в регіональних блоках та об'єднаннях з країнами Західної Європи, що забезпечувало в подальшому більш м'яку інтеграцію в ЄС;

- успіх реформування економік країн ЦСЄ став визначальною складовою їх інвестиційної привабливості;

- з багатьох економічних параметрів країни ЦСЄ не відповідали рівню ЄС на момент вступу: розширення мало більшою мірою політичне, ніж економічне значення.

Отже, порівнюючи особливості інтеграційної моделі країн ЦСЄ в трансформаційних контекстах з точки зору мотивації ЄС на розширення слід зазначити, що в обох випадках переважали політичні причини: підтримка політичних реформ і процесу демократизації, переважання довгострокових політичних інтересів ядра Європи щодо нових країн-членів. З точки зору інструментів, які були використані в реалізації політик розширення, також спостерігається загальний підхід, який полягає у встановленні асоційованих відносин з країною-претендентом, тривалого перехідного періоду, щедрої фінансової підтримки. Така інформація дозволяє зробити прогноз про застосування універсальних інструментів у випадку нового розширення Європейського Союзу з приєднанням перехідних суспільств.

У політичному контексті на основній частині території Європи складається гегемонія ЄС, що надає йому якісно новий міжнародний статус і зміцнює позиції. Включивши до свого складу країни Центральної та Східної Європи, ЄС в перспективі, ймовірно, буде грати більш активну роль при прийнятті глобальних рішень і зміцнить свої позиції в таких міжнародних організаціях, як СОТ, МВФ та НАТО. В певній мірі, це можна розглядати в якості довгострокових інвестицій ЄС.

Отже, східноєвропейське розширення стало для Євросоюзу великомасштабним процесом. До цього ЄС вів переговори про інтеграцію з одним, двома, в крайньому випадку - з трьома кандидатами одночасно і, якщо раніше процеси розширення та поглиблення чергувалися, то тепер вони повинні були відбуватися паралельно. Розширення ЄС у східному напрямку нерідко називають «подвійним розширенням». На цей раз рішення про прийом нових членів було чисто політичне, але політичне рішення про розширення ЄС на Схід спиралося на вже існуючі економічні зв'язки з країнами ЦСЄ, а основи для економічної і політичної інтеграції країн Центральної та Східної Європи з Європейським Союзом створювалися поступово. В моделі інтеграція країн ЦСЄ та входження їх до Європейського простору відбувається одночасно за наступними основними напрямками:

- долаються (нівелюються) історично сформовані відмінності в рівнях розвитку продуктивних сил окремих Європейських країн;
- вирівнюються рівні розвитку і ступінь зрілості виробничих відносин у різних Європейських країнах;
- зближуються умови матеріальної та культурного життя народів усіх країн Європи;
- формується єдиний європейський ринок.

Таким чином, підводячи підсумки розширення Євросоюзу на схід, необхідно відзначити, що в першому десятилітті ХХІ ст. далеко не всі, як в економічній, так і в політичній сферах, в рамках цього процесу йшло гладко. Доводилося враховувати явний поділ на більш розвинені і менш розвинуті держави, а звідси і не завжди їх рівні можливості. Необхідно було рахуватися і з протидією опозиційно налаштованих у ставленні до процесу розширення політичних кіл в окремих країнах, як «старих», так і нових членів ЄС. При цьому ставало все більш очевидним, що Європейський Союз не зможе ефективно функціонувати, якщо не будуть

проведені реформи європейської фінансової системи та соціального забезпечення, конституційна та інституційна реформи.

Становлення Європейського Союзу як колективного утворення органічно передбачає формування європейської ідентичності в межах єдиного соціокультурного простору. Усвідомлення себе - європейцем – навіть не так у ментальному, як у політичному сенсі – це шлях до справжнього згуртування народів і держав, що творять європейську спільноту. Об'єднання Європи, яке нині відбувається, спонукає науковців до теоретичного осмислення сутності європейської ідентичності.

Інтеграційні процеси в Європі поставили на порядок денний проблему формування нової ідентичності – європейської, а концепт - європейська ідентичність міцно увійшов у науковий обіг та політичний лексикон. Даний процес втілюється в прийнятті двох важливих документів Декларації про європейську ідентичність та Хартії європейської ідентичності.

Декларація (Документ) про європейську ідентичність (Document on The European Identity) – офіційний документ, прийнятий на саміті ЄЕС в Копенгагені (14-15 грудня 1973 р.), який підписали глави держав та урядів дев'яти країн-членів, в якому підтверджено бажання ввести поняття «європейської ідентичності» в спільну зовнішню політику. Даний документ надає можливість чітко визначити відносини з іншими державами та їх обов'язки в межах європейського простору, а також з іншими світовими державами. В документі декларується динамічна природа європейської ідентичності, яка включає в себе спільну спадщину, інтереси, особливі зобов'язання дев'яти держав, ступінь їх єдності, досягнутої в межах Співтовариства. Основною метою Декларації зазначається прогрес в будівництві об'єднаної Європи. У Декларації про європейську ідентичність пропонується різнобічна характеристика європейської ідентичності.

По-перше, європейська ідентичність – це спільність долі, залежність народів Європи один від одного в спільному конструюванні європейського порядку. По-друге, європейська ідентичність – це спільність цінностей, що об'єднані походженням від християнства, класичної культури Ренесансу та Просвітництва і проявляються у формі толерантності, гуманізму, братерства. По-третє, європейська ідентичність проявляється як спільність життєвого простору, в якому розвивається європейське громадянство, яке обґрунтовує спільність прав і обов'язків для всіх у європейському просторі. По-четверте, європейська ідентичність – це специфічна відповідальність, яка через співробітництво і згуртованість забезпечує Європі можливість ефективно вирішувати власні та світові проблеми.

За своєю суттю цей документ є декларацією міністрів закордонних справ і немає жодної юридичної сили. Він розуміє погляди та розуміння формування європейської ідентичності політиками й представниками країн-членів. Метою його прийняття було підготувати зовнішній світ до можливого повного об'єднання європейських країн, тому документ заклав принципи міжнародних відносин і співробітництва з майбутнім утворенням. Важливо, що майбутнє об'єднання країн в Декларації розглядається як dokonаний факт. Зокрема, йдеться про розуміння представниками європейських країн необхідності об'єднання в світлі глобальних подій, коли першість належить наднаціональним державам.

В документі також перелічено спільні європейські цінності та ідеали: суспільство для індивіда, представницька демократія, верховенство закону, соціальна справедливість для економіки, повага до прав людини. Водночас вперше виникає суперечність щодо розуміння європейської культурної спадщини та збереження національних культур. Вона отримала подальший розвиток в консолідованому договорі про Європейське Співтовариство та договорі про Конституцію Європи.

Важливим документом в інституціоналізації підходів до європейської ідентичності стала Хартія європейської ідентичності (1995р.),

де вона трактується як спільність долі, залежність народів Європи один від одного у спільному будівництві мирного європейського порядку, як спільність цінностей та засновані на толерантності, гуманізмі та братерстві, визнанні фундаментальних прав людини і норм права, на загальних принципах, що підтверджують волю індивідуальної і соціальної відповідальності, як спільність життєвого простору, в якому розвивається європейське громадянство, згідно з яким всі громадяни у всіх державах-членах мають однакові права й обов'язки, як створення політичної, економічної та соціальної спільнот, оскільки тільки через співробітництво, згуртованість і єдність Європа може ефективно допомагати вирішувати власні та світові проблеми; як специфічна відповідальність.

Аналізовані документи відіграли важливу роль в підтримці еволюційної динаміки об'єднаної Європи і тим самим посирила процес формування інтеграції. Більшість положень документа було реалізовано в наступних засадничих договорах, зокрема щодо зовнішньої та оборонної політики.

На сьогодні окреслилося декілька основних підходів до розуміння європейської ідентичності та оцінки її місця в житті Європи. Одні автори заперечують право на існування європейської ідентичності, апелюючи до сили національно-політичного елементу і висуваючи як визначальну національно-державну ідентичність народів Європи. Інші говорять про виникнення постнаціонального європейського простору, висуваючи концепції - єдиної Європи або Європи регіонів, у яких, навпаки, на перше місце висувається європейська ідентичність або європейська регіональна ідентичність і втрачається значення національно-державної ідентичності, що викликає спротив національно-свідомого громадянства європейських країн, котре вбачає у цьому загрозу власній національній приналежності. Існує й третій, найбільш оптимальний, на наш погляд, підхід до проблеми європейської ідентичності, котрий передбачає органічне поєднання трьох можливих рівнів самоідентифікації спільнот об'єднаної Європи:

національний, що існує на звичному для нас державному рівні; панєвропейський (транснаціональний), що формується на наднаціональному рівні, створюючи такий феномен як - європейська ідентичність; і етнічний, що спостерігається на регіональному рівні поліетнічних суспільств.

Пріоритетним напрямом розвитку сучасних держав є формування (трансформація) і захист їхніх ідентичностей, визначення нових маркерів ідентифікації в умовах глобалізації та кризи світового порядку. Для кожного суспільства ідентичність – цінність, яка не підлягає торгу і гарантує збереження буття спільноти та держави.

Перед державами, що виникли внаслідок дезінтеграції СРСР і соціалістичної системи й перебували (або й надалі перебувають) у процесі демократичних трансформацій, окрім цих глобальних викликів, постала проблема самоусвідомлення й пошуків автентичних культурних та символічних кодів, дискурсів, які б означували почуття приналежності громадян до спільноти, що демократизується і відмовляється від авторитарного минулого. У цьому сенсі нова ідентичність потребує визначення нових ціннісних засад існування, а також відповідних їм інституцій і практик, які стануть підґрунтям нової ідентичності суспільства.

Іншими словами, посткомуністичні суспільства мають сформувати нові ідентифікаційні моделі, котрі визначатимуть поведінку і окремих громадян, і суб'єктів політики, і власне держави загалом на міжнародній арені. Ідентичність у так ому контексті постає необхідним ресурсом суспільно-політичних змін, їхнього сприйняття та легітимізації громадянами. Позбувшись комуністичної ідеології як основного маркера ідентичності, посткомуністичні держави, передовсім пострадянські, опинилися перед необхідністю пошуку інших способів самовизначення – релігію, етнічність, територію, історичну пам'ять, цивілізацію тощо.

Як засвідчує досвід країн ЦСЄ, ефективне формування нових ідентифікаційних моделей обумовлює успіх соціально-політичних трансформацій, сприяє демократизації політичної системи. Проблеми набуття, конструювання ідентичності держав і суспільств, що постали після зруйнування соціалістичної системи, розглядаються й аналізуються в контексті процесів демократизації та консолідації нового режиму. Зокрема прихильники структурного підходу в транзитології вважають національну ідентичність та національну єдність необхідною структурною передумовою демократизації режиму (Андрусів, 2007, с.135). Адаже в процесі посткомуністичних трансформацій одночасно формується і політична нація, і національна держава. Незавершеність цих процесів, як засвідчує досвід пострадянських держав, суттєво впливає на перебіг і, головне, – результати суспільно-політичних перетворень. Прихильники процедурного підходу в транзитології, акцентуючи на інституціях та діяльності політичних акторів як основних чинниках демократизації, одночасно не заперечують вагомості впливу культурних факторів на сприйняття й функціонування нових демократичних інституцій. Без когерентності нових демократичних інституцій та колективної ідентичності, яка сприяє їхньому позитивному осягненню, формує суспільно-політичні ідеали, що не заперечують минулий історичний досвід спільноти, вони деінституалізуються і посту паються місцем неформальним інституціям.

Останнє, своєю чергою унеможлиблює консолідацію демократії. Побудова демократичної держави та набуття нею національної ідентичності (на відміну від етнічної) є взаємозалежними процесами, оскільки консолідація демократичного режиму неможлива без національної консолідації. Тому для посткомуністичних держав нагальною потребою суспільного розвитку є конструювання спільної (макро) ідентичності на територіальній, громадянській, національній або ж

субнаціональній основі, через яку вони репрезентують себе і сприймаються у глобалізованому світі (Тихомирова, 2005, с. 57).

Процес набуття нової ідентичності посткомуністичних суспільств передбачає, з одного боку, репрезентацію своїх ціннісних засад, національних кодів й символів, виявлення унікальності, яка вирізняє їх з-поміж інших держав, а з іншого боку – відкритість і вбудовування у регіональні (й глобальні) системи через зовнішньополітичну діяльність та формування нових рольових структур, що співвідносяться з рольовою структурою міжнародної системи. Визначення напрямів міжнародної співпраці чи інтеграції, відповідна зовнішньополітична діяльність сприяють набуттю нової ідентичності (зовнішньополітичної), котра є продуктом взаємодії держави на міжнародній арені й також впливає на самоусвідомлення спільноти. Для держав, що трансформуються, зовнішні чинники ідентифікації нерідко бувають визначальнішими, ніж внутрішні – культурно-національні, історичні, але одночасно вони вимагають зорієнтованості стосовно Інших та Чужих.

Руйнування попередньої ідентифікаційної моделі через відмову від комуністичної ідеології та етатистських цінностей зумовило розмитість, амбівалентність соціальних, політичних, а нерідко й етно-національних ідентичностей у пострадянських суспільствах. Зневіра й розчарування у новій політиці спричинили своєю чергою актуалізацію ідентичностей минулого – достатньо високий відсоток людей прямо або опосередкована, свідомо чи підсвідомо продовжують ідентифікувати себе з неіснуючим СРСР. Відсутність усталеної базової ідентичності (наприклад, національної, як у країнах Центрально-Східної Європи), яка слугує рамкою іншим ідентичностям, упорядковуючи їх через ціннісні та культурні виміри, спричинила слабкість нових демократичних інституцій, послаблення зв'язків між громадянином та державою, перенесенням його лояльності на інші – зазвичай – недержавні інститут для суспільств, що трансформуються і зазнають труднощів самоідентифікації та її

самопояснення в глобалізованому світі й, відповідно, відчувають брак соціально-політичної консолідації, важливе значення має формування наднаціонального (макро) рівня ідентичності як від чуття приналежності до ширшої цивілізаційної спільноти з усталеною системою цінностей. З одного боку, наднаціональна ідентичність інтегрує, «зшиває» внутрішньосупільні локальні ідентичності, які зазвичай є конфліктними й дифузними, недостатньо усвідомленими та не описаними.

Практична проблема виявляється у формуванні політичними інститутами інформаційного простору держави в правовому контексті, конструктивних настанов громадян щодо національного будівництва, сучасної культури, національної освіти з метою спрямування політичного процесу до режиму розвитку, а не стагнації чи занепаду (Руденко, 2020, с.5).

З іншого боку, наднаціональна ідентичність сприяє входженню держави в уже сформовані інтеграційні об'єднання (або ж налагодженню з ними тісної співпраці), що сприятиме ефективності економічних та політичних реформ, необхідних для консолідації нового політичного режиму, та посиленню нових ідентифікаційних ознак. Проте і внутрішній, і зовнішній виміри конструювання ідентичностей посткомуністичних держав пов'язані з аксіологічним аспектом, тобто ціннісним самоусвідомленням спільноти, формуванням та інституалізацією ціннісної системи, яку поділяє більшість. Саме вона є одним з головних маркерів визначення Своїх, Інших, Чужих і забезпечує успіх інтеграції у ширші (регіонально-міжнародні) спільноти. Додамо: і міжнародний простір, що перебуває в процесі оформлення в новий світовий порядок. Ідентичності посткомуністичних держав мотивують їх до вибору того чи іншого напрямку співпраці та інтеграції, необхідних через нестачу ресурсів для розвитку та реформ. Зокрема, держави Центрально-Східної Європи після розвалу радянського блоку проголосили приєднання до ЄС своєю найважливішою метою, інтерпретуючи це як «повернення в Європу»,

намагались відновити чи реконструювати європейську ідентичність через рецепцію європейських інституцій та практик. Членство в ЄС стало для них «справою національного інтересу».

Важливою передумовою входження будь-якої країни в інтеграційне об'єднання є відчуття тотожності з його цінностями, основними цілями еліти та більшості населення, їх наслідування на рівні реальної політики і повсякденного життя. Європейський вибір, який зафіксований в офіційних державних документах України, для громадян означає прихильність європейським цінностям й мотивований європейськими стандартами життя. Європейський вибір для української еліти складніший: його ціна – відмова від авторитарного стилю управління й ухвалення рішень, економічної корупції, прилаштування правил «під себе». Правляча еліта України, основою якої стали колишня партійна та комсомольська номенклатура та кримінальні елементи, не змогли зробити цього вибору саме на рівні реальної політики, оскільки ціною пристосування внутрішньої політики до вимог ЄС була би втрата влади у політичному змаганні з іншими політичними силами. Одночасно інтереси певних груп української еліти і великого бізнесу є аргументом проти євразійської інтеграції, в рамках якої реальна політика опинилася б на рівні наднаціональних органів інтеграційних об'єднань на пострадянському просторі. А неформалізовані, але добре відомі правила і принципи євразійської інтеграції, обмежували б її владу на користь російського правлячого класу.

Слабкість української держави на сучасному етапі, залежність від зовнішніх центрів впливу її еліти, відсутність тривалого історичного досвіду співжиття громадян в одній державі, етнічна неоднорідність суспільства, зумовлена внутрішніми міграційними процесами в складі СРСР (природними або спровокованими мобілізаційним типом розвитку), є вагомими чинниками, що гальмують процес формування національно-державної української ідентичності як базової й одночасно актуалізують

необхідність вибору та конструювання наднаціональної, яка б в аксіологічному контексті була більш –менш когерентною українській. Розвиток спільної громадянської ідентичності як базової гальмує слабкість громадянського суспільства в Україні, його інституалізації.

Процес формування макроідентичності визначає й той факт, що альтернативні для України полюси інтеграції є протилежними за системою цінностей та цілями щодо входження у них України. Європейський Союз у відносинах з Україною завжди наголошував на необхідності виконання вимог, пов'язаних передовсім з європейськими цінностями – демократією та правами людини. Для того щоби Україна стала повноправним та самодостатнім членом того чи іншого інтеграційного об'єднання, вона все ж таки мусить сформувати національно-культурне та ціннісне ядро своєї ідентичності, що стане основою її консолідації. А вже неконсолідоване суспільство та держава не можуть повною мірою усвідомлювати та ідентифікувати свої інтереси та цілі з ширшими інтеграційними об'єднаннями. В цьому сенсі політика ідентичності української еліти має бути спрямована не на кристалізацію регіональних поділів, а на пошук спільних соціально-економічних та культурних проектів, які б об'єднували регіони України, взаємодоповнювали їхні ресурси й створювали умови для інтенсивної комунікації. Саме в процесі комунікації можуть бути сформовані нові спільні символи, які уособлюють загальнозначущі для всіх громадян поняття. «Українське питання» часто було і залишається ключовим і в європейських, і євразійських відносинах, тому Українська держава, її еліта має усвідомлювати та захищати передовсім свої інтереси, а не бути інструментом чужих проектів, що неможливо без розуміння своєї самототожності та самоусвідомлення в сучасному світі.

На багатосторонньому рівні метою зовнішньої політики Європейського Союзу є сприяння посиленню регіональної взаємодії та продовження процесу зближення. Для того щоб забезпечити бажаний

ефект від запровадження зовнішньої політики на цьому напрямі ЄС повинен брати до уваги ряд факторів. Щодо східних сусідів Євросоюзу експерти визначають щонайменше три ключові фактори, якими не можна нехтувати.

Перший фактор. Політичний простір на схід від кордонів ЄС є занадто різноманітним. Він охоплює країни, що знаходяться на різних стадіях внутрішньо-політичного та економічного розвитку, а також мають різні зовнішньополітичні орієнтації. Деякі з них прагнуть стати в найближчому майбутньому повноправними членами ЄС та, відповідно, більше зацікавлені у двосторонньому зближенні, ніж у багатосторонньому співробітництві з сусідами по регіону. Інші демонструють доволі скептичне ставлення до сучасних процесів європейської трансформації, які складають основу такої східноєвропейської політики, та, відповідно, не зацікавлені відігравати більш помітну роль як на дво-, так і багатосторонньому рівнях. Понад те, очевидними є доволі різні реакції політичних еліт конкретних держав на запровадження європейських політичних інструментів.

Другий фактор. Рівень загального співробітництва та інтегрованості регіону є дуже низьким. Приміром, західні країни СНД співпрацюють між собою, тоді як держави Південного Кавказу представляють доволі роздрібнений простір із непостійними характеристиками. Внутрішні кризи, слабкість державного управління та збереження нерозв'язаних регіональних конфліктів різного ступеня становлять найбільш істотні перешкоди для реалізації політичної волі відповідних еліт щодо реалізації регіонального співробітництва як політичної мети.

Третій фактор. Протягом останніх декількох років продовжує наростати поляризація в регіоні між ЄС (а також НАТО і США), з одного боку, та Росією – з другого. Згідно із баченням офіційної Москви, європейське прагнення побудувати «кільце» міцних, з точки зору політичного управління, держав суперечить ідеї Росії щодо створення зони

привілейованих інтересів на пострадянському просторі. Зважаючи на напруження між Брюсселем та Москвою, що дедалі більше посилюється, східні сусіди ЄС відчують себе «затисненими» між двома центрами сили, які є суперниками. Відтак це перешкоджає регіональному співробітництву й ефективній багатосторонній політиці. З позиції Європейського Союзу все складніше (чи майже зовсім неможливо) поєднувати політику багатостороннього співробітництва в регіоні та поза його межами й одночасне зближення з країнами Східного Партнерства.

Зазначені фактори взаємно підсилюють один одного і у своїй сукупності становлять комплексне регіональне середовище, що справляє значний вплив на ефективність реалізації політики ЄС. У середньостроковій перспективі, вибудовуючи стратегії відносин Україна – Європейський Союз, необхідно враховувати специфіку поточної ситуації, що склалася у ЄС, зокрема характер внутрішньополітичних процесів, пов'язаних із набуттям чинності положень Лісабонського договору, та поточний стан європейської економіки.

1. Андрусів, В. (2007). Нормативний дискурс формування європейської ідентичності. *Політичний менеджмент*. 3. 135-146.
2. Бурдяк, В. (2004). *Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів*. Чернівці: Рута, 328 с.
3. Буряк, П.Ю., Гупало, О.Г. (2008). *Європейська інтеграція і глобальні проблеми сучасності*. К. «Хай-Тек Прес», 352 с.
4. В'юницька, О. І. (2002). Аналіз концептуально-теоретичних підходів до визначення поняття Центрально-Східна Європа. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 33. Ч. 1.
5. Шіммельфеннінг, Ф., Зідельмаєр, У. (Упорядн.) (2010). *Європеїзація Центральної та Східної Європи*. К.: Юніверс, 288с.
6. Каганов, Ю. О. (2005). Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного*

факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, XIX. 333-341.

7. Лыкошкина, Л. С. (2001). Польские ученые о проблеме Центральной Европы. *Политическая наука*. № 4.

8. Лясота, Л. (2006). Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств. *Політичний менеджмент*. 4. 65-79.

9. Руденко, Ю. Ю. (2020). *Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації*: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 364 с.

10. Рябінін, Є. (2006). Процеси інтеграції у ХХ столітті: основні концепції їх вивчення. *Політичний менеджмент*. 5. 112-130.

11. Тихомирова, Є. Б. (2005). Формування європейської ідентичності як чинник європейської інтеграції Наукові записки. Том 45. Політичні науки. С.56-60.

12. Хаванова, О.В. (2001). Центральная Европа как уходящая натура? (Некоторые итоги дискуссии последних десятилетий в венгерской историографии). *Политическая наука*. 4.

13. A charter of European identify. Режим доступу: <http://www.eurplace.org/diba/citta/cartaci.html>.

14. Declaration on European Identity. Режим доступу: http://aei.pitt.edu/4545/01/epc_identity_doc.pdf

15. Kaplan, M. (1957). *System and Process in International Politics*. N.Y., 351p.

16. Parsons, T. (1963). *The social System*. N.Z., 423 p.

Г. І. Луцишин,
докторка політичних наук, професорка,
завідувачка кафедри політології та міжнародних відносин

Національного університету «Львівська політехніка»
С. М. Матвієнків,
кандидатка політичних наук,
доцентка кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Парламентське представництво національних меншин у країнах Вишеградської групи

Анотація. У даному розділі проаналізована надзвичайно складна і актуальна проблема представництва національних меншин у законодавчих органах держави на прикладі країн Вишеградської групи. Тому метою дослідження став аналіз участі дискримінованих груп населення у політичному (зокрема, виборчому) процесі держави через формування етнічних еліт та етнополітичних партій. Для повноти розкриття обраної теми були поставлені завдання: обґрунтувати місце і роль національних меншин у суспільно-політичному житті держави; проаналізувати створення політичних партій окремими національними меншинами та їх участь у парламентських та муніципальних виборах. Зроблено висновки, що на сучасному етапі в законодавчих органах влади непропорційно представлені всі національності, які проживають у Польщі, Угорщині, Словаччині та Чехії.

Ключові слова: національні меншини, країни Вишеградської групи, парламент, законодавство країни, виборчий процес, етнополітичні партії, політизація етнічності.

Питання участі всіх суспільних груп країни в представницьких органах влади усіх рівнів є актуальним для будь-якої держави. Однак чи не найскладнішим є завдання відображення в представницькому органі інтересів національних меншин. Різні країни по-різному приходять до

вирішення цього питання. Проблема представництва національних меншин в органах влади існує як для традиційно поліетнічних держав, так і для досить однорідних в етнічному плані держав. Ця проблема буде існувати доти, поки існуватимуть нації, народності, національні меншини. Люди завжди прагнуть ідентифікувати себе з певною спільнотою, а національна ідентифікація є найбільш прийнятною. Загроза асиміляції національних меншин значно посилює прагнення до збереження своєї національної ідентичності, що завжди переходить у площину політичних відносин та необхідності прийняття політичних рішень.

Врахування етнічного чинника має бути обов'язковим елементом передвиборної стратегії. Водночас не можна випускати з поля зору й те, що наголос на етнічному чиннику в передвиборній боротьбі стимулює так звану «політизацію етнічності». Політизація етнічних суб'єктів – це найчастіше реакція на той або інший вид політичної поведінки влади. Як правило, це форма самозахисту. Адже історія дає безліч прикладів, коли поведінка національної більшості і створеної нею держави становила небезпеку для меншин. Найстрашніша з них – геноцид, фізичне винищення групи, а також етноцид – знищення національної меншини примусовою асиміляцією, руйнуванням етноформуєчих ознак – мови, звичаїв, традицій, історичної пам'яті. Також національна меншина може опинитися перед загрозою депортації – як у межах самої країни, так і за її межами. Дискримінована група нерідко реагує на такі дії виявом лояльності, навіть часто прагне показати себе «святішою» за національну більшість, однак часто меншини обирають шлях боротьби за свої соціальні, політичні і культурні права. Насамперед домагаючись частки влади через вибори.

Політичні вимоги національних меншин присутні у більшості випадків їхньої діяльності (хоча досить часто вони не є на першому плані) і проявляються вони головним чином у забезпеченні представництва в органах влади різних рівнів. Складність полягає в тому, що проблема представництва не повинна суперечити визнаному і закріпленому в

більшості конституцій принципу рівного виборчого права. Досвід ряду розвинених країн свідчить про те, що демократія і поліетнічні держави - явища абсолютно сумісні. Однак для багатьох поліетнічних держав є неприйнятною така форма демократії, де найважливіші питання вирішуються лише більшістю голосів. Для таких держав більше підходить «консенсусна демократія», яка базується на пошуках консенсусу між націями та етнічними групами, і коли враховується думка меншості.

Кожна країна по-своєму намагається вирішити це питання. Слід звернути увагу на те, що в державах розвиненої демократії, етнічно більш однорідних, проблемам політичних прав етнічних груп приділяється не менше, а, можливо, навіть більше уваги.

Що ж тоді може бути покладено в основу апелювання до певної національної меншини, що може змусити її виступати окремою електоральною групою? Звісно, що її треба переконати в тому, що її інтереси задоволено не вповні, а переконати в цьому значно легше етнічним активістам, яким група звикла довіряти, ніж сторонньому суб'єкту виборчого процесу, зацікавленому в голосах виборців.

З огляду на це важливе значення матиме стратегія етнічних лідерів. Солідарність етнічної групи пояснюється в рамках двох концепцій – примордіалізму та конструктивізму. Примордіалізм виходить із тези про «споконвічність» етнічної ідентичності. Відтак етнічна солідарність пояснюється глибокою внутрішньою психологічною потребою індивіда в колективному «ми» та в колективній дії. Ця потреба, з примордіальної точки зору, не потребує раціональної мотивації. Конструктивізм же виходить з того, що етнічність є феноменом, цілеспрямовано сформованим елітою, зацікавленою в тому, щоб мати віддану собі групу. Судячи з усього, мають рацію й ті, і інші дослідники. Багато рис, якими виділяється певна етногрупа, є споконвічними. З іншого боку, збирання їх у сукупність, а потім їх збереження є справою лідерів цієї групи. Етнічна еліта часто вдається до спекуляції на етногруповій солідарності заради

власних, нерідко меркантильних інтересів. Один із таких спекулятивних прийомів – втягування групи в передвиборну боротьбу, створення враження про неї як про групу одностайних. У багатьох випадках солідарність етнічної групи є реальним фактом (як, приміром, солідарність кримських татар, румунів, угорців в Україні). Однак часто групі просто нав'язується одностайність, в той час як спільного для всіх її членів інтересу по суті немає через їх соціальну, професійну, майнову, політико-ідеологічну неоднорідність. Усе це варто врахувати тим учасникам виборчих перегонів, хто сподівається скористатися уявною «політизацією» етногруп. У багатьох державах, згідно із законодавством, передбачена певна кількість місць у парламенті для тих чи інших національних меншин.

Питання національних меншин для будь-якого суспільства завжди залишається актуальним і потребує постійного вивчення та аналізу. Однак відомо, що проблематика національних меншин належить до особливо складних та дискусійних питань. Найчастіше в цій сфері суперечності стосуються таких понять як визначення, типології, критерії визначення чисельності, стану національної свідомості або ж суті відносин між державою проживання і національними меншинами. Усе це говорить про те, що не можна говорити про одновимірність проблеми національних меншин. Кожна з них має свою історію, властиві тільки їй проблеми й аспірації. І тому питання національних меншин слід трактувати в широкому контексті – як внутрішньому, так і міжнародному. Варто зауважити, що в генезу національних меншин лягло багато взаємодоповнюваних факторів. У літературі на даний предмет на перше місце ставляться передусім історичні, політичні та економічні обумовлення.

Національні меншини здійснюють особливий вплив і на зовнішньополітичну діяльність країни, зокрема, вони залишаються об'єктом посиленої уваги урядів та політичних сил, які аналізують та

відстоюють позицію своїх співвітчизників за кордоном. Зовнішньополітичні фактори, зокрема, політика окремих держав та політичних лідерів, з якою ідентифікується та чи інша національна меншина, мають особливий вплив на діяльність національних меншин. Практика показує, що часто здійснюється використання національних меншин окремими державами у зовнішній політиці. Також етнічна батьківщина може вдаватись до конкретних політичних дій під гаслом захисту інтересів меншин, що може проводитись у різних формах – від надання привілеїв щодо еміграції та здобуття громадянства для представників національних меншин, аж до зазіхань на території інших держав. Особливу роль у налагодженні міжнаціональних відносин на міжнародному рівні відіграє саме рівень успішного ведення прикордонної співпраці. Ряд європейських держав вже на початку налагодження прикордонної співпраці розглядають це як одну з можливостей вирішення проблем захисту прав національних меншин у межуючих державах.

Не зважаючи на актуальність теми, питання участі національних меншин у політичному житті залишається маловивченим. Аналізуючи наукову літературу з даної проблематики, ми переконались, що більшість дослідників вдаються до аналізу національних меншин переважно в площині історичних та культурологічних аспектів, а питанню суспільно-політичної діяльності національних меншин приділяється незначна увага.

Тому метою даної статті є дослідження участі сучасних національних меншин країн Вишеградської групи у політичному процесі держави, спрямованому на демократизацію всіх сфер суспільного життя.

Проблемам становлення та розвитку партій національних меншин, а також наслідків їх діяльності в межах багатонаціональної держави присвячені роботи Д. Горовіца, М. Дюверже, Е. Сміта, Б. Андерсона, К. Дойча. Конфліктний потенціал етнічної ідентичності, активізація якої призводить до масштабних розколів у політичній площині, досліджує Р. Інглхарт. У працях таких науковців, як Р. Гантер, Л. Даймонд, Л. де

Вінтер, В. Рендал можна зустріти детальну класифікацію етнічних партій, що розглядаються в контексті сучасної партійної типології. Відомий етнополітолог Т. Маллой акцентує увагу на проблемі політичного представництва національних меншин та їхнього зростаючого впливу на політику Євросоюзу. Значення важливості представництва національних меншин у виборних органах країн розглядаються у працях Є. Радченка, Д. Ковриженка, Н. Беліцер, Т. Маллой, Б. Кроуфорд, А. Лейпхарт, Ф. Коен, К. Янг, С. Лодзінські, М. Барвінські, Г. Януш та ін.

Місце та роль національних меншин у суспільно-політичному житті Республіки Польща досліджували такі сучасні польські суспільствознавці як: Д. Берлінська (Berlińska, 1999, с. 400), М. Будита-Будзинська (Budyta-Budzyńska, 2003, с.245), Г. Халупчак (Chałupczak, 1998, с. 230), Т. Броварек (Browarek, 2012, с.298), М. Яс-Козаркевич (Jas-Koziarkiewicz, 2009, с.160), Ч. Мойсевич (Mojsiewicz, 2017, с. 319-326), З. Мансфельдова (Mansfeldová, 2011, с.128-146), А. Маличка (Malicka, 2005, с. 471). К. Забільськ (Zabielsk, 2005, с. 471-502), К. Целінська (Celinska, 2015, с. 474-490). та ін. Американський науковець Алан Паттен досліджує моральні основи прав національних меншин (Patten, 2014, с. 326). Політико-правовий аспект легітимації громадських організацій національних та етнічних меншин у Республіці Польща досліджує Н. Шипка (Шипка, 2015, с. 39-43).

Серед українських учених, що займаються етнонаціональною проблематикою, слід згадати І. Варзара (концептуально обґрунтована ідея етнополітичної партії), О. Майбороду, С. Римаренка, О. Картунова, І. Кресіну, В. Євтуха, Н. Беліцер. Вивченням електоральної поведінки етнічних груп займаються такі вітчизняні науковці, як А. Попко, Є. Радченко, А. Кіссе та інші. Дослідженням проблем політичного представництва національних меншин та трансформації політичних партій присвячують увагу Ю. Шведа, Ю. Лихач, Т. Дешко, К. Меркотан, В. Фесенко. Серед російських дослідників, що вивчають особливості

функціонування етнічних партій, – Р. Туровський, М. Грішин, О. Сергєєва, Н. Єрґоміна тощо (Ларченко, 2017, с. 222-228). Вітчизняні вчені, які приділяли увагу трансформаційним процесам у Чеській Республіці – Н. Марадик, розвитку українсько-чеського міждержавного співробітництва - Р. Корсак, О. Цуп, вивченню досвіду європейських країн у цій сфері - О. Антонюк, К. Вітман, Ю. Юрійчук. Проте вже наприкінці двадцятого століття ряд дослідників виділяє окремо таке поняття як «політизація національних меншини». Відомими серед цих вчених є Д. Белл, В. Ісаїв, Дж. Ротшильд, які аналізують питання взаємовідносин національних меншин та політики, набуття національними меншинами політичної свідомості, політичну мобілізацію національних меншин, участь національних меншин у формуванні влади тощо. Також ці дослідники висловлюють думку, що політизація діяльності національних меншин є об'єктивним природнім процесом, який зумовлюють як внутрішньодержавні, так і зовнішні чинники. Хоча в цьому напрямку є немало досліджень, однак серед науковців як вітчизняних, так і зарубіжних немає одностайності щодо визначення причин та умов політизації діяльності національних меншин.

Ряд дослідників, зокрема, в польській науковій літературі Т. Броварек та Г. Халупчак, стверджує, що «існування певних суперечностей щодо національних меншин на території Європи – це нормальний стан, який існує тут багато століть і ніщо не вказує на те, що це явище може бути ліквідоване» (Chalupczak, 1998, с. 82).

Один із знаних сучасних дослідників проблем національних меншин у Центральній та Східній Європі Жюстін Берк пише, що «зрілі демократії мають одну рису – надійний соціально-політичний механізм регулювання відносин між більшістю та меншістю, який забезпечує всім рівні економічні можливості. У політичній сфері більшість зобов'язана надати меншості можливість вільно виражати свої претензії. Меншість, у свою чергу, для досягнення бажаних змін, повинна діяти як лояльна опозиція в

рамках системи» (Chalupczak, 1998, с. 81).

Ці та ряд інших факторів зумовлюють теоретичну та політико-практичну актуальність нашого дослідження.

Емпіричним матеріалом для даного дослідження стали: 1) законодавство країн Вишеградської групи; 2) документи національних товариств - програми; 3) матеріали конференцій, плани роботи, матеріали в мас-медіа, преса цих товариств; 4) результати соціологічних досліджень.

Необхідність дослідження етнополітичних процесів та забезпеченості прав національних меншин у країнах Вишеградської групи зокрема для України обумовлена рядом причин. По-перше, спільна історія сучасної частини України (Закарпаття) з Чеською Республікою та спільні кордони з Польщею, Угорщиною та Словаччиною. По-друге, постійне збільшення чисельності українців на територіях цих держав. По-третє, прагнення України до вступу у ЄС вимагає вивчення досвіду цих країн у всіх сферах, в етнополітичній зокрема (Мелеганіч, 2014, с. 151). Так, Зденка Мансфельдова проаналізувавши національні парламенти Польщі, Чехії та Угорщини у перші два десятиліття після занепаду комунізму, відзначила, що «саме процес європейської інтеграції сприяв становленню стабільних, функціональних, незалежних та внутрішньо організованих законодавчих установ» (Mansfeldová, 2011, с.128).

Представництво національних меншин у Польщі

Польща є однією з найбільш однорідних країн Європи, етнічні та національні меншини якої складають 3,1% населення. Головні етноси країни: поляки - 96,9 %, сілезці - 1,1 %, німці - 0,2 %, українці - 0,1 %, інші - 1,7 % (Населення Польщі).

Польський дослідник Єжи Дамарш, характеризуючи етнополітичну ситуацію в Польщі, вирізняє такі аспекти діяльності національних меншин: співучасть національних меншин у функціонуванні влади на рівні самоврядування, а також урядовому та парламентському рівнях; контакти із прикордонними зонами по інший бік кордону; збереження власної

традиції та розвиток культурної творчості без цензури; формування в душі поєднання суспільних засад щодо різних етнічних груп (Дамарш, 1998, с. 95).

Стаття 35 Конституції проголошує, що «1. Польська Республіка забезпечує польським громадянам, які належать до національних та етнічних меншин, свободу збереження і розвитку власної мови, збереження звичаїв і традицій, а також розвитку власної культури. 2. Національні та етнічні меншини мають право на створення власних освітніх, культурних і таких, що опікуються релігійною самобутністю, інститутів, а також на участь у вирішенні питань стосовно їх культурної самобутності» (Конституція, 2018, с.22).

Поворотним моментом у проблемі меншин Польщі був 1989 рік. Визнання статусу меншин Польщі, особливо німецької меншини, було найбільшою політичною подією початку 1990 року. Тоді була призначена комісія Сейму з питань національних та етнічних меншин, а прем'єр-міністр Тадеуш Мазовецький підкреслив у своєму виступі на Сеймі, що Польща є батьківщиною також для національних та етнічних меншин. Влада запровадила рівність прав для членів меншин як громадян Польщі, а також сприяла збереженню їх культурної, мовної та освітньої ідентичності. Інші права вважалися дуже спірними. Аж 6 січня 2005 року на основі європейських стандартів у цій сфері був прийнятий «Закон про національні та етнічні меншини, та про регіональну мову», який і по сьогодні залишається основним правовим актом, що регулює правовий статус національних меншин у Польщі. Права меншин політичного характеру гарантуються «Виборчим законом для Сейму та Сенату Республіки Польща» (Malicka, 2005, с. 471).

Польща вважається еталоном мононаціональної країни. Згідно із Законом «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову», представником національної меншини є не кожен представник іншої, ніж польська, групи, яка мешкає на території Польщі. Закон визначає форму

участі національних та етнічних меншин у прийнятті рішень на загальнодержавному рівні. Зокрема, ст. 23 передбачає створення Спільної Комісії Уряду і Національних та Етнічних меншин як консультативно-дорадчого органу прем'єр-міністра країни та окреслює завдання і цілі цієї Комісії. Хоча в законі у жоден спосіб не згадуються організації національних та етнічних меншин, однак чітко сформульовано поняття «національна» та «етнічна» меншина і надано їх перелік. Польське законодавство визначає національну меншину на основі шести критеріїв (найцікавіший такий, що, представником нацменшини може вважатися лише та людина, предки якої прожили на території Республіки Польща щонайменше 100 років (тобто якщо громадянин України отримав польський паспорт, він не стає представником нацменшини)). Польські чиновники визнають 9 національних меншин у Польщі: це білоруси, вірмени, євреї, литовці, німці, росіяни, словаки, українці й чехи; окрім них, закон визнає етнічними меншинами 4 групи: караїмів, лемків, ромів і татар. Всі вони разом становлять 3,1% населення Польщі.

Правове регулювання існування та діяльності організацій національних меншин у Польщі визначається не лише вітчизняним законодавством, але й міжнародними угодами, підписаними Польщею з іншими державами. При рівності прав їхня участь у політичному житті країни є відмінною. Пільги для національних меншин Польщі не забезпечують їм повноцінної участі в політичному житті країни. Національним меншинам у Польщі важко конкурувати з політичними партіями, що мають значно численнішу підтримку серед населення. Не всі вони висувають своїх кандидатів (політичною діяльністю не займаються або проживають більш дисперсно), хоча серед суспільно-політичних угруповань, які в Польщі можуть брати участь у виборах, об'єднання представників національних меншин користуються особливими правами: для того, щоб пройти у парламент, їм не потрібно набирати 5% голосів на загальнодержавному рівні, так як усім іншим партіям та угрупованням

(резервування та скасування бар'єру практикується тільки для одного місця). Тож чи пройдуть їхні кандидати в парламент залежить лише від того, яким буде розподіл голосів на місцях. Скористатися цими привілеями може лише німецька меншина, що традиційно має кількох своїх представників у Сеймі. Вона є найбільшою з-поміж цих груп. За переписом 2011 року, їх майже 150 тис. Вони компактно проживають на території Опольського та Силезького воєводств – це загалом давні землі Рейху (Національні). Німецька національна спільнота - єдина меншина, діяльність якої є не лише суспільно-культурною, а й розповсюджується на політичне та економічне життя на регіональному та загальнодержавному рівнях і повною мірою користується польським законодавством в етнополітичній сфері. Досить велике число меншини і її компактне проживання дозволяють групі мати свого постійного представника в Сеймі. До того ж на території компактного проживання меншини створено одномандатний округ, кордони якого збігаються з територією проживання німецької спільноти. Німецька громада для участі у виборах створює два виборчі комітети: 1. Виборчий комітет німецької меншини, що діє на базі Суспільно-культурного товариства німців на Опольщині, бере участь у виборах як до місцевих органів влади, так і до Сейму. Зокрема, комітет брав участь у виборах 1991, 1993, 1997, 2001, 2006, 2010 та 2014 рр.; 2. Рух автономії Сілезії, що бере участь у місцевих виборах (Шипка, 2015, с.42).

Вже у перших демократичних виборах до Сенату (1990 р.), в Опольському воєводстві, взяв участь представник німецької меншини, Генрик Круль. І хоча він не отримав депутатського мандату, здобуті ним 125 тис. голосів свідчили про високий потенціал німецької меншини в регіоні (Chałupczak, 1998, с. 92). У перших вільних парламентських виборах 27 жовтня 1991 р. аж 7 депутатів представляли німецьку національну меншину у Сеймі. Зі згаданих депутатів, 5 – представляло Опольське воєводство, до того ж один депутат отримав місце в Сенаті. Це був найкращий результат німецької національної меншини за весь період

існування Польської Республіки. Німецька меншина у 1997 р. вже не мала свого представника у Сенаті. Сьогодні (за результатами парламентських виборів 2015 року) німецьку меншину у Сеймі репрезентує один депутат – Ришард Галла (Budyta-Budzyńska, 2003, с.123). Інші національні меншини приречені на депутатів, залежних від політичних партій. Іноді такий варіант – залежність від конкретної політичної сили – з приходом до влади конкурентів може мати для меншини негативні наслідки. На регіональному рівні, німецька меншина активно підтримує осіб німецького походження у виборах до місцевих органів влади. Відповідно в органах місцевого самоврядування кількість осіб німецького походження відповідає процентному відношенню німецького населення серед мешканців. Меншина бере участь у виборчому процесі через власні виборчі комітети, представлена на державному рівні (у парламенті) та на рівні місцевого самоврядування. На останніх виборах, у листопаді 2014 р., до Сейміку Опольського воєводства Комітет виборців німецької меншини представляло 46 кандидатів у радні. Перемога з кількістю 42 тис. голосів, запевнила проходження 7 представникам німецької національної меншини. Як і в попередніх каденціях, представники німецької меншини у Сейміку Опольського воєводства створили Клуб радних німецької меншини та формують коаліцію спільно з Громадянською Платформою (Platforma Obywatelska – PO) та Польською Селянською партією (Polskim Stronnictwem Ludowym – PSL). Коаліція налічує 25 радних з 30, власне такий результат дає змогу меншині брати безпосередню участь у вирішенні найважливіших справ воєводства. Також у результаті виборів 45 радних повітових, понад 250 радних міст і гмін та 18 вуйтів та бурмістрів було вибрано з представників німецької меншини (Portal).

Процес демократизації Польщі впливає на ставлення населення до меншин. Аналіз опитування громадської думки щодо ставлення до етнічної та національних меншин у Польщі показав, що 46% респондентів вважають, що ті, хто постійно проживає в Польщі повинні приймати

польську культуру і мову як свою власну, а 42% не згодні з цим твердженням і 12% не визначилися. Крім того, 56% респондентів віддають перевагу культурній однорідності Польщі. За зниження 5%-го бар'єру голосів для вступу партії національної меншини в парламент висловились 57%, а 25% не визначились. Цікаво, що 5% бар'єр було скасовано для меншин навіть у виборчому законодавстві до закону 2005 року. На думку поляків, меншини не можуть бути представлені в парламенті, бо вони не є добре організованими і не можуть створити коаліцію. Лише дві групи меншин, німці та білоруси, мають таке право. Попри все, аж 43% поляків вважають, що меншини добре представлені в польському парламенті. Серед усіх конфліктів 4% респондентів називає етнічні та національні. 30% респондентів вважають, що багатонаціональність має негативний вплив на безпеку нації, 56 % виступає за однорідність. Отже, поляки підтримують культуру і традиції національних меншин (82 % підтримують спроби меншин зберегти свою рідну мову), а не їхню участь у політиці і вважають, що політичні права меншин є захищеними (Celinska, 2015, с. 474).

Національні меншини Угорщини

За переписом населення 2011 року 83,7% населення Угорщини становлять угорці, а частка нацменшин складає 16,3%, серед яких 3,1% - роми, 1,3% - німці, 0,3% - словаки, 0,3% - румуни, 0,2% хорвати та ін. В Угорщині громадяни можуть назвати більше однієї етнічної приналежності, тому кількість національностей є більшою, ніж у загальній чисельності населення (Budyta-Budzyńska, 2003).

Угорщина ще в 1990 році – першою зі східноєвропейських держав – стала членом Ради Європи і її рекомендації щодо прав національних меншин найповніше втілені в життя.

Після зміни політичного устрою в Угорщині поряд з іншими важливими завданнями, постало й питання про здійснення політики в інтересах національних меншин, яку підтримали Державні Збори. Її складовими є: 1. Політика внутрішня – спрямована на гарантування прав

національних меншин, що проживають в Угорщині. 2. Політика зовнішня – покликана відстоювати інтереси угорських громад, які проживають за кордоном. Угорщина проводить ліберальну політику щодо національних меншин, власне тим самим розраховуючи отримати адекватну позицію держав щодо угорських громад, які в них проживають. Упродовж 1990-х років Державні Збори Угорської Республіки прийняли багато спеціальних законів про національні меншини та низку інших законодавчих і нормативних актів із захисту прав меншин (Шипка, 2007, с.211).

Закон «Про права національних та етнічних меншин», прийнятий в Угорщині 1993 р., дає таке визначення поняття національних меншин: «Національною або етнічною вважається кожна національна або етнічна група, яка протягом хоча б ста років проживає на території країни, становить меншість за чисельністю по відношенню до решти населення, члени якої є громадянами Угорщини, яких відрізняє від іншої частини населення своя мова, культура, традиції, та проявляють почуття спільності, метою яких є збереження своїх цінностей, а також вираз та захист інтересів своїх історично сформованих спільнот» (Товт, 1999, с. 48). Отже, цей закон визнає національними меншинами болгар, циган, хорватів, поляків, німців, вірменів, румунів, сербів, словаків, словенів та українців.

А 7 липня 1993 року парламентом Угорщини був прийнятий «Закон про права національних та етнічних меншин», який гарантує, зокрема, національним та етнічним меншинам право на самоврядування як на місцевому, так і на національному рівні. Закон розрізняє індивідуальні та колективні права національних меншин та зобов'язує їх володіти угорською мовою. Тим не менше, передача повноважень від центру до регіонів - особливо у сфері культури, освіти і засобів масової інформації - не тільки допоможе розширенню прав і можливостей меншин, а й сприятиме демократизації більшості. Національні меншини повинні отримати певні вигоди, щоб не висувати свої більші претензії до держави (Gwyneth, 1998, с. 345).

Представництво національних меншин в органах державної влади є одним з основних способів безпосередньо впливати на політику держави як на законодавчому, так і на виконавчому рівнях. Закон Угорщини «Про права національних та етнічних меншин» для гарантування та захисту прав національних меншин запропонував такі політичні інститути:

- місцевий речник інтересів меншин – особа, яка на виборах до місцевого самоврядування набрала найбільше голосів серед кандидатів, з числа цієї національної меншини. У разі, якщо він не стає депутатом ради, йому надається право дорадчого голосу і право на обов'язкове погодження усіх питань, що стосуються цієї національної меншини;

- національні товариства у разі відсутності речника та інших правозахисних інституцій у цьому населеному пункті наділяються погоджувальним правом у межах повноважень речника;

- самоврядування населених пунктів, коли під час муніципальних виборів більшість мандатів отримали кандидати від певної національної громади;

- депутати від національних меншин у Державних Зборах;

- Уповноважений Державних Зборів з прав національних меншин – обирається та здійснює свою діяльність відповідно до закону про Уповноваженого Державних Зборів з прав людини, здійснює парламентський нагляд за реалізацією цього закону органами державної влади та місцевого самоврядування. При парламенті Угорщини створено дорадчу раду з представників національних меншин. Перед прийняттям нових законів уряд дає на розгляд цієї ради законопроекти (Етнополітика, 1998, с. 120).

У Конституції Угорщини є окремий розділ «Уповноважені Національної Асамблеї з прав людини і прав національних та етнічних меншин», зокрема зазначається, що «функції Уповноваженого Національної асамблеї з прав людини та етнічних меншин здійснює орган, до якого входять по одному представникові від кожної національної та

етнічної групи, висунутому організаціями національних та етнічних меншин та обраному Національною Асамблеєю» (Порівняльне, 1996, с. 75). У Ст. 68 Конституції Угорщини також йдеться про те, що «...закони Республіки Угорщина забезпечують представництво національних та етнічних меншин, що проживають на території країни, а також національні та етнічні меншини мають право на самоврядування. Для прийняття законів про національні та етнічні меншини вимагаються дві третини голосів присутніх представників Національної Асамблеї» (Порівняльне, 1996, с. 78).

Одним з важливих прав національних меншин Угорщини є можливість створювати власне самоврядування. Це означає, що національна меншина має право на створення в населеному пункті, а також на республіканському рівні, свого самоуправління, яке має право вирішувати питання щодо розвитку суспільно-політичного, культурного життя національної меншини. Також, якщо в населеному пункті та чи інша національна меншина складає більшість серед населення і на виборах в органи місцевого самоврядування більше половини депутатів складають саме кандидати від однієї національної меншини, то в цьому випадку в цьому населеному пункті орган самоуправління національної меншини здійснює також адміністративне управління.

Національним меншинам Угорщини вперше право на місцеве самоврядування було надано в 1994 році і в передвиборний період приблизно в 600 містах була виявлена ініціатива щодо створення біля 800 муніципалітетів національних меншин (в цілому в Угорщині нараховується приблизно три тисячі населених пунктів). Більшість заяв, а саме 519 надійшло від циганської національної меншини. Із 13 національних меншин, які визнані законом Угорщини «Про права національних та етнічних меншин», лише українці не виявили бажання мати свої самоуправління. І лише у 1998 році українська національна меншина Угорщини на виборах до органів місцевого самоврядування

створила чотири місцеві органи самоврядування, що сприяло творенню республіканського органу національного самоврядування. Представники українців беруть участь у всіх узгоджувальних форумах національних меншин, внаслідок чого реалізують свої потреби і плани. Також в Угорщині національні меншини мають право на створення своїх самоврядувань на республіканському рівні. До їх завдань входить висловлення позиції національної меншини по всіх питаннях, а за необхідності, порушення справ та забезпечення захисту інтересів національної меншини на загальноугорському рівні. Такі республіканські муніципалітети були утворені в 1995 році тими національними меншинами, котрі змогли висунути не менше 14 виборців. Однак поки що в Угорщині не вирішено питання представництва національних меншин у парламенті країни.

В Угорщині вибори до органів самоврядування національних меншин з 2014 року проводяться лише у населених пунктах, де проживає не менше 30 представників відповідної меншини. Відповідний закон про національні меншини схвалив парламент Угорщини. Вибори проводяться за відкритими списками, представники нацменшин мають можливість на пільгових умовах отримувати депутатські місця в органах самоврядування населених пунктів. Крім того, у новому законі чітко обумовлено число депутатів органів самоврядування національних меншин. Якщо у виборчому списку менше 100 представників нацменшини, то до органу його самоврядування обирається 3 депутати, якщо ж більше - 4 депутати. В Угорщині визнаними є 13 національних меншин: болгарська, грецька, хорватська, польська, німецька, вірменська, ромська, румунська, русинська, сербська, словацька, словенська та українська. Нині в угорських населених пунктах офіційно діє 21 орган місцевого самоврядування українців, а також їх центральне представництво - Державний орган самоврядування українців Угорщини. До цього часу органи місцевого самоврядування працювали відповідно до закону,

прийнятого у 1993 році (Угорщина).

Національні меншини Угорщини можуть становити свої списки і повинні досягти виборчого бар'єру в 5 % від усіх голосів за меншини. Інші меншини зможуть послати в Національні збори представника без права голосу. Парламент обирався 2018 р. і до нього пройшов один незалежний депутат, обраний від німецькомовної меншини (MNOÖ).

Становище національних меншин Словаччини

Після Оксамитової революції у 1992 році Чехословаччина розпалася на Чехію та Словаччину. Цікава ситуація щодо етнічних груп склалась у Словаччині (частка нацменшин – 19,3%). За даними перепису населення 2011 року в країні словаки становлять 80,7% населення та виділяють три найчисельніші національні групи: угорці (8,5%), цигани (2%), русини (0,62%) (Словаччина). Становище цих трьох груп абсолютно різне. Угорці активно представлені у всіх владних структурах, вони позитивно вплинули на приєднання країни до ЄС. У Словаччині угорська меншина створила Словацьку угорську коаліційну партію (СУКП), що бере участь у правлячих коаліціях починаючи з 1998-го року. У період між виборами 1998-го і 2002-го року СУКП призначила віце-прем'єр-міністра, двох міністрів і державного секретаря в міністерстві освіти (Актуальні, 2004, с.24). В уряді, що прийшов до влади у жовтні 2002-го року, СУКП знову здобула посади заступника прем'єр-міністра з питань національних меншин та міністрів екології, сільського господарства, регіонального розвитку. Проте словацькі русини демонструють низьку політичну активність. Більш як 30% русинів, які брали участь в останніх парламентських виборах, не хотіли голосувати за жодну політичну партію, електоральні симпатії русинів повністю протилежні до угорських. Під час референдуму щодо приєднання Словаччини до ЄС, русини дали чи не найбільший відсоток голосів проти, натомість голоси угорської меншини відіграли значну роль у становленні демократичної Словаччини.

Ефективна участь національних меншин у політиці можлива за наявності відповідних законів. Права меншин у Словаччині гарантує Конституція Словацької Республіки (1992 р.), Рамкова конвенція про захист національних меншин Ради Європи, «Закон про меншини» (1993 р.), «Закон про державну мову» (1995 р.), «Закон про мови меншин» (1999 р.), Зокрема, у «Законі про державну мову» зазначено, що «державна мова користується перевагою над іншими мовами, що використовуються на території Словацької Республіки... Словацька мова є вираженням суверенітету держави, бо «словаки складають єдиний державно-формулюючий елемент Словацької Республіки». Велика частина словацької еліти виступає за концепцію національної держави, вважає Словаччину перш за все державою словаків, тоді як угорська еліта сприяє мультикультуралізму. Ефективна політика, пов'язана з національними меншинами, виконується різними галузевими міністерствами, запровадженням посади віце-прем'єр-міністра з прав людини і меншин, створенням постійного органу - Ради з питань національних меншин і етнічних груп (функціонує як механізм запобігання та вирішення етнічних конфліктів) (Petőcz, 2010, с.731).

Після виборів 1998 року Словаччина оголосила про початок євроінтеграції та реформ. Бажання відповідати Копенгагенським критеріям змусило словацьку владу переглянути політику щодо національних меншин. За прем'єрства Владіміра Мечіара парламент Словаччини ухвалив закон про мову, що передбачав штрафи за невикористання словацької в «офіційних комунікаціях» у будь-якій сфері. Зрештою його скасував Конституційний суд. Ще уряд Мечіара запровадив двомовну (словацько-угорську) освіту в угорськомовних школах та скоротив видатки на культурно-освітні програми меншин. Натомість у 1999 році проєвропейська коаліція схвалила новий мовний закон, що гарантував використання мов національних меншин у районах, де більше 20% населення становлять не словаки. Це була одна з вимог ЄС.

У відносинах Угорщини зі Словаччиною, особливо протягом 2008-2011 років, ще були безперервні конфлікти (штрафи за використання угорської мови в офіційній комунікації, зміни в освіті національних меншин, заборони використання іноземних прапорів), але згодом настало суцільне добросусідство. Після виборів 2010 року у коаліції, яку сформували опозиційні партії, з'явилася партія угорської меншини, яка базувалася на ідеї співпраці етнічних словаків та угорців – «Most-Híd» («Міст»). За її ініціативи до мовного законодавства внесли поправки: знизили штрафи за невикористання словацької і дозволили використовувати мови національних меншин у роботі медичних та соціальних сервісів. Мови національних меншин отримали статус офіційних у районах, де хоча б 15% населення ідентифікують себе як представники певної етнічної групи (замість 20%). Також тодішній словацький уряд засвідчив, що не переглядатиме формат стовідсоткової шкільної освіти угорською мовою у південних районах Словаччини (Драпак).

Зараз у Словаччині угорцям та представникам інших національностей «бронюються» місця в законодавчих органах влади різних рівнів. Також існує дозвіл на створення регіональних партій, які представляють інтереси національних меншин: 4 партії представляють угорську нацменшину, 5 партій ромів (циган), 1 партія русинів-українців. Угорська меншина в Словаччині є достатньо великою, щоб бути представленою в парламенті, а інші меншини здійснюють свої політичні права на регіональному чи місцевому рівні. На позачергових парламентських виборах 10 березня 2012 року до парламенту Словаччини пройшла національна угорська партія «Міст-Гід» (Most-Híd), яка активно виступає за діалог та порозуміння між угорцями та словаками, отримавши 13 місць (6,9 %), а після виборів 2016 року набрала 6,5% голосів - 11 місць. Разом з OĽaNO-NOVA (Партія звичайних людей та надзвичайних особистостей), партією Siet', SNS (Словацька націоналістична партія) та

Sme Rodina («Ми – сім'я») отримали 87 голосів у парламенті, що складає 58% мандатів і утворили коаліцію (Вибори). Серед партій, які не подолали виборчий бар'єр, але активно впливають на політичне життя держави, можна виокремити партії угорської національної меншини в Словаччині «Угорський християнсько-демократичний альянс» та «Партія угорської коаліції».

Загалом, права меншин у Словаччині гарантовані на рівні європейських стандартів і ця держава може бути прикладом для інших у сфері захисту прав меншин.

Як зазначає словацький дослідник Калман Петеч, «...справедливе ставлення до осіб, що належать до національних меншин (як особистості так і спільноти) є ключовим фактором для стабілізації демократії та правління в Словаччині, оскільки дисфункція одного сегмента демократії рано чи пізно викличе проблеми в системі в цілому. Розвиток чесних відносин між великою нацією і традиційними національними меншинами в Словаччині є передумовою здатності держави та суспільства збалансувати негативні демографічні тенденції та ефективно справлятися з етнонаціональними проблемами і конфліктами, які виникають у Центральній Європі в результаті сучасних європейських та глобальних міграційних процесів» (Petőcz, 2010, с.731).

Національні меншини Чеської Республіки

Чеська Республіка (частка нацменшин становить 35,7%) визначається дослідниками як поліетнічна держава. Головні етноси країни: чехи — 64,3 %, моравці — 5 %, словаки — 1,4 %, інші — 29,3 % населення (Населення Чехії).

Завдяки своєму географічному розташуванню, країна опинилась в епіцентрі трудових міграційних переміщень зі Сходу. Внаслідок цього поряд зі словаками, німцями та поляками, в етнонаціональній структурі населення досить чисельно представлені насамперед етнічні громади українців, в'єтнамців та росіян. Також є білоруси, болгары, хорвати, угорці,

роми, русини. У Чехії представникам національних меншин (загалом є чотирнадцять національних меншин) гарантовано право розвивати свою культуру, поширювати і збирати інформацію рідною мовою, об'єднуватися у національні громади. Існує дозвіл на створення регіональних партій, які представляють інтереси національних меншин на місцевому рівні.

У 1998 році Чехія стає членом Рамкової конвенції про захист національних меншин Ради Європи. Тому завершенням тривалого процесу демократизації Чехії після 1989 року стало прийняття 10 липня 2001 року парламентом «Закону про права національних меншин», який відповідає стандартам ЄС. Цей закон став не лише важливою нормативною базою, але також важливим політичним сигналом, оскільки зобов'язав державні органи захищати права представників національних меншин відповідно до міжнародних стандартів. Важливо, що у цьому законі дано визначення поняття «національна меншина» - це громадяни Чехії, які проживають на її території, і зазвичай відрізняють себе від інших громадян своїм спільним етнічним походженням, мовою, культурою і традиціями, становлять кількісну меншість населення і намагаються зберегти і розвивати власну ідентичність, мову та культуру, і водночас виражають та захищають інтереси своїх громад, які історично склалися. Член національної меншини - громадянин Чеської Республіки, який заявляє, що не має чеського громадянства, і висловлює бажання вважатись членом національної меншини разом з іншими, які заявляють, що мають те саме громадянство. Цей закон також надав право національним меншинам, які живуть тривалий час на території Чеської Республіки мати свої муніципалітети (Hofmann, 2001, с. 623).

Громадянам, які належать до національних меншин, гарантується право на здобуття освіти рідною мовою, користування нею в офіційному спілкуванні, участь у вирішенні питань, що стосуються меншини. На рівні законодавчих органів влади питання національних меншин зачислені до повноважень Підкомітету з питань національних меншин Палати депутатів

і Підкомітету із застосування Хартії основних прав і свобод. На рівні місцевого самоврядування у населених пунктах, де компактно проживають представники національних меншин, можуть також створюватися комітети у справах національних меншин. Правову базу захисту національних меншин у Чеській Республіці складає Конституція та ряд законів, зокрема закон про громадянство. Так, стаття 6 Конституції говорить про те, що політичні рішення виходять із волі більшості, що виражається вільним голосуванням, і що рішення, що приймаються більшістю, враховують права меншості (Конституція, 2001). «Закон про права національних меншин» гарантує особам, які належать до національних меншин право об'єднуватися в національні організації, політичні партії та політичні рухи. У Чеській Республіці особи, які належать до національних меншин, можуть утворювати свої організації без обмежень. Вони є незамінним гравцем у реалізації інтеграційної політики. Ці організації представлені громадськими об'єднаннями, що діють як некомерційні організації. Тільки деякі національні меншини можуть створювати державні корпорації або фонди. Національний принцип був установлений і щодо політичних партій і політичних рухів, але з короткостроковим формальним існуванням (крім циганської Громадянської ініціативи і угорського політичного руху «Співіснування», який зарекомендував себе на місцевому рівні) (Žemličková). І станом на кінець 2013 року було зареєстровано 771 громадська організація національних меншин у Чеській Республіці.

У Чеській Республіці також діє Урядова рада з питань національних меншин (далі - Рада), яка є постійним консультативно-ініціативним органом уряду з питань національних меншин та їх членів. У межах своєї компетенції Рада здійснює контроль за дотриманням Конституції Чеської Республіки, Хартії основних прав і свобод, міжнародних договорів про права людини та основні свободи, законів та інших правових норм стосовно осіб, що належать до національних меншин. Компетенція Ради визначена Законом № 273/2001 Зб., «Про права представників

національних меншин» та про внесення змін до деяких актів із змінами, внесеними згідно з Постановою Уряду № 98/2002, закріплюючи умови та спосіб надання субсидій з державного бюджету на діяльність представників національних меншин та підтримка інтеграції членів громади, статуту, правил процедури або Постанови уряду.

Рада також: слідкує за виконанням національних міжнародних зобов'язань Чеської Республіки в частині прав осіб, що належать до національних меншин, зокрема тих, про які йдеться у Рамковій конвенції про захист національних меншин, Європейській хартії регіональних мов або мов меншин та інших міжнародних договорів про права людини та основні свободи; організовує підготовку урядових заходів щодо прав осіб, що належать до національних меншин Чеської Республіки; висловлює свою думку щодо проектів законів, проектів урядових доручень та заходів щодо прав меншин до того, як вони будуть представлені уряду; готує рекомендації для уряду та міністерств чи інших адміністративних органів для задоволення потреб меншин, зокрема у сферах освіти, культури та засобів масової інформації; використання рідної мови, соціального та культурного життя; готує для Уряду зведені звіти про їх становище у Чехії, обговорює їх перед поданням уряду щорічно за період попереднього календарного року; співпрацює з органами влади територіальних органів самоврядування у практичному здійсненні національної політики держави; пропонує розподіл коштів, витрачених з державного бюджету на підтримку діяльності національних меншин.

Раду очолює член Уряду, призначений Урядом за пропозицією Прем'єр-міністра. Рада має двох віце-президентів (одного з питань державного управління та одного для національних меншин). Всього в Раді 30 членів, які призначаються урядом і є представниками державних органів, організацій та міністерств (Рада).

На виборах до Парламенту Чехії у 2017 році перемогла популістична партія чеського олігарха словацького походження Андрея Бабіша, «Акція

незадоволених громадян – 2011» (ANO 2011) (з чеш. «Так»), який і став прем'єр-міністром країни. До Парламенту також пройшла праворадикальна партія «За свободу і пряму демократію» (SPD), очолювана чеським бізнесменом японського походження Томіо Окамура. Але жоден з них не заявив про себе як про представника національної меншини. Попри все держава надає багаторічні програми підтримки діяльності національних меншин: різні дотації та гранти; сприяє утворенню меншинами громадських організацій та спілок.

Таким чином, проаналізувавши наведені вище дані, побудовано діаграму, що показує представництво національних меншин у парламентах досліджуваних країн.

Співвідношення чисельності національних меншин у країнах Вишеградської групи до їх представництва у парламенті

Отже, аналізуючи сучасний стан представництва національних меншин у парламентах країн Вишеградської четвірки, можна сказати, що національні меншини представлені у вищому законодавчому органі влади непропорційно до їх загальної кількості.

Досвід європейських країн дає найрізноманітніші приклади того, як власне виборча система сприяє залученню та представництву національних меншин. Приміром, існує практика зарезервованих місць для

представників меншин у національних парламентах Хорватії, Фінляндії, Румунії та Словенії. У Румунії, де двопалатний парламент, така практика застосовується в нижній палаті. Тому нацменшини Польщі виступають за введення механізму виборчих курій там, де вони мали б гарантовані 2-3 місця і самі обирали б своїх представників у спеціальному виборчому окрузі. Такі механізми (так звана «куріальна система») не є чимось новим, застосовуються вони, зокрема, в Румунії та Хорватії. Національні меншини Польщі порушують питання необхідності вдосконалення діючого законодавства щодо виборів до місцевих органів самоврядування меншин, а також належного висвітлення тематики меншин у засобах масової інформації. Рекомендації міжнародних організацій вказують на те, що зазвичай ефективне представництво національних меншин у законодавчих органах влади досягається з використанням різноманітних інструментів (наприклад, через діяльність партій). У Польщі існує дозвіл на створення регіональних партій, які представляють інтереси національних меншин.

Проблема відсутності представників нацменшин у парламентах починає турбувати європейські установи. 5 липня 2007 року Консультативний комітет Рамкової конвенції Ради Європи із захисту прав меншин звернув увагу на потребу повної участі меншин у представницьких органах. Ця проблема згадувалася також під час обговорення першого рапорту з реалізації Польщею Рамкової Конвенції РЄ про захист прав меншин. Проте, якщо на самоврядних виборах представники нацменшин обираються на різні пости, то на загальнодержавному рівні проблема представництва нацменшин у владних структурах Польської Республіки залишається ще й досі не вирішеною. Потрапляючи до Сейму і Сенату вони часто приховують свою національність (Смеречинський, 2007).

Задля вирішення питання участі національних меншин у суспільно-політичному процесі країн-членів Ради Європи, прийнята Резолюція

міжпарламентської Асамблеї про забезпечення участі та представлення національних меншин у парламентському процесі. Асамблея рекомендує країнам Ради Європи належним чином враховувати вимоги етнічної та національної розмаїтості, рівного представництва національних меншин у парламентських органах влади. Тому що неврахування інтересів цих груп населення в процесі формування внутрішньої та зовнішньої політики за певних умов може призвести до внутрішньодержавних конфліктів, які можуть становити суттєву загрозу для всієї системи колективної безпеки на теренах європейського континенту. Країнами ЄС підписанні та набули чинності Рамкова Конвенція про захист національних меншин та Європейська Хартія регіональних мов та мов національних меншин (1998 р.) (Minority, 2004).

Аналіз виборчого законодавства країн Європейського Союзу дозволяє поділити всі механізми, які використовуються для забезпечення представництва національних меншин у виборних органах, на два основних типи— способи забезпечення представництва, до яких належать, зокрема, встановлені механізми утворення виборчих округів, висування кандидатів на виборах, особливості виборчої системи, покликані сприяти представництву національних меншин, визначені квоти представництва національних меншин у парламентах та органах місцевого самоврядування, а також умови, які сприяють участі національних меншин у загальнодержавних і місцевих виборах, наприклад, виготовлення виборчих бюлетенів національною мовою (Забезпечення).

Таким чином, проблема представництва національних меншин у багатьох європейських державах вирішується кількома методами: завдяки спеціальним нормам у виборчому законодавстві; внаслідок демократичних традицій, що склалися, високого рівня політичної культури народів; створення різних консультативних органів, залучення представників меншин до виконавчих органів. Підсумовуючи, можна наголосити на складності механізмів етнічного представництва в

законодавчих органах влади, зокрема можна виділити кілька причин: різноманіття соціальної, релігійної і етнічної культури; нерівна можливість культурного розвитку багатьох народів і мала чисельність етносів, об'єктивно не готових забезпечити своє представництво у владних структурах; неузгодженість демократичних процедур формування органів влади. Також позитивний результат може бути отриманий і при поєднанні всіх цих методів. Але їх використання внаслідок різних причин (розкиданості національних груп по країні, низької правової культури, сили упереджень) може бути малоефективним. Проблеми національних меншин тією чи іншою мірою властиві як демократичним державам, так і більшості постсоціалістичних держав, державам, що розвиваються. І тому питання представництва національних меншин в органах влади залишається актуальним і потребує пошуку нових механізмів розв'язання подібних проблем.

Загалом у багатьох державах світу представництво національних меншин у парламентах перебуває на низькому рівні, приблизно на такому ж, як і представництво жінок у парламентах, або законодавчо зовсім не передбачається. Навіть у країнах з високим демократичним рівнем представництво національних меншин знаходиться на низькому рівні. Таким чином, не виконується Декларація Міжпарламентського Союзу «Про демократію», яка передбачає, що «всі компоненти суспільства» мають бути представлені в парламенті. Представництво національних меншин у парламентах залежить від багатьох факторів, насамперед, стану законодавства, національних традицій, виборчих систем, соціально-економічної ситуації та інших. Важливе значення для поліпшення ситуації мають статистичні показники (Нарада, 2007, с.21-22).

Питання представництв різних етнічних груп в органах влади існує як для традиційно поліетнічних держав, так і для досить однорідних в етнічному плані держав. Ця проблема буде існувати доти, поки

існуватимуть нації, народності, національні меншини. Загроза асиміляції національних меншин значно посилює прагнення до збереження своєї національної ідентичності, що завжди переходить у площину політичних відносин та необхідності прийняття політичних рішень. Розбіжність інтересів етнічних груп у межах єдиної держави породжує дестабілізацію громадського життя і створює загрозу конституційному порядку (Кривицька, 1998, с.45).

Законодавство ряду країн обмежує національні меншини від участі у владі, оскільки присутність національних меншин несе вірогідність виникнення внутрішньої опозиції в державі, результатом чого може стати виникнення загроз цілісності держави. Проте більшість держав підтримують присутність представників національних меншин в органах влади і вважають, що це знімає етнічну напругу в суспільстві, запобігає виникненню етнічних конфліктів. О. Майборода підкреслює, що врахування етнічного чинника має бути обов'язковим елементом передвиборної стратегії. Водночас не можна випускати з поля зору й те, що наголос на етнічному чиннику в передвиборній боротьбі стимулює «політизацію етнічності». Політизація етнічних суб'єктів – це найчастіше реакція на той або інший вид політичної поведінки влади та форма самозахисту (Майборода, 2001, с. 20). Одним із результатів політизації етнічності є розвиток та діяльність етнополітичних партій.

На сучасному етапі спостерігається підвищення ролі національних меншин у внутрішньодержавних процесах багатонаціональних країн, і тому національні меншини варто розглядати як важливий політичний фактор у державі. Підтвердженням цього є створення політичних партій окремими національними меншинами та їх участь у парламентських та муніципальних виборах. Найчастіше рухи тієї чи іншої національної меншини мають окремого союзника - певну політичну партію, яка представляє інтереси цієї національної меншини на офіційному рівні.

Процес розвитку етнополітичних партій є доволі тривалим, зокрема, починаючи з кінця XIX ст. у більшості країн Європи етнічні чинники стають доволі впливовими у політичному житті держав. Етнічні спільноти починають створювати власні політичні партії з метою відстоювання своїх інтересів в органах влади. Зокрема, на початку XX ст. в Австро-Угорщині існували німецька, угорська, чеська, польська, русинська, словенська та італійська партії. Подібна ситуація склалася в Чехословаччині, Німеччині та Англії. Проте активне наукове вивчення етнополітичних партій відбувається лише у другій половині XX століття.

Сьогодні партії етнічних груп існують як в розвинутих демократичних, так і недемократичних країнах. Етнополітична партія – партія, члени якої відстоюють інтереси окремої етнічної групи, мають намір представницьким чином брати участь у політичному житті держави, в якій проживають. Діяльність етнополітичних партій в демократичних країнах чітко регламентована законодавством і не виходить за межі дозволеного законом, однак у деяких країнах етнополітичні партії заборонені законодавством, в інших, хоча прямої заборони немає, але фактично партії національних меншин не можуть брати участь у політичному житті через складність процедури проходження усіх вимог (наприклад, Чехія, Україна, Угорщина). У деяких країнах навпаки створюються особливі умови для партій, які представляють національні меншини (наприклад, Польща).

Виділяють різні типи етнополітичних партій - партії титульних етносів, партії корінних народів та партії національних меншин. Оскільки проблема, яку ми аналізуємо, є доволі широкою, то ми більшою мірою зосередимо свою увагу на аналізі партій національних меншин. Роль етнічних партій може бути різною, зокрема, у стабільних демократичних країнах вони найчастіше захищаючи права національних меншин, а в перехідний етап розвитку держави етнічні партії можуть сприяти виникненню та загостренню міжетнічних конфліктів. Позитивним

прикладом діяльності сучасних етнополітичних партій у країнах Європи можна назвати партії угорців у Словаччині, поляків у Литві (Москаленко, 2006, с.2). Сьогодні етнічні партії існують чи не в кожній країні світу, стаючи на захист інтересів тієї чи іншої меншини. Останнім часом вони беруть доволі активну участь у творенні державної політики. Зокрема, партії подібного типу існують і у Словаччині (партії угорців, ромів та русинів), Угорщині (роми), Польщі (Ларченко, 2017, с.222).

Представництву етнічних меншин в органах влади може сприяти і відповідний тип виборчої системи. Поряд з іншими факторами він залежить і від кількісного складу та компактності розселення меншин. У разі домінування мажоритарної системи етнічні лідери мають доволі незначні шанси здобути владу. Натомість пропорційна, на думку багатьох зарубіжних науковців (Б. Кроуфорд, А. Лейпхарт, Ф. Коен, К. Янг), сприяє їх належному представництву в органах влади та інтеграції в соціум. Наступним механізмом забезпечення політичної участі меншин може бути резервування за їх представниками певної кількості місць у парламенті та органах місцевого самоврядування. Цей підхід, зокрема, застосовується на виборах Словаччині (угорці).

У багатьох державах світу також наявні стійкі традиції співпраці провідних загальнонаціональних партій із представниками національних меншин та корінних народів, що передбачають включення останніх до партійних списків та відображення їх інтересів в окремих законопроектах. Ефективність такої співпраці підтверджує досвід Словаччини та Польщі. Це дозволить партіям національних меншин не обмежувати свій електорат лише представниками конкретної етнічної спільноти та забезпечить ширші можливості проходження їх лідерів до парламенту. Відповідно, виборча кампанія, що акцентує увагу на загальних, а не виключно етнічних проблемах, матиме кращі перспективи.

Ще один механізм, який відіграє важливу роль у забезпеченні представництва меншин, – величина виборчого бар'єра. Якщо він є

високим (особливо в місцях їх компактного проживання), етнічна група фактично втрачає шанси бути репрезентованою у представницьких органах влади. Деякі країни Європи, беручи це до уваги, для етнічних партій або взагалі не застосовують виборчий бар'єр (Польща), або встановлюють його на мінімальному рівні (Литва). У Європі інтереси національних меншин також захищають міжнародні партійні коаліції, діяльність яких фінансує Європарламент. Це свідчить про те, що нацменшини набувають все більшої політичної ваги. Однією з таких коаліцій є Європейський вільний альянс (European Free Alliance), членами якого є Шотландська національна партія, партії Уельсу і Каталонії (на сьогодні нараховує близько 20 партій). Інша впливова організація – Регіональні влади із законодавчими повноваженнями (Regional Authorities with Legislative Powers або RegLeg), що включає представників 20 впливових регіонів ЄС. Її діяльність спрямована на зростання політичного та юридичного статусу цих регіонів у всіх сферах управління Євросоюзу. Також до них можна віднести Федеральний союз європейських національностей (Federal Union of European Nationalities), що представляє інтереси меншин і має на меті захист їхніх національних ідентичностей, мов, культур та історії. Вона працює через формування політики «сусідства», тобто мирного співіснування титульної більшості та меншин у межах держави чи регіону (Маллой).

Хочеться відмітити досить прийнятний спосіб забезпечення представників національних меншин у владі – квотування. Цей спосіб є досить поширеним у світовій практиці. У зарубіжних країнах існують квоти для представників від національних меншин, інститутів громадянського суспільства, жінок і президентські квоти. Так законодавчі квоти для представників національних меншин у парламенті передбачені законодавством 52 країн. Законодавчі квоти (від 1 до 10 місць) для представників національних меншин у нижній палаті Парламенту передбачені в 35 країнах світу. Квоти для національних меншин у верхній

палаті Парламенту передбачені законодавствами 17 країн світу (Чи потрібні).

Практика показує, що етнічний чинник у країнах Східної і Західної Європи діє доволі по-різному. Зокрема, в парламентах Іспанії, Італії присутні кілька етнічних партій. До того ж загальнонаціональні партії в цих державах критично ставляться до етнополітичних партій, проте відносини між більшістю та меншістю є досить конструктивними. У багатьох країнах Західної Європи заохочують участь організацій національних меншин у складі правлячої більшості, тобто етнічна група не повинна бути в опозиції, а відносини між більшістю та меншостями не повинні будуватись за принципом «влада—опозиція». Загальнонаціональні партії вносять свої корективи на місцевих виборах, вважаючи, що у місцевих органах влади повинні бути представлені усі регіональні меншини. Це створює фундамент для консолідації суспільства, попереджає етнополітичні конфлікти (Луцишин, 2011, с.585).

Отже, на сьогодні питання існування етнополітичних партій залишається доволі неоднозначним, оскільки більшість науковців наголошує на тому, що створення та розвиток таких партій значною мірою сприяє загостренню міжетнічних конфліктів, протистоянню титульного етносу та національних меншин. Наприклад, Доналд Л. Горовіц, стверджує, що етнополітичні партії є головним елементом, який привносить етнічними конфліктами в партійну політику (Горовіц, 2004, с.84). Натомість Моріс Дюверже розглядає етнополітичні партії як фактор, що зі своєю появою сам у майбутньому буде викликати етнічні конфлікти (Дюверже, 2000, с.153).

Політичні вимоги національних меншин присутні у більшості випадків їхньої діяльності і проявляються вони головним чином у забезпеченні представництва в органах влади різних рівнів.

Складність полягає в тому, що проблема представництва не повинна суперечити визнаному і закріпленому в більшості конституцій принципу

рівного виборчого права. Політичні партії відіграють ключову роль у посередництві між інтересами національних меншин та діяльністю органів державної влади. В усіх розвинутих демократичних країнах політичні партії декларують захист прав національних меншин у своїх передвиборчих партійних програмах та ініціативах. Внутрішній статут партії має заохочувати прийняття національних меншин до своїх членів. У свою чергу, державна влада має законодавчо сприяти створенню ініціатив, які б допомагали національним меншинам брати участь у прийнятті державних рішень, у тому числі через парламент (А як у них?).

Гарною практикою для партій є створення внутрішніх вимог, які б закріплювали обов'язкове членство національних меншин у списках кандидатів на вибори. З іншого боку, в парламенті мають бути створені комітети з питань меншин із своїми консультативними службами, які б допомагали підтримувати комунікацію та реагувати на проблеми національних спільнот. За даними наукових досліджень, для найбільш повного представництва національних меншин сприятливою є пропорційна виборча система. Також, надзвичайно важливим є розподіл округів і виборчих дільниць та парламентські процедури і правила для представництва меншин.

Таким чином, держава має сформулювати відповідні механізми участі національних меншин у прийнятті політичних рішень, щоб забезпечувати рівне право представників національних меншин бути обраними на усіх рівнях виборів. Важливим є забезпечення усіх інших політичних прав у рамках виборчого процесу. Ініціативи для надання допомоги в представленні національних меншин можуть включати в себе наступні практики: закріплення певних квот (кількість місць) для національних меншин, звільнення від сплати реєстраційних внесків для участі у виборах, зниження мінімального прохідного відсотку або кількості голосів для партій, що представляють національні меншини; право вето щодо питань, які стосуються регулювання сфери захисту прав національних меншин.

1. Польща - це мононаціональна держава з нечисельним складом (3,1% населення) представників національних меншин. Влада сприяє рівності їх прав з громадянами Польщі, збереженню культурної, мовної та освітньої ідентичності. Закон «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову» визначає форму участі національних та етнічних меншин у прийнятті рішень на загальнодержавному рівні, проте не забезпечує їм повноцінної участі в політичному житті країни. Таке право має тільки німецька меншина, чисельна кількість якої та компактне проживання дозволяють групі мати свого постійного представника в Сеймі. В органах місцевого самоврядування кількість осіб німецького походження відповідає процентному відношенню німецького населення серед мешканців. Меншина бере участь у виборчому процесі через власні виборчі комітети, представлена на державному рівні (у парламенті) та на рівні місцевого самоврядування. Таким чином, поляки підтримують культуру і традиції національних меншин (82%), а не їхню участь у політиці і вважають, що політичні права меншин є захищеними.

2. Частка національних меншин Угорщини складає 16,3%. Вона першою зі східноєвропейських держав стала членом Ради Європи і її рекомендації щодо прав національних меншин найповніше втілені в життя. Угорщина проводить ліберальну політику щодо національних меншин, розраховуючи отримати адекватну позицію держав щодо угорських громад, які в них проживають. Державні Збори Угорської Республіки прийняли багато спеціальних законів та низку законодавчих і нормативних актів із захисту прав меншин. Закон Угорщини «Про права національних та етнічних меншин» гарантує представництво національних меншин в органах державної влади (депутати у Державних Зборах) та право на самоврядування (як на місцевому, так і на національному рівні) як основні способи безпосередньо впливати на політику держави як на законодавчому, так і на виконавчому рівнях. Сприяє захисту національних меншин і Національна асамблея з прав людини та етнічних меншин, до

якої входять по одному представникові від кожної національної та етнічної групи.

3. У Словаччині (частка нацменшин – 19,3%) виділяються три найчисельніші національні групи: угорці, цигани, русини, і вони займають абсолютно різне становище в державі. Так, угорці активно представлені у всіх владних структурах, вони позитивно вплинули на приєднання країни до ЄС. Угорська меншина утворила Словацьку угорську коаліційну партію (СУКП), яка постійно бере участь у правлячих коаліціях і члени партії займають посади міністрів в уряді. Натомість словацькі русини демонструють низьку політичну активність. Права меншин у Словаччині гарантує Конституція Словацької Республіки, Рамкова конвенція про захист національних меншин Ради Європи, «Закон про меншини», «Закон про державну мову», «Закон про мови меншин» та ін. Загалом, держава має ефективну політику, пов'язану з національними меншинами, яка виконується різними галузевими міністерствами, запровадженням посади віце-прем'єр-міністра з прав людини і меншин, створенням постійного органу - Ради з питань національних меншин і етнічних груп, що функціонує як механізм запобігання та вирішення етнічних конфліктів. Позитивним для національних меншин сучасної Словаччини є: утворення політичної партії найчисельнішої угорської меншини, яка базується на ідеї співпраці етнічних словаків та угорців – «Most-Híd» (має 11 місць у парламенті); мови національних меншин отримали статус офіційних у районах, де хоча б 15% населення ідентифікують себе як представники певної етнічної групи; представникам інших національностей «бронюються» місця в законодавчих органах влади різних рівнів; існує дозвіл на створення регіональних партій.

4. Чеська Республіка (частка нацменшин - 35,7%) – це поліетнічна держава, яка гарантує національним меншинам право розвивати свою культуру, поширювати і збирати інформацію рідною мовою, об'єднуватися у національні громади. Існує дозвіл на створення

регіональних партій, які представляють інтереси національних меншин на місцевому рівні. Стандартам ЄС відповідає прийнятий Чехією «Закон про права національних меншин», який зобов'язав державні органи захищати права представників національних меншин відповідно до міжнародних стандартів. Цей закон також надав право національним меншинам: мати свої муніципалітети; здобувати освіту рідною мовою та користуватися нею в офіційному спілкуванні; право об'єднуватися в національні організації, політичні партії та політичні рухи без обмежень. На рівні місцевого самоврядування у населених пунктах, де компактно проживають представники національних меншин, можуть також створюватися комітети у справах національних меншин. У Чеській Республіці діє Урядова рада з питань національних меншин, яка є постійним консультативно-ініціативним органом уряду з питань національних меншин та їх членів.

1. Berlińska, D. (1999). *Mniejszość niemiecka na Śląsku Opolskim w poszukiwaniu tożsamości*. Opole: Instytut Śląski w Opolu, 400 s.

2. Budyta-Budzyńska, M. (2003). *Mniejszości narodowe – bogactwo czy problem?* Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 245 s.

3. Chałupczak, H., Browarek, T. (1998). *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*. Lublin, 230 s.

4. Browarek, T. (2012). *Życie organizacyjne mniejszości niemieckiej w Polsce po 1989 roku. Mobilizacja i etniczność*, red. M. Giedrojć, D. Kowalewska, M. Miecowska, Szczecin: Wydawnictwo ZAPOL, 298s.

5. Jas-Koziarkiewicz, M. (2009). «Podróże po mniejszym niebie». *Dotowane pisma mniejszości niemieckiej w Polsce, jako prasa środowiskowa po 1989 roku*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-Jr, 160 s.

6. Mojsiewicz, Czesław (2017). *The Status of National Minorities in Contemporary Poland* [in] *Nationalism, Ethnicity, and Identity*, p. 319-326. Режим доступу: <https://doi.org/10.4324/9781315125091-12>

7. Mansfeldová, Zdenka (2011). *Central European Parliaments over Two Decades – Diminishing Stability? Parliaments in Czech Republic, Hungary, Poland, and Slovenia*, *The Journal of Legislative Studies*, 17:2, 128-146. Режим доступу:

<https://dx.doi.org/10.1080/13572334.2011.574023>

8. Malicka, Agnieszka - Zabielsk, Karina (2005). *Legal Status of National Minorities in Poland: The Act on National and Ethnic Minorities as well as Regional Language* [in] *European Yearbook of Minority Issues Vol. 5 Issue 1/ p. 471-502*. Режим доступу: <https://doi.org/10.1163/22116117-90000056>

9. Celinska, Katarzyna (2015). Attitudes towards Minorities in Post-communist and Democratic Poland Studies in Ethnicity and Nationalism: Vol. 15, No. 3, p. 474-490. Режим доступу: <https://doi.org/10.1111/sena.12159>
10. Patten, Alan (2014). Equal Recognition: The Moral Foundations of Minority Rights, Princeton University Press, 326 p. Режим доступу: <https://doi.org/10.23943/princeton/9780691159379.001.0001>
11. Шипка, Н. (2015). Роль німецької національної меншини у суспільно-політичному житті сучасної Польщі. Політичні науки, Вип.1, № 1, С. 39-43
12. Ларченко, М. (2017). Політичне представництво партій етнічних меншин: проблеми та перспективи (Український та європейський досвід). Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії, Вип. 12, С. 222-228.
13. Chalupczak, H.-Browarek, T. (1998). Mniejszosci narodowe w Polsce, Lublin, 467 p.
14. Мелеганич, Г. (2014). Тенденції етнополітичного розвитку Чеської Республіки. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія, Вип. 11, С. 151-160.
15. Населення Польщі. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_Польщі
16. Дамарш, Є. (1998). Етнічна та громадянська спільність – сучасна дилема етнічних меншин. Сучасність, №7-8, С. 95.
17. Конституція Польської Республіки (з передм. В. Шаповала) (2018). Київ: Москаленко О.М., 84 с.
18. Національні меншини в Польщі: хто крім українців? Режим доступу: <http://naszwybir.pl/28921-2/>
19. Chalupczak, H. (1998). Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995. H. Chalupczak, T. Browarek, Lublin, 230 s.
20. Budyta-Budzyńska, M. (2003): Mniejszości narodowe – bogactwo czy problem? Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 245 s.
21. Portal Niemców w Polsce. Режим доступу: <http://www.vdg.pl/pl/article/15-sejmik-województwa-opolskiego>
22. Угорщина. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Угорщина>
24. Edwards, Gwyneth, E. (1998). Hungarian National Minorities: Recent Developments and Perspectives/ International Journal on Minority and Group Rights V.5: 345-367. Режим доступу: <https://doi.org/10.1163/15718119820907560>
25. Порівняльне конституційне право. (1996) Москва, 318 с.
27. Угорщина змінила закон про нацменшини. Режим доступу: <https://zakarpattya.net.ua/News/91061-Uhorshchyna-zminyla-zakon-pro-natsmenshyny>
28. Словаччина. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Словаччина>

29.Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду, ред. Ю. Тищенко (2004). Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, С. 24.

30. Petőcz, Kalman (2010). Participation of National Minorities in Decision Making in Slovakia/ European Yearbook of Minority Issues, Vol. 7, Issue 1, p. 731-754. Режим доступу: <https://doi.org/10.1163/22116117-90001657>

31. Драпак, М. Кінець конфлікту з Будапештом: як Словаччина примирилася з сусідом щодо проблем угорської меншини. Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/11/27/7089795/>

32.Вибори у Словаччині – перегони без перегонів. Режим доступу: <http://www.uipr.org.ua/вибори-у-словаччині-2016-перегони-без-перегонів>

34.Населення Чехії. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_Чехії

35 Hofmann, Mahulena (2001). The 2001 Law on National Minorities of the Czech Republic/European Yearbook of Minority Issues, Volume 1, №2, 623-628. Режим доступу: <https://doi.org/10.1163/221161102X00266>

36.Конституція Чехії (Чешской Республики) от 16 декабря 1992 г., Конституция государств Европы, ред. Л.А. Окуньков, Москва: Норма 2001. Режим доступу: <http://www.czinvest.ru/o-chehii/constitution.html#gl3>

37. Žemličková, G. Menšiny - základní informace. Národní informační centrum pro mládež. Режим доступу: <http://www.nicm.cz/mensiny-zakladni-informace>

38. Рада уряду з питань національних меншин/. Режим доступу: <https://www.vlada.cz/cz/ppov/rnm/historie-a-soucasnost-rady-15074>

39. Смеречинський, М. (2007). Тернистий шлях українців до польського парламенту. Український журнал, №11. Режим доступу: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/76/>

40.Minority Protection and the Enlarged European Union: The Way Forward. Edited by Gabriel N. Toggenburg, Budapest: Open Society Institute, 2004, P. 6.

41.Забезпечення представництва жінок та національних меншин у виборних органах країн ЄС. Режим доступу: http://www.parlament.org.ua/docs/files/8/1150892480_ans.pdf

42.Нарада міжнародних експертів. Вісник Центральної виборчої комісії, 2007, №2 (8), с. 21-22. Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2007_2/visnik_st_14.pdf

43. Кривицька, О. (1998). Як запобігти міжетнічним конфліктам. Віче, №2, С.45-53.

44. Майборода, О. (2001). Етнічна карта на парламентських виборах не стане козирною: не той розклад. Контекст, №11, С.20.

45. Москаленко, Д. (2006). Партии национальных меньшинств в Украине: воспоминания о будущем. Моя Батьківщина, 11-31 жовтня, С.2.

46. Ларченко, М. (2017). Політичне представництво партій етнічних меншин: проблеми та перспективи (Український та європейський досвід). Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії, Випуск 12, С. 222-228

47. Маллой, Т. Роль національних меншин у процесі розширення та консолідації Євросоюзу. Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page8811.html>

48. Чи потрібні представники національних меншин у парламенті? Режим доступу: <http://ukraine-blog.org/чи-потрібні-представники-національн/>

49. Луцишин, Г. (2011). Діяльність етнополітичних партій: консолідація політичної нації чи загострення міжнаціональних відносин? Гілея: науковий вісник, Київ, №48, С. 585.

50. Горовіц, Д. (2004). Міжетнічні конфлікти, пер. з англ. О. Ківшик, Харків: Каравела, С. 84.

51. Дюверже, М. (2000). Политические партии, Москва: Академический Проект, С. 153.

52. А як у них? Парламентське представництво національних меншин.

Режим доступу: <https://rada.oporaua.org/video/8870-a-iaak-u-nykh-parlamentske-predstavnytstvo-natsionalnykh-menshyn>

53 Шипка, Н. (2007). Угорська національна меншина як чинник формування українсько-угорських міждержавних політичних відносин (1991–2006 рр.). Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», Вип. 19. С.211.

Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/35_23.pdf

54. Товт, М. (1999). Визначення поняття «корінний народ» і «національна меншина» у міжнародних документах // Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ»: Матеріали «круглого столу», Київ, С 43–48.

55. Етнополітика в Україні: Документи та матеріали (1998) / Під ред. В. Євтуха, Київ: Державний комітет України у справах національностей та міграції, 435 с.

А.І. Міщук,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри історії України і методики викладання історії.

М.Б. Міщук,
кандидатка політичних наук, доцентка кафедри політичних інститутів та процесів

**Релігійний фактор державотворчих процесів в контексті
забезпечення національної безпеки України (на прикладі УГКЦ).**

Анотація. Розділ монографії присвячений дослідженню релігійного фактора державотворчих процесів в контексті забезпечення національної безпеки України (на прикладі УГКЦ). Проаналізовано погляди ієрархів УГКЦ, в контексті соціальної доктрини католицизму, стосовно сутності держави, засади функціонування політичної влади. Розкрито сутність політичної спільноти, ті головні риси й прикмети, що становлять її основу, етичні норми й моральні принципи, які базуються на доктрині християнства.

Ключові слова: політичне життя, церква, етичні засади політики, держава, влада, соціальна доктрина.

Вагомим чинником суспільно-політичного життя в процесі становлення незалежної Української держави стала потреба творення власної державницької ідеології, яка б базувалася на морально-етичних засадах. У сучасному світі існують безліч релігій і релігійних вірувань. А пошуки духовних орієнтирів і моральної підтримки у світі, що постійно змінюється, веде до зростання ролі релігійного чинника. Пояснюється це тим, що релігія – найважливіший соціальний інститут, який включає в себе систему соціальних норм, цінностей, звичаїв, вірувань, ритуалів, стандартів поведінки тощо. Е.Дюркгейм виділяє дві основні функції релігії: 1) консолідує (інтегрує): забезпечує єдність суспільства, 2) стимулює (дезінтегрує): породжує нові ідеали, що зумовлюють соціальну динаміку (Баженов et al., 2021). Релігійний фактор протягом тисячоліть безпосередньо впливав на поведінку та світогляд осіб,

проявляючись в найрізноманітніших формах та продовжуючи залишатися одним із домінуючих складових життя суспільства. Характер зв'язків між релігією і суспільством на різних етапах розвитку соціуму змінюється.

Проблеми морального функціонування будь-якого суспільства, в тому числі, й українського сьогодні займають чільне місце у цілому комплексі економічних, соціально-політичних, духовних перетворень. В умовах сучасних суспільно-політичних перетворень реальною силою, яка опирається на беззаперечну довіру населення України є церква, а тому, актуальною постає проблема аналізу релігійного фактору у контексті забезпеченні національної безпеки України через чітке усвідомлення власної національної ідентичності.

Українські дослідники О. Антонюк, М. Вівчарик, О. Картунов, І. Кресіна, І. Курас, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Оніщенко, В. Панібудьласка, А. Пономарьов, Б. Попов, В. Ребкало, С. Римаренко, Ю. Римаренко, В. Степаненко, Г.Палій та інші заклали теоретико-методологічний фундамент досліджень етнополітичних явищ та процесів націостановлення й державотворення в Україні, сформулювали такі найголовніші риси національної ідентичності:

- 1) історична територія, або рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадська культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;
- 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території.

Національна ідентичність більшістю дослідників визначається як процес ототожнення, уподібнення себе з певною нацією. У особистості з'являються суб'єктивне відчуття належності до національної спільноти, прийняття її групових норм і цінностей.

Національна ідентичність та нація - це складні конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних компонентів - етнічних,

культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних. Вони означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільною пам'яттю, міфами та традиціями, і ці зв'язки можуть, а то й не можуть утілюватись у формі національних держав. Саме завдяки багатомірності, як зазначає Ентоні Сміт, національна ідентичність стає такою гнучкою, неподатливою силою в сучасному житті й у політиці і може ефективно поєднуватись з іншими могутніми ідеологіями та рухами, не втрачаючи власного характеру (Сміт, 1994, с.25).

З погляду політики національна ідентичність служить за опору для держави та її органів або їхніх дополітичних еквівалентів у бездержавних націях. Добір політичних функціонерів, регуляція політичної діяльності, вибори урядів спираються на критерії національного інтересу, який нібито відображує національну волю та національну ідентичність даного населення, політичної спільноти.

У християнському соціальному вченні переконливо стверджується, що політична спільнота утворюється для того аби служити громадянському суспільству, з якого вона походить. Обстоюючи соціальний плюралізм, церква докладає всіх зусиль, щоб реалізувати спільне благо і демократію, згідно з принципами солідарності, субсидіарності та справедливості.

УГКЦ є яскраво вираженою національною церквою, свідченням чому є мова літургії, молитов та й практична діяльність самої церкви.

Національною є церква будь-якої конфесії, яка функціонує в певний історичний період, опираючись на певну національну традицію і набувши етноконфесійної специфіки, сприяє поступові етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету визначеної нації, користується національною мовою як богослужбовою та має значний рівень поширення серед населення певної країни чи території (Колодний, П., Яроцький, Б. (ред), 1999. с. 69). Спільно із національним пробудженням українського народу відбувається й модернізація релігії, яка виступає як

один з найвагоміших чинників формування і зміцнення морально-етичних основ суспільства. У 80-і - на початку 90-х років ХХ ст. ідеї національного і релігійного відродження, як зазначає Оксана Волинець, генерували представники національної еліти, значну частину якої становило духовенство, зокрема священики та ієрархи Української Греко-Католицької Церкви (Волинець О., 2006). Розглядаючи сучасну УГКЦ як виключно української національної церкви визначається особливостями її становлення та функціонування в попередні суспільно-політичні періоди, впливом релігійного фактора на українське державотворення та національну ідентифікацію українців.

Митрополит Андрей Шептицький, Кардинали Йосиф Сліпий, Мирослав-Іван Любачівський, Любомир Гузар у релігійно-церковній, культурно-просвітницькій сферах сприяли становленню та утвердженню незалежної, суверенної Української держави. Так, зокрема, Владика Андрей, добре усвідомлюючи значення національного питання, ніколи не відводив йому другорядної ролі. Уже в першому Посланні від 2 –го серпня 1899 р. владика висловив своє рідне кредо: “Бо я Русин-Українець з діда, прадіда. А Церкву нашу та святий наш обряд полюбив цілим серцем, присвятивши для Божої справи ціле своє життя” (Ленцик В., 2004, с.205). А у декреті до духовенства (грудень 1941 р.) він впевнено стверджує , що “ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенаціональна Хата-Батьківщина!” (Кравчук А. (ред), 1998, с. 519) .

Пошук ідентичності, як стверджував Блаженніший Любомир, це тривалий процес і “минулі кілька століть були для Церкви і її вірних часом випробування. На початку ХХ століття на престол зійшов митрополит Шептицький з переконанням, що Церква має віднайти свою ідентичність. Він чи не єдиний на той час ієрарх, який зайнявся суспільними справами. На ґрунті церковному і національному поступово приходить усвідомлення того, хто ми є. Піднімається боротьба за незалежність у революційному та культурно-науковому аспектах. Друга світова війна вже не могла стримати

процесу відродження народу. Блаженніший Йосип, що прийшов на митрополичий престол, став жертвою ліквідації Церкви, 18 років був ув'язнений, але не змарнував цей час. Він викристалізував думку, яка стала гаслом: “Будьте собою!”. Це означало знати свою історію, усвідомити своє історичне і сучасне буття. Друга річ стосується нашого ставлення до інших людей. Протягом століть, будучи залежними від інших, українці перестали багато в чому розраховувати на власні сили. Прийшла зневіра. Почали покладатися на допомогу ззовні: мовляв, хтось нам щось дасть, чимось допоможе, і тоді ми станемо на ноги. Йосип Сліпий писав, що наша властива сила - ми самі і на підставі цього можемо розраховувати на поміч. Але уже не як бідні родичі, а як партнери. Цей процес можливий і триватиме, залежно від того, наскільки серйозно відгукуватимемося на його клич: “Будьте собою!” (Кардинал Любомир Гузар).

Наголошуючи на тому, що українці “понад 250 років, тобто від половини XVIII ст., не мали своєї держави”, Блаженніший Любомир, чітко вказує на той факт, що в таких умовах саме “церква була носієм політичної та національної ідентичності. Це важливо знати людям західним, з Європи й Північної Америки, яким не зрозуміло, чому Церква в Україні така близька до народу і до життя держави” (Аржаковський А., 2006, с.34). Більше того, “втрата державності призвела до того, що окремі атрибути її були перенесені на Церкву; вона ставала символом державності в добу міждержав'я” (Аржаковський А., 2006, с.34).

Такої ж думки дотримується І. Шевців, який підкреслює, що саме УГКЦ в умовах бездержавності “була самотнім політичним речником і репрезентатором українства перед окупантом, оборонцем населення чи носієм його національних ідей” (Шевців І., 1973, с. 24).

В цьому контексті актуальною постає проблема трактування УГКЦ сутності держави та її структурних компонентів.

Як зауважує Володимир Мороз “Чіткою ідентифікаційною установкою у літургії УГКЦ є мирна ектенія (молитви з проханнями і

зверненнями до Бога — прим. авт.) — що виражена у формулі: “За святішого вселенського Архиєрея (ім'я) Папу Римського, і за Блаженнішого Патріарха нашого (ім'я)... За Богом бережений народ наш, за правління і все військо...” (Мороз В., 2013).

Визнаючи зверхність Риму, цілком закономірно, що УГКЦ опирається на трактування держави, відображене в соціальній доктрині католицизму, враховуючи, при цьому, безперечно особливості української історії.

“Ми говоримо про Державу – не як вона побудована чи як функціонує в тому чи іншому народі, але про Державу у її справжнім понятті, що досягається з принципів здорового розуму в досконалій гармонії з католицькими науками, як це ми самі виклали в енцикліці про “Християнську структуру держав””, – відзначав Лев XIII у енцикліці “*Rerum Novarum*” (“Нові речі” від 15 травня 1891 р.Б.) (“*Rerum Novarum* “Нові речі” – Енцикліка Папи Лева XIII,” n.d.).

Питання політичної спільноти порушуються і в енцикліці Папи Івана XXIII “Мир на землі”(“*Pacem in terris*”) (1963 р.): “З того, що людина за своєю природою - істота суспільна, впливає право людей збиратися разом і створювати спільноти; надавати створеним спільнотам тієї форми, яку вони вважатимуть за доречнішу для досягнення мети; діяти у згаданих спільнотах з доброї волі й на власну відповідальність, доводячи їх до бажаного результату”(Catholic Church. Pope, 1963).

В цій же енцикліці подається розуміння сутності політичної влади: “Людське суспільство не може бути ні добре влаштованим, ні плідним благами, якщо в ньому не буде тих, хто, наділений законною владою, зберігатиме інституції та докладатиме стільки труду й старання, скільки треба для блага усіх. А свою владу вони виводять від Бога..., людське суспільство конче потребує влади, яка ним керувала б; влади, котра, як і само суспільство, походить від природи, а отже - від самого Бога ... Проте з того, що влада походить від Бога, аж ніяк не слід висновувати, що люди

не мають права обирати зверхників своєї держави, встановлювати державний лад, окреслювати процедуру і межі здійснення влади. Звідси випливає, що доктрина, яку ми виклали, сумісна з будь-яким істинно народним державним правлінням” (Catholic Church. Pope, 1963).

Справжня ж політична влада мусить гарантувати впорядковане і чесне громадське життя. Вона не повинна узурпувати вільну діяльність окремих осіб і груп, а дисциплінувати і спрямовувати їхню свободу на реалізацію спільного блага, поважаючи і захищаючи незалежність індивідуальних і соціальних суб'єктів (Компедіум соціальної доктрини церкви, 2008, с. 244-245). Вона має здійснюватись у межах моралі і в інтересах динамічного спільного блага згідно з юридично закріпленим правопорядком. Особи, наділені владою мають бути наділені такими чеснотами: терпіння, скромність, поміркованість, милосердя і прагнення сопричастя, здатність керуватись у своїй праці спільним благом, а не престижем чи пошуком особистих переваг.

Головна функція державної влади, відповідно до поглядів Папи Лева XIII – забезпечення добробуту для громадян, який походить “ від добрих моральних звичаїв, від добрих основ родинного життя, пошани релігії і справедливості, від поміркованих податків і рівномірного розподілу публічних тягарів, від розвитку індустрії і торгівлі, розквіту сільського господарства та інших подібних справ, які чим більше розвиваються, тим щасливішими стають народи” (“Rerum Novarum “Нові речі” – Енцикліка Папи Лева XIII,” n.d.).

Такої ж позиції дотримувався і Митрополит Андрей: провідна влада зобов'язана виконувати християнські обов'язки за волею Всевишнього Бога, вона має за мету служити загальному добру, зберігати й охороняти свободи громадян, родин (Кравчук А.(ред.), 1998, с.521).

Папа Іван XXIII , аналізуючи проблему політичного представництва та політичної участі громадян, відзначає: “З гідністю людської особи пов'язане право на активну участь у державних справах і власний внесок у

добробут всіх громадян. Адже, як сказав наш Попередник, блаженної пам'яті Пій XII, “людина далека від того, щоб її як таку мали за об'єкт чи пасивний елемент суспільного життя; а тому її треба радше вважати його суб'єктом, основою і метою”(Catholic Church. Pope, 1963).

Саме народ, згідно соціального вчення католицизму, є основним суб'єктом влади, адже, “це не безформний натовп, інертна маса, якою треба маніпулювати і яку можна експлуатувати, а об'єднання осіб, кожна з яких – “на своєму місці й у свій спосіб” - здатна сформулювати власну думку щодо громадських питань і наділена свободою висловлювати свої політичні переконання та відстоювати їх так, як велить спільне благо” (Компедіум соціальної доктрини церкви, 2008)

Митрополит Андрей Шептицький був переконаний в тому, що “ чим більше громадян має участь у влади і чим більша та участь, тим більше треба, щоб ті громадяни були праведними, себто мали моральне виховання, переповнене євангельськими принципами” (Кравчук А. (ред.), 1998, с.521). Отож, на думку Владика, існує тісний взаємозв'язок між політичною владою та мораллю. Це не випадково, адже в умовах суспільно-політичного розвитку Західної України, населення якої завжди відзначалося надзвичайною релігійністю, вагомими аспектами, що істотно впливали на політичну сферу життя суспільства були, безперечно, етика та мораль, як складові релігійного питання. “До розв'язання соціальної квестії Церков приступає з принципами віри і етики Христової незмінними від двох тисяч літ” , - відзначав Митрополит Андрей (Кравчук А. (ред.), 1998, с. 140 -141).

Власне тому, тема етико-моральних принципів побудови державного організму та духовного виховання підростаючого покоління стала однією із головних.

Це особливо актуально в умовах певних деструктивних процесів в освітній сфері, адже, нажаль, як зауважував Кардинал Гузар “в Україні існує дуже поважна проблема освіти. І все робилося цілком послідовно. ...

Писали підручники, в яких певні речі не згадувалися. Та, власне, ті ігноровані речі є дуже важливими для національної ідентичності” (Kardynal Lubomyr Huzar. *W Polsce nawet komunista zostal polakiem*).

Базовою основою національної ідентичності виступає й мова. Людство послуговується мовою повсякденно, за її допомогою кожен формулює та висловлює думки, виражає почуття й емоції, пізнає навколишній світ. Окрім комунікативної, мислетворчої, емотивної, експресивної, гносеологічної та інших функцій, мова може виступати й вагомим націєтворчим чинником (Яворська С., 2011).

Саме тому, мовне питання певний період виступало в українському суспільстві об’єктом маніпулятивних стратегій, на що безпосередньо вказував Блаженніший Любомир: “На жаль, в Україні є люди, які хочуть, щоби нас, українців, - поділити. Щоби Східна і Західна Україна – були нібито дві інші України. Але ж ні: це є одна Україна. Є певні регіональні різниці, але вони всюди в світі є” (Kardynal Lubomyr Huzar. *W Polsce nawet komunista zostal polakiem*). А для того, щоб захистити людину від ідеологічних маніпуляцій влади, крайньою межею послуху державі повинен бути послух людини Богові.

Становлення національної ідентичності, як складової концепції особистості, підпорядковується певним закономірностям і проходить низку фаз у своєму розвитку. Її пробудження відбувається у дитячому віці під впливом сімейного середовища, друзів, знайомих, ровесників. Пізніше в цей процес включаються інші осередки соціалізації - дошкільні заклади, школа, позашкільні установи, вищі навчальні заклади тощо. Головними осередками морального виховання Владика Андрей називає церкву, родину, громаду та добровільні спільноти людей.

В контексті забезпечення потреб індивідів та дотримання моралі, в соціальному вченні католицизму проводиться аналіз основних ідейно-політичних течій. Цілком закономірною є критика нацизму та комунізму. Папа Пій XI, у своїй енцикліці “*Quadragesimo Anno*”(від 15 травня 1931

р.Б.) засуджує ідеологію комунізму, яка “ проповідує і переслідує дві мети, тепер вже не ховаючись, а неприховано та чітко, і вживаючи всіх засобів включно з насильницькими: запеклу класову боротьбу і абсолютну ліквідацію приватної власності. І у змаганні до цього вона не нехтує нічим і не має пошани ні до чого; там, де вона захопила владу, показує себе настільки жорстокою і диною, що це здається чимсь неймовірним і страхітливим. Це доводять жахливі кровопролиття і руйнування, що їх вона спричинила на великих теренах Східної Європи та Азії. Врешті вона є непримиренним ворогом святої Церкви і самого Бога” (“Енцикліка *Quadragesimo Anno* [Сороковий рік] Верховного Понтифіка Пія XI,” n.d.).

У листі до Папи, датованому серпнем 1942 року, митрополит Андрей Шептицький, незважаючи на формулювання, яке наражало його на смертельну небезпеку, характеризує німецький режим як “відверто диявольський” та повідомляє Ватикан про жахливі злочини нацистів, зокрема знищення сотень тисяч євреїв (У Ватикані знайшли документ, який допоможе визнанню Андрея Шептицького праведником світу).

Неправдивим вченням, яке в теорії сповідує справедливі суспільні ідеї, а на практиці топче права і свободи особи та суспільства називав Митрополит і комуністичну доктрину. Тому очевидним той факт, що з приходом більшовиків у Західну Україну, органи державної безпеки отримали завдання пильно стежити за Владикою, зважаючи на його великий авторитет та авторитет УГКЦ у суспільстві. Ще у пастирському посланні від 2 серпня 1936 р. “Осторога перед загрозою комунізму” Митрополит аналізує і цілком слушно засуджує і комуністичну ідеологію : “Коли большевики говорили про свободу, розуміли неволю, коли говорили про добробут, тим словом називали голод, коли говорили про ради, совети, тим словом називали систему, в якій нікому не вільно висказувати своєї думки, коли говорили про владу селян, розуміли систему, в якій селянин змушений до безплатної роботи, за яку не дістає навіть достаточного кусника сухого хліба. А коли говорили про владу пролетарську, то

пролетаріатом називали касту, що кров із народу витискає” (Крупник Л. , 2015).

Подібна думка відображена і в поглядах наступників Владики Андрея Патріарха Йосифа Сліпого, Кардинала Мирослава Любачівського.

Папа Іван Павло II у третій соціальній енцикліці “ Centesimus Annus ”(від 01 травня 1993 р. Б.), аналізуючи суспільну ситуацію після падіння комунізму в Центральній та Східній Європі, різко засуджує всі форми тоталітаризму, утилітаризму та фундаменталізму.

На глибоке переконання Кардинала Любомира Гузара, комуністична система, маніпулюючи людьми, змушувала їх виконувати конкретні загальні завдання задля досягнення ‘справедливості у світі’. Блаженніший Святослав, Отець і Глава УГКЦ, 16 травня 2021 року, у день вшанування пам’яті жертв політичних репресій в Україні, звершуючи у Биківні заупокійну молитву за сотні тисяч невинно вбитих осіб відзначив наступне: “Правду про злочини нацистського режиму світ свого часу пізнав, коли побачив концтабори в Центральній і Західній Європі, коли очам сучасного людства відкрилися жахливі сцени ровів із масовими похованнями. Нацистський режим був справедливо засуджений. Натомість жертв комуністичного терору ніхто належно не вшанував, повністю не дослідив. Масштаби цього злочину світ ще не побачив. Тому ця ідеологія донині продовжує вбивати”. (“Війна на Донбасі є наслідком того, що комунізм не був засуджений, - Патріарх УГКЦ у Биківні - РІСУ,” 2021).

На противагу тоталітарним режимам, цілком закономірним є позитивне сприйняття демократії із її головними ознаками: розподіл та виборність влади, політичний плюралізм, багатопартійність, рівність осіб, їх свобода, функціонування опозиції і т.д.

Святіший отець Іван Павло II високо оцінив засади та принципи демократичного суспільства: “Церква цінує демократичний устрій настільки, наскільки він забезпечує громадянам право політичного вибору, гарантує їм можливість контролювати правителів. Справжня

демократія можлива лише у правовій державі і на основі правильного розуміння сутності людської особи... Справжня демократія - це не лише результат формального дотримання низки правил, а плід свідомого вибору цінностей, які лежать в основі демократичних процедур. Це такі цінності, як гідність кожної людської особи, дотримання прав людини, відданість спільному благу як меті і провідному критерію політичного життя” (“Centesimus annus (1 May 1991) | John Paul II,” 1991).

Демократія без цінностей дуже швидко перетворюється у відкритий або ледь прихований тоталітаризм. Для того, щоб не допустити реального втілення такої можливості, згідно соціального вчення Церкви, вагомими у житті держави є дотримання принципів представництва, розподілу влади (“бажано, щоб противагою до однієї влади виступали інші з притаманними їм сферами відповідальності, що утримуватиме її в належних межах ”), відповідальності та підзвітності державних органів влади, контроль з боку суспільства, але із застереженням про те, що такий контроль “не позбавляє свободи, що її мусять мати народні обранці, щоб виконувати свої повноваження відповідно до поставлених цілей. Останні не залежать виключно від приватних інтересів, а, більшою мірою, від функції інтеграції і посередництва задля забезпечення спільного блага, котре становить одну з основних і невід’ємних цілей політичної влади” (Компедіум соціальної доктрини церкви, 2008, с.250-254).

Ще одним важливим аспектом функціонування держави загалом, та її влади, зокрема, є потреба досягнення та дотримання справедливості.

Поняття “справедливості в суспільстві”, а також право народів на виступ проти деспотичного режиму піднімалося ще в енцикліці Папи Павла VI “*Populorum progressio* ” (“Про розвиток народів” від 26 березня 1967 р.Б.). Папа наголошує на тому, що розвиток суспільства не може обмежуватися лише економічним зростанням, а тому необхідною стає потреба так званого “інтегрального розвитку” кожної людини, зокрема, і цілої політичної спільноти загалом. Він вважав, що лише міцні теологічні

фундаменти зможуть забезпечити адекватний погляд на боротьбу з несправедливістю та за справжні людські цінності (“Populorum progressio,” n.d.).

На справедливості, відповідно до поглядів Бенедикта XVI, має базуватися, й суспільство, що прямує до глобалізації, бо “ніколи любові немає без справедливості, яка спонукає, щоб дати іншому те, що є його, що йому належить із причини його існування і дій”. Держава має враховувати новий міжнародний економічно-комерційний і фінансовий контекст, який модифікував політичну владу держав і діяти згідно субсидіарності, солідарності, а основне – надія на Бога, бо “приходить нам на допомогу слово Господа Ісуса Христа, який дає нам зрозуміти: “Без мене ж ви нічого чинити не можете”, “ Отож я з вами по всі дні аж до кінця віку ”” (“Caritas in Veritate” n.d.)

Поняття справедливості, справедливих форм правління відображено і в першій Енцикліці Папи Франциска *Lumen Fidei* (“Світло віри”), підписаній 29 червня 2013 р. Справжня віра, за твердженням Святійшого Отця, “допомагає знаходити шляхи розвитку, зумовлені не лише користю і наживою, а які б вважали усе створіння даром, за який всі ми є боржниками; вчить нас шукати справедливі форми правління, визнавати, що влада походить від Бога для служіння спільному добру” (“Енцикліка Папи Франциска Світло віри (*Lumen Fidei*)”, 2013). Подолання будь якої несправедливості сприяє людській свободі і гідності.

В сучасних умовах російсько-української війни особливо актуальною постає дефініція свободи, яка є найвищим свідченням “ Божої подоби в людині, а отже, знак найвищої гідності кожної людської особи” (Компедіум соціальної доктрини церкви, 2008).

Вона, як вияв винятковості людської особи проявляється в тому, що кожній особі дозволено реалізувати своє покликання, шукати істину і сповідувати власні релігійні, культурні і політичні ідеї; висловлювати власну думку. Однак, не варто та й не можна обмежувати сутність

свободи, розглядаючи її суто в індивідуалістичній перспективі і зводячи до необгрунтованого та неконтрольованого використання власної автономії: “Свобода не означає тотальної самодостатності людини чи відсутності будь-яких взаємовідносин; насправді вона існує лише там, де взаємні зв'язки, що регулюються правдою і справедливістю, поєднують людей”. Тому, безперечно, свобода в соціальній доктрині нерозривно пов'язана із правами та обов'язками: «У людському суспільстві кожному праву окремої людини відповідає обов'язок усіх інших людей, а саме: обов'язок визнавати і поважати це право”. Забезпечення прав без виконання обов'язків містить внутрішнє протиріччя: “...отже ті, що вимагають власних прав, але водночас забувають виконувати свої відповідні обов'язки чи зневажають їх, - це люди, які однією рукою будують, а іншою руйнують” (Компедіум соціальної доктрини церкви, 2008).

Кожен член суспільства, повинен брати на себе відповідальність за власну свободу, за особисте і суспільне життя. Особа цінує свободу і прагне її реалізації, бо свобода не лише дає змогу людині змінити на краще стан речей у суспільстві, а й визначає її внутрішній, особистісний розвиток через послідовний вибір справжнього добра. Втілення свободи потребує певних суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних умов розвитку.

“Не дивиться Бог на обличчя”, бо всі люди мають однакову гідність як сотворені на Його образ і подобу, “нема юдея, ні грека, нема раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої, - бо всі ви один у Христі Ісусі” – це основа абсолютної рівності (Компедіум соціальної доктрини церкви, 2008). Отож, всі люди рівні між собою, незалежно від походження, національної приналежності, статі, матеріального стану.

Рівність і свобода, як права, є універсальними (присутні у всіх членах суспільства), непорушними (властиві людині), невід'ємними (не мало б жодного сенсу проголошувати права, не роблячи одночасно все для того, щоб забезпечити їхнє дотримання всіма людьми, всюди і щодо всіх).

В передмові Папи Франциска до книги його попередника Папи Бенедикта XVI “Визволити свободу. Віра і політика в третьому тисячолітті”, презентація якої відбулася в Римі 11 травня 2018 р., його Святість чітко визначає основи політичної діяльності в центрі якої перебуватиме сім’я, солідарність і рівність (Передмова Папи Франциска до книги Венедикта XVI про віру і політику).

Свобода та рівність поширюється й на народи та нації. Кожна нація має фундаментальне право на існування, на власну мову і культуру, на життя, відповідно до власних традицій, на творення власного майбутнього через належне виховання молодшого покоління.

Церква проповідує непроминаючі, позачасові цілі, які реалізує в житті конкретного суспільства і часу, в тих чи інших умовах соціально-культурного життя. Мова йде, насамперед, про права особи. Кардинал Любомир відзначав: “Ми перебуваємо в періоді переходу від тоталітаризму до демократії. Як та демократія буде виглядати в Україні, то є інша річ, але вона напевно мусить стояти на солідних підставах людських прав” (Аржаковський А., 2006, с.55).

Держава повинна забезпечити належне правове поле для вільної участі суспільних суб'єктів у різних видах діяльності і бути готовою до необхідного втручання, дотримуючись принципу субсидіарності, щоб зорієнтувати на спільне благо взаємодію між вільними асоціаціями, які беруть участь у демократичному житті.

Церква пристосовується до сучасного світу, одночасно ні не ототожнюючи, ні не протиставляючи себе жодній людині, соціальному прошарку, суспільно-політичному устрою чи культурі.

Як вказує З.Антонюк: “Церква не пропонує жодної моделі економічного й суспільного життя, як і не захищає жодної політичної системи,.. лише намагається вказувати та підтримувати створення умов, які сприяли б реалізації духовних завдань... пропонує такий гуманізм, який, зміцнюючи морально людські особистості, має позитивно впливати на

життя суспільства, сприяючи гуманним моделям вирішення суспільних проблем” (Антонюк З., 1998 , с.73).

Для успішного виконання своєї місії в суспільстві, вона мусить тримати в полі зору сучасну людину зі всіма життєвими ситуаціями, які її визначають. Блаженніший Любомир – єдиний архієрей, якому вдалося протягом усього періоду його правління церквою дуже чітко висловлювати церковний принцип щодо політики: церква покликана просвітлювати своїх вірних і суспільство щодо моральних засад, але вона не повинна нав’язувати своїй пастві кандидатів чи поодинокі партії. Владика Борис Гудзяк наголошував, що “жоден першоієрарх у такій послідовності не висловлювався і не діяв протягом цього десятиліття, як Блаженніший Любомир. У цих напружених моментах його слово мали особливий авторитет, тому що Україна вже пізнавала й полюбила стиль Любомира Гузара. Це стиль доброти, яка випливає з внутрішньої якості, у якій цілісно поєднуються глибина і легкість” (Гудзяк Б., 2011).

У площині державно-церковних відносин Блаженніший Любомир переконаний, що “політики мають зрозуміти, що Церква і держава є партнерами, проте не підлягають одна одній. Тому для нас розділення держави і Церкви є дуже доброю справою. Ми з державою одне від одного незалежні, але працюємо для того самого народу як партнери. Ми не винні одне одному нічого. Надіємося, що таким чином ми можемо спричинитися до кращого розуміння та кращого синтезу релігійних і загальнолюдських вартостей в Україні ” (Аржаковський А., 2006, с.39).

Кардинал Гузар не лише в теорії , а й на практиці реалізує свою позицію. “Він, - як відзначає Владика Борис Гудзяк, - несе багатогранному українському суспільству, яке нещодавно стало незалежним, багатство своєї спадщини, яка чітко сформульована у реалістичних словах та освячена ласкою християнської радості” (Гудзяк Б., 2011).

Тільки високоморальний лідер, що сповідує християнські цінності, може об'єднати суспільство й забезпечити досягнення найсміливіших цілей ефективного соціального розвитку. Особливо знаковим у цьому плані є вчинок Блаженнішого Любомира (Гузара), який добровільно зрікся престолу предстоятеля УГКЦ, щоб дати можливість прийти до керівництва церквою більш молодим і фізично здоровішим людям. Цей прецедент, унікальний не лише в політичній, але й у церковній практиці, є свідченням великої духовної сили й високих моральних устоїв (Доцяк І., 2011, с.101). Владика Борис Гудзяк констатує: “Він дав усім нам чіткий приклад, які мають схильність посягати на владу чи нагромаджувати її. Це приклад не лише для перших осіб у державі, політиків, маєтних людей і успішних підприємців, а й примір для кожного, бо кожен з нас має своє маленьке царство й спокусу в ньому царювати, панувати над іншими” (Гудзяк Б., 2011).

Незважаючи на свідський характер української держави, вона покладає певні надії на церкву та релігійні організації. Власне тому, Любомир Гузар звертався ще в часи президентства Л. Кравчука із пропозицією розробки концепції державно-церковних стосунків, бо “Церква для життя держави є важливою” (Аржаковський А., 2006, с.29).

На глибоке переконання Кардинала Гузара, церква повинна виховувати людей в такому дусі, що раз вони є справді віруючими людьми, то мають також бути і добрими громадянами. “Що стосується обов’язків громадянина, як зазначає, Блаженніший, ми повинні замислюватись над тим, як підтримувати свою громаду, народ. Тут не треба великих філософій. Перш за все – пізнати, за допомогою батьків, вчителів, а друга річ – робити це добро. Не соромитись бути добрим. А також працювати, працювати над собою, бути справжнім собою. Безумовно це життєве завдання. Воно вимагає прагнення, завзяття, праці, але воно дає результат в одинокий спосіб” (Савчин Р.). Важливим в цьому

аспекті є дотримання двох головних заповідей любові: «Люби Господа свого» та «Люби ближнього свого як самого себе».

Попри те, нажаль, ми можемо спостерігати й зіткнення у суспільно-релігійній сфері різних соціальних ідеалів й інституцій (Абрамов В., 2013, с. 209).

На розгортання релігійних конфліктів впливає високий рівень політизації релігії. А тому особливо актуальними постають слова Блаженнішого Любомира про те, що "... є виразне, незважаючи на численні офіційні заперечення, ставлення одної церкви над усіма іншими, надаючи їй значні привілеї", а це , в свою чергу "створює напруження" та "непорозумінням у народі", що є "небезпечно для внутрішнього миру в народі". Саме тому, оскільки задекларовано відмежування церкви від держави, необхідно, щоб і держава, в особі вищих посадових осіб, чи представників державної влади не надавала пріоритетів "вибраний" релігійній конфесії, нівелюючи тим самим інші, особливо ті, які користуються значною підтримкою у суспільстві і перебувають на державницьких позиціях. Це порушує міжконфесійні відносини та виступає конфліктогенним фактором, а протистояння із канонічно-догматичної сфери переходить в політичну площину.

Власне політичний підтекст у релігійних конфліктах вбачає значна частина громадян України (Міжконфесійні відносини в Україні (на базі соціопитувань). Все це беззаперечно негативно впливає на розвиток держави.

Так, ще у 80-90 - ті рр. ХХ ст. РПЦ і її складова УПЦ (МП), розгорнули інформаційну війну проти відродженої УГКЦ, на початку 21 ст. перешкоджали приїзду Папи Івана Павла II до України, та переїзду Предстоятеля УГКЦ до Києва. Та й взагалі, УПЦ (МП) не сприймала і не сприймає ні УГКЦ, ні РКЦ. У сучасних умовах, міжправославний конфлікт зумовлений, в першу чергу, різними поглядами на подальші державотворчі процеси в Україні та участі конфесій у національному відродженні,

орієнтацією УПЦ (МП) (саме вона перебуває у стані відкритих або ж латентних конфліктів) на Московський патріархат, який є одним із виявів шовіністичної ідеології Російської Федерації. Це проявляється в багатьох фактах. Зокрема, представники УПЦ (МП) свідомо не беруть участь у щорічних вшануваннях сталінських жертв голодомору 1932-1933 рр., вони були відсутні під час подій на Майдані (Юраш А., 2014., с. 178).

Предстоятель УПЦ (МП) Онуфрій (Березовський), не прийняв участь у молебні за Україну 24 серпня 2019 р. в Софії Київській, ініційованому Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій, де були присутні Глава Православної церкви (Епіфаній), глава УГКЦ (Святослав), єпископ РКЦ (Віталій Кривицький), старший єпископ УЦХВС (Михайло Паночко), президент ОЮРО (рабин Яків Дов Блайх) (Онуфрій не прийшов на молебень за Україну).

У такій поведінці Митрополита Онуфрія простежується безпосередній вплив РПЦ та, безпосередньо, Російської Федерації і це не випадково. За безпосередньої підтримки та сприяння Московського патріархату бойовики та сепаратисти утверджують ідеї так званого “русского мира”. Оскільки УПЦ (МП) є складовою РПЦ, то їхній аналіз та оцінки подій на Сході України та в Криму фактично співпадають, або ж близькі.

Як відзначає А. Колодний, нині УПЦ Московського патріархату є найбільш конфліктогенною релігійною спільнотою в нашій країні, вона залишається досить закритою до діалогу, негативно впливаючи на екуменічний та державотворчий процеси. І мова йде не лише про відносини з УГКЦ (під час обговорення міжконфесійних відносин Глава УГКЦ Блаженніший Святослав з жалем відзначив, що “ за останні роки жодна спроба зустрічі з митрополитом Онуфрієм не увінчалася успіхом”), а , насамперед, про її відносини з колишніми УПЦ (КП), УАПЦ та, особливо, об’єднаною ПЦУ (Глава УПЦ (МП) уникає діалогу з УГКЦ). Глава УГКЦ Святослав заявив, що “Росія зацікавлена в тому, щоб

розпалити в Україні міжконфесійний конфлікт – перенести протистояння між українським суспільством і зовнішнім агресором на релігійний ґрунт. Однак посварити релігійне середовище нікому не вдасться” (Посварити греко-католиків і православних в Україні нікому не вдасться – глава УГКЦ).

О.Горкуша та Л.Филипович констатують той факт, що “УПЦ МП на офіційному рівні веде себе не як самостійна українська інституція, а як частина РПЦ, що обслуговує ідеологічні інтереси Москви і представляє російську імперсько-історіографічну точку зору” (Горкуша О., Филипович Л., 2016, с. 12).

Вихід із кризової ситуації, в якій перебуває сьогоднішня Україна, потребує формування нової системи морально-етичних цінностей.

Протидіяти будь-яким вадам суспільства може лише християнська любов – “ любов ближнього у формі милосердя всім потребуючим і терплячим”, більше того, “лише така влада сильна і тривка, що опирається на любові!..Підвалиною всякої влади...є любов” (Кравчук А. (ред), 1998, с. 65).

“Любов у правді” - головний принцип навколо якого, на думку Святійшого Отця Бенедикта XVI, зводиться соціальне вчення Церкви.

“Який світ прагнемо передати тим, які прийдуть після нас, дітям, які тепер зростають?”. Це питання стоїть у центрі енцикліки Папи Франциска *Laudato si* “Славен будь” на тему турботи про спільний дім. Назва енцикліки походить із слів святого Франциска “Славен будь, о мій Господи”, який у “Пісні створінь” пригадує, що земля, наш спільний дім, “є також, немовби, сестрою, з якою поділяємо існування, і немовби прекрасною матір’ю, яка приймає нас у свої обійми” (*Laudato si*). Папа Франциск пропонує розпочати на кожному рівні суспільного, економічного та політичного життя чесний діалог, який окреслить прозорі процеси прийняття рішень, дотримуючись принципу взаємної відповідальності.

Сьогодні особливо актуальними є слова Блаженнішого Любомира про те, що церква покликана діяти в сучасному світі, згідно з динамікою і життям суспільства: “Україна буде такою, якою ми її зробимо. Сама від себе Україна нічого не зможе зробити. Що буде – залежить від нас. Будемо працювати – буде добре. Будемо чекати, аби нам хтось щось дав – нічого не буде. Обставини – це лише елементи сценарію, а відповідальність належить нам. Ми мусимо працювати. Чи ми є молоді, чи старші. Оскільки ми є всі живі громадяни, це є наше завдання. Я не бачу найменшої небезпеки, якщо ми будемо працювати, кожний по своїй лінії” (Савчин Р.).

Патріарх Святослав, аналізуючи національно-визвольні змагання українців в державотворчих процесах, констатує : “Цілі покоління, – зазначає він, – століттями намагалися здобути свою державну незалежність. І ось саме нам Господь Бог дарував благодать жити плодами змагань наших великих попередників. Саме ми сьогодні стаємо учасниками і продовжувачами цих національно-визвольних змагань. Саме нам Господь Бог дарував великий дар, благодать жити, розбудовувати, скріплювати і захищати вільну й незалежну Україну” (Павлишин, 2021).. Блаженніший констатує, що сьогодні відповідальність за нашу державу лежить на кожному громадянину України. “Нехай Господь Бог допоможе кожному з нас здійснити якнайкраще цю відповідальність в особистій життєвій місії. Кожен із нас має завдання зміцнювати рідну Українську Державу своєю працею, своїм внеском. Разом із тим перед нами постають завдання нашу країну боронити, розбудувати, зробити однією з найуспішніших держав третього тисячоліття” (Павлишин, 2021).

Отже, за рівнем довіри, церква випереджає всі інші суспільні інститути про що неодноразового свідчили результати соціологічних опитувань. У християнському соціальному вченні переконливо стверджується, що політична спільнота утворюється для того, щоб служити громадянському суспільству, з якого вона походить. Відстоюючи соціальний плюралізм, церква докладає всіх зусиль, щоб реалізувати

спільне благо і демократію, згідно з принципами солідарності, субсидіарності та справедливості. Держава в соціальній доктрині католицизму трактується, в першу чергу, через взаємозв'язок між вірою і політикою. Політична спільнота, феномен властивий людству, існує для того, щоб досягти мети, яка доступна тільки їй, - забезпечити цілісний розвиток кожного з її членів, покликаних повсякчас співпрацювати задля спільного блага, реалізуючи свою природну схильність до істини і добра. Найповніше значення політичного життя християнам відкриває Євангельська заповідь любові, а також дотримання морально-етичних засад християнства. УГКЦ надзвичайно велику увагу приділяє національній ідентичності та її ролі в державотворчому процесі. Будучи справді національною, українською церквою одним із основних напрямків свого розвитку на сучасному етапі вона чітко визначає збереження духовної та національної самобутності України через реалізацію свободи сумління та політичних прав.

1. Абрамов, В. (2013). Міжінституціональні конфлікти в суспільно-релігійній сфері України: ретроспектива та сучасність (на прикладі православ'я). *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, (1), 203–211.

2. Антонюк, З. (1998). Побудова громадянського суспільства в Україні та християнське соціальне вчення. *Релігія і суспільство в Україні: фактори змін*. Матеріали міжнародної конференції (сс. 68 – 75). Київ.

3. Аржаковський, А. (2006). *Бесіди з Блаженнішим Любомиром Гузаром: До постконфесійного християнства*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 144 с.

4. Баженов, А., Арефьев, А., Осипов, Г. (2021). *История и теория религии в западной социологии. Учебное пособие для вузов*. Режим доступу: <https://urait.ru/bcode/448345>

5. [Війна на Донбасі є наслідком того, що комунізм не був засуджений, - Патріарх УГКЦ у Биківні - РІСУ. \(2021, Май 17\). Режим доступу: \[https://risu.ua/vijna-na-donbasi-ye-naslidkom-togo-shcho-komunizm-ne-buv-zasudzhений---патріарх-угкц-у-биківні_n118528\]\(https://risu.ua/vijna-na-donbasi-ye-naslidkom-togo-shcho-komunizm-ne-buv-zasudzhений---патріарх-угкц-у-биківні_n118528\)](https://risu.ua/vijna-na-donbasi-ye-naslidkom-togo-shcho-komunizm-ne-buv-zasudzhений,-Патріарх-УГКЦ-у-Биківні-РІСУ.-2021,-Май-17).-Режим-доступу:-https://risu.ua/vijna-na-donbasi-ye-naslidkom-togo-shcho-komunizm-ne-buv-zasudzhений---патріарх-угкц-у-биківні_n118528)

6. Волинець, О. Релігійний чинник в українському етнодержавотворенні (на прикладі УГКЦ). Режим доступу://<http://www.vuzlib.org/articles/2315>
7. Глава УПЦ (МП) уникає діалогу з УГКЦ. Режим доступу:<https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/44797-glava-upc-mp-unikaye-dialogu-z-ugkc.html>
8. Горкуша, О., Филипович, Л. (2016). Геополітичний українсько-російський конфлікт: реакція українських церков. *Українське релігієзнавство*, 79, С. 7-17
9. Гудзяк, Б. Україна пізнала і полюбила стиль Любомира Гузара // Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua/authors/voznyak/4d53feb215555/view_print/
10. Доцяк І. (2011) Ціннісний вимір взаємодії політики та економіки. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*, 4-5, С.98-103.
11. [Енцикліка Папи Франциска Світло Віри \(Lumen Fidei\). \(2013, July\)](https://credo.pro/2013/07/86757). Режим доступу:<https://credo.pro/2013/07/86757>
12. Енцикліка Quadragesimo Anno [Сороковий рік] Верховного Понтифіка Пія XI . (n.d.). Режим доступу: https://irs.ucu.edu.ua/irs_news/1136/
13. Кравчук, А. (ред.). (1998). Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали 1899-1944. (в 2 томах. , Т.2. К.1). Львів: Видавництво отців Василіан “Місіонер”, 570 с.
14. Колодний, А., Яроцький, П. (1999). *Історія релігії в Україні : навч. посібн.* Київ : Товариство “Заня”, 735 с.
15. Кардинал Любомир Гузар. Мусимо закласти фундамент демократії - наступні покоління зводитимуть дах. Режим доступу: <http://archive.wz.lviv.ua/articles/60705>
16. Колодний, А.(2005). *Україна в її релігійних виявах.* Львів: Сполом, 336 с.
17. *Компедіум соціальної доктрини церкви* (2008). Київ: КАЙРОС, 546 с.
18. Крупник, Л. У двобої з системою: Митрополит Андрей Шептицький і більшовицька влада Режим доступу:http://news.ugcc.ua/articles/u_dvoboi_z_sistemoyu_mitropolit_andrey_sheptitskiy_%D1%96b%D1%96lshovitska_vlada_75142.html
19. Ленцик, В.(2004). *Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий.* Львів: Свічадо.
20. Міжконфесійні відносини в Україні (на базі соціопитувань). Режим доступу:http://old.niss.gov.ua/MONITOR/Yuli_2009/21.htm
21. Мороз, В. Специфіка української ідентичності та УГКЦ у сучасний період: спроба осмислення/В.Мороз Режим доступу://http://risu.org.ua/ua/index/studios/materials_conferences/51332/

22. Онуфрій не прийшов на молебень за Україну. Режим доступу:https://ukr.lb.ua/news/2019/08/24/435498_onufriy_priyshov_moleben.html

23.Павлишин, Н. (2021, August 24). Глава УГКЦ у привітанні з Днем Незалежності: «Нам Господь дарував великий дар жити, розбудовувати і захищати вільну та незалежну Україну». ДивенСвіт. <https://dyvensvit.org/church/1030734/>

24. Передмова Папи Франциска до книги Венедикта XVI про віру і політику Режим доступу: http://uk.radiovaticana.va/news/2018/05/12/передмова_папи_до_книги_венедикта_xvi_про_віру_і_політику/1374106

25. Посварити греко-католиків і православних в Україні нікому не вдасться – глава УГКЦ. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/26652701.html>

26. Савчин, Р. Любомир Гузар: «Україна буде такою, якою ми її зробимо». Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/lyubomyr_guzar_ukraina_bude_takoju_yakoju_my_ii_zrobymo_121050.html?print

27. Сміт, Е.(1994). *Національна ідентичність*. Київ: Основи, 224 с.

28. У Ватикані знайшли документ, який допоможе визнанню Андрея Шептицького праведником світу Режим доступу:// https://lb.ua/society/2020/05/03/456653_vatikane_nashli_dokument.html

29. Шевців, І. (1973). *За єдність Церкви і народу*. Мельбурн. 120 с.

30. Юраш, А. (2014). Церкви та релігійні організації України після Майдану: традиційні та модерні тренди. *Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства*. Матеріали Міжн. наук-практ. Інтернет-конф. (сс. 171-184). Чернівці.

31. Яворська, С. Українська мова як чинник національної ідентичності: ретроспективний огляд. Режим доступу://<http://www.religion.in.ua/main/history/12688-ukrayinska-mova-yak-chinnik-nacionalnoyi-identichnosti-retrospektivnij-oglyad.html>

32.[Caritas in Veritate \(неофіційний переклад\)](https://www.christusimperat.org/uk/node/19982). (n.d.). Retrieved from <https://www.christusimperat.org/uk/node/19982>

33. Catholic Church. Pope. (1963). *Pacem in Terris: Peace on earth*; Encyclical letter of pope John XXIII.

34.[Centesimus annus \(1 May 1991\) | John Paul II. \(1991, May 1\). Retrieved from https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_01051991_centesimus-annus.html](https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_01051991_centesimus-annus.html)

35. Kardynal Lubomyr Huzar.W Polsce nawet komunista zostal polakiem URL: <http://polonews.in.ua>

36. Laudato si Режим доступу:// http://uk.radiovaticana.va/news/2015/06/18/%C2%ABlaudato_si%E2%80%99%C2%BB_%E2%80%93%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4/1151363.

37. [Populorum progressio. \(n.d.\). Retrieved from https://www.iupax-ugcc.org.ua/details_element.php?id=1875&lang=1](https://www.iupax-ugcc.org.ua/details_element.php?id=1875&lang=1)

38. [Rerum Novarum «Нові речі» – Енцикліка Папи Лева XIII. \(n.d.\). https://dc.lviv.ua/nauka_cerkvy/dokumenty/2391-rerum-novarum-nov-rech-enciklka-papi-leva-h.html](https://dc.lviv.ua/nauka_cerkvy/dokumenty/2391-rerum-novarum-nov-rech-enciklka-papi-leva-h.html)

Т. Б. Мадрига
кандидатка політичних наук,
доцентка кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

**Особливості впливу політичної реклами на цільову аудиторію
(на прикладі президентської виборчої кампанії 2019 року)**

Анотація. Здійснено аналіз місця та ролі політичної реклами в електоральному процесі на прикладі виборів Президента України-2019. Зроблена спроба оцінки використання прийомів інформаційно-психологічного впливу на електорат, що були використані у телевізійній політичній рекламі, яка транслювалася на каналах українського телебачення під час президентської виборчої кампанії 2019 р.

Ключові слова: вибори, виборча кампанія, політична реклама, виборчий процес, політична агітація, Україна.

Політична реклама є одним із засобів донесення суб'єктами виборчого процесу своїх виборчих програм до відома громадськості через ЗМІ. Вона займає чільне місце у виборчих кампаніях та в суспільному орієнтуванні в інформаційних потоках, пошуку та засвоєнні необхідної медіаінформації. Останні виборчі кампанії в Україні впевнено

демонструють зростання усе більшої кількості каналів комунікації, використання нових різноманітних типів рекламних звернень до електорату. Політична реклама покликана донести до виборця в доступній, оригінальній, лаконічній, емоційній формі суть політичної платформи певних політичних суб'єктів, настроїти на їхню підтримку створити бажану психологічну установку, що визначає напрямок почуттів, симпатій, а потім і дій людини.

Серйозне підґрунтя для вивчення політичної реклами в Україні заклали праці вітчизняних вчених В. Бебика, М.Томенка. О. Зернецької, С. Кащавцевої, М. Варія, В. Королька, Н.Костенко, В. Полторака, Г. Почепцова, І. Слісаренка, Т. Ляпіної, Ю.Ганжурова, Є.Тихомирової, О. Гриценко, Е. Слободянюк, І.Шовкуна. Сфера політичної реклами і політичної агітації викликає увагу і таких дослідників як А. Джабасов, Т.Джиги, І. Іванов, О. Заярна, Н.Лебідь, М. Слюсаревський, І. Терлецька, І. Шкурат та ін. Зокрема, дослідниця К. Луценко здійснила комплексне вивчення сучасних теоретичних концепцій і форм практичної реалізації феномену політичної реклами в період з 1994 до 2004 року (Луценко, 2006, с. 4). Технології та прийоми мовного впливу на цільову аудиторію викладено у монографії В. Різуна, Н. Непійводи, В. Корнєєва "Лінгвістика впливу" (Різун, 2005). Політична реклама як комунікативна технологія є предметом дослідження таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як Г.Музиченко, О. Зернецька, К. Єгорова-Гантман, Ю. Левенець, Р.Ривз, А.Дейман, О. Куцова, С. Лісовський, О. Соловійов, О. Ольшанський, Т.Мельник, Л. Кочубей, Л. Климаська, Г. Лассуел, К. Плешаков, В.Стоцький, Ч.Фостер, І. Шовкун, Д. Яковлев та ін.

Проте, варто зазначити, що кожна виборча кампанія вносить свої корективи в дану проблематику, особливо якщо відбувається в умовах соціально-політичної напруженості чи кризи. Саме тому існує актуальна потреба в аналізі досвіду останніх виборів Президента України на предмет використання прийомів інформаційно-психологічного впливу на

електорат, що були використані у телевізійній політичній рекламі та методів політичної агітації.

Мета дослідження полягає в аналізі основних прийомів інформаційно-психологічного впливу на електорат, що були використані у телевізійній політичній рекламі кандидатів на президентський пост під час проведення виборів Президента України 2019 року.

На сьогодні існує не один десяток визначень реклами. На думку А. Дейяна, реклама – це платний, односпрямований і неособистий обіг, здійснюваний через засоби масової інформації й інші види зв'язку, що агітують на користь якого-небудь товару, марки, фірми, якого-небудь підприємства, кандидата, уряду (Deyan, 1985, с. 9).

Ю. Сокирка подає таке визначення політичної реклами: "Політична реклама, як різновид реклами, є системою політичної комунікації, яка покликана змінити свідомість і поведінку людей відповідно до політичних цілей рекламодавця. Політична реклама відображає суть політичної платформи певних політичних сил, налаштовує виборців на їх підтримку, формує і "вживлює" в масову свідомість визначене уявлення про характер цих політичних сил, створює бажану психологічну настанову на голосування" (Сокирка, 2006, с. 85).

Політична реклама, на відміну від комерційної, володіє низкою специфічних ознак:

- товаром, що рекламується, є людина або певна соціальна філософія;
- тривалість політичної рекламної кампанії, як правило, обмежується точно визначеним часом;
- здійснюється в умовах конфронтації чи політичного протиборства;
- обмежена не тільки часовими межами, але й фінансовими ресурсами;

– у політичній рекламі найгострішими проблемами є морально-етичні, бо успіх чи неуспіх політичної рекламної кампанії завжди має далекосяжні наслідки для великих груп людей, а іноді й для усієї країни;

– орієнтована на систему оперативних зв'язків з електоратом (Шпортко, 2007).

Американські дослідники вважають, що політична реклама може бути трьох типів: іміджева, проблемна і негативна (антиреклама). Українські дослідники також притримуються такої думки. Президент фонду "Європа XXI" І. Підлуська вважає, що якщо нещодавно основна увага приділялась формуванню позитивного іміджу "свого" політичного "товару" шляхом підкреслення його особистих позитивних рис, то "останніми роками стратегії політичних рекламних кампаній стали агресивно-наступальними з самого початку" (Березовець, 2007).

Політична реклама функціонує не тільки в період виборчих кампаній, але й у проміжках між ними. Вона служить, наприклад, підмогою для залучення тією або іншою партією прихильників, вербування нових членів, повідомлення широким масам ідеї або принципів нової партії, для спонукання людей до участі в якій-небудь політичній акції.

Суб'єктом політичної реклами є рекламодавець (політична організація або окремих діяч).

Об'єктами реклами є учасники політичного процесу, якими має бути зроблений той або інший вибір, визначена для себе та або інша політична орієнтація. У кожному конкретному випадку ці учасники становлять конкретну цільову групу.

Ціль політичної реклами полягає в тому, щоб спонукати людей до участі в яких-небудь політичних процесах, зокрема, у делегуванні тих або інших повноважень якимось діячам: інакше кажучи, спонукати людей до того або іншого типу політичної поведінки, а також електоральної (Феофанов, 1991, с. 50).

За даними Всеукраїнського соціологічного опитування "Протидія російській пропаганді та медіаграмотність", яке проводилося Київським міжнародним інститутом соціології в лютому 2018 року на замовлення ГО "Детектор медіа" та за фінансування Міністерства іноземних справ Данії ("Даніда") та NED (США) абсолютна більшість жителів України (86 %) отримує інформацію про ситуацію в країні і світі від українських телеканалів. 27 % українців отримують інформацію з українських інтернет-сайтів, 24 % – із соціальних мереж. Для ще 18 % основним джерелом виступають особисті соціальні кола: родичі, друзі, сусіди, колеги та інші. Іншими джерелами користуються не більше 8 % населення. Зокрема, 5 % респондентів зазначили, що вони отримують інформацію про ситуацію в Україні і світі з російських телеканалів. Було опитано 2043 повнолітніх респонденти, які проживають у 110 населених пунктах по всій Україні, крім тимчасово окупованих Криму та окремих районів Донецької та Луганської областей (Протидія російській пропаганді та медіаграмотність, 2018, с. 6).

У вересні 2018 р. було презентоване інше дослідження "Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів ЗМІ у 2018 року", яке виконала соціологічна компанія InMind на замовлення МГО InterNews.

Мета дослідження – вивчити звички українців, що стосуються споживання ЗМІ, а також їхню довіру до ЗМІ, оцінити рівень медіаграмотності та обізнаність населення щодо впровадження реформ в Україні.

У травні-червні цього року представники InMind опитали 4000 респондентів (18-65 років). Найбільше новин українці дізнаються з телебачення. 74 % опитаних відповіли, що з такою метою користуються цим медіа найчастіше. На другому місці – інтернет-ЗМІ, які читають 57 % українців. Далі йде радіо та преса (Малинка, 2018).

Утім такі цифри відрізняються від тих, які показало дослідження КМІС, однак в будь-якому випадку, телебачення залишається головним

джерелом інформації для пересічних українців. Утримання першості за впливовістю на аудиторію й не дивно, оскільки саме телебачення може ефективно впливати на два основні рецептори, якими людина сприймає світ, що її оточує: зір та слух. Людина може "фільтрувати" повідомлення, які отримує через один канал, наприклад, через слово (газета), через звук (радіо), або зорові образи. Коли ці канали з'єднуються, ефективність впровадження у свідомість різко зростає. Телебачення помножило потужність цього принципу. Текст, що читається диктором, сприймається як очевидна істина, якщо дається на тлі відеоряду – образів, знятих "на місці подій". Критично осмисленню різко утруднюється, навіть якщо відеоряд не має ніякого зв'язку з текстом. Неважливо! Ефект вашої присутності "в тексті" досягається (Кара-Мурза, 2000).

Ось чому телебачення є "мішенню" для політтехнологів. Воно володіє не лише високим рівнем впливу на свідомість глядача, але й здатністю "розмивати" різницю між правдою та брехнею. Тому для політики телебачення стало засобом навіювання набагато сильнішим, ніж преса чи радіо.

Усі виборчі кампанії використовують політичну рекламу як основний важіль запланованого успіху. На думку Г. Почепцова, "виборча кампанія – це в першу чергу інтенсивна комунікація" (Почепцов, 2012, с. 61). Проте політична реклама в ЗМІ може забезпечити як користь політику, так і шкоду. Це залежить від техніки використання психологічних прийомів та їх впливу на електорат.

На виборах Президента України 2019 року змагалися 39 кандидатів. Така кількість претендентів на посаду Глави держави стала рекордною порівняно з попередніми кампаніями. У 2014 р. ЦВК зареєструвала 23 кандидати на посаду Президента України, у 2010 р. – 18, 2004 р. – 26. Пояснити таку кількість претендентів на президентський пост можна наступними чинниками: проста процедура реєстрації кандидата, яка не передбачає необхідність збору підписів на свою підтримку; участь

частини кандидатів у президентській кампанії задля привернення до себе уваги напередодні парламентських виборів; "технічний" характер участь деяких кандидатів з метою критики лідерів президентських перегонів та призначення "своїх" людей у виборчих комісіях.

Виборча кампанія офіційно розпочалася 31 грудня 2019 р. Активність кандидатів на старті виборчих перегонів була невисокою, що пов'язано з початком новорічних свят. Головними претендентами на президентський пост стали П. Порошенко, Ю. Тимошенко та лідер студії "Квартал 95" В. Зеленський.

Емпіричним матеріалом для нашого аналізу стали телевізійні політичні рекламні ролики кандидатів на президентський пост під час виборчої кампанії 2019 р. У телевізійній рекламі можна виокремити чотири групи форм:

- виступи кандидатів перед телеаудиторією й теледебати, побудовані за принципом прямого спілкування з глядачами;
- "завуальовані виступи": ролики, відеокліпи, відеофільми;
- рекламні телепередачі та політичні шоу;
- традиційні телевізійні жанри, адаптовані до рекламних цілей (Акаймова, 2011).

Телеканали, слід зауважити, у нас є переважно приватними й задіяні на повну потужність у період підготовки до виборів. У періоди між виборами вони обслуговують корпоративні інтереси власників, у тому числі виконують замовлення певних політичних сил або окремих депутатів для піару, просування тих чи інших ідеологій, програм або підготовки підґрунтя для лобювання законопроектів (Кременовська, 2016).

Під час президентської виборчої кампанії 2019 р. основні кандидати використовували різноманітні прийоми впливу на виборчі пріоритети громадян. Саме рекламні ролики кандидатів на президентський пост, яким народ віддав перевагу, якнайповніше демонструють, до яких цінностей вони апелювали.

Так, комунікативна стратегія П. Порошенка покликана нагадати країні, що в умовах таких серйозних зовнішніх викликів їй потрібен фаховий, добре освічений, сильний Президент, сильний Головнокомандувач з дипломатичною підготовкою, людина, яка стоїть на державницьких позиціях, підтримує мову і віру, користується довірою і підтримкою міжнародних політиків та фінансових інституцій.

Ключові меседжі агітаційної кампанії П. Порошенка: "Кандидатів багато – Президент один!", "Армія, мова, віра! Геть від Москви!", "Реальні справи, а не брехливі обіцянки!", "Ми йдемо своїм шляхом!", "Томос для України!", "Ми – Україна!", "Думай!". Вони розраховані саме на патріотичного прозахідного виборця, якому чужі будь-які проросійські ідеї.

У політичній рекламі команда П. Порошенка зробила ставку на колір, який політологи називають по-різному: фіолетовим, пурпурним, бордовим і малиновим. Але про асоціації, які він викликає, експерти говорять одноставно: цей тон заспокоює і сприймається як урочистий. Фіолетовий колір рекламної кампанії П. Порошенка вважається імператорським: в давнину тільки правителі мали право носити фіолетовий одяг. Якщо врахувати, що на цей фон накладається текст, у якому протиставляються якісь "незрозумілі" кандидати "одному – справжньому Президенту", то підбір кольору здається цілком доцільним. Про "обраність" фіолетового кольору пише і соціолог Лариса Філіогло в статті "Маніпуляція в зовнішній рекламі". Вона стверджує, що він "рекомендується для реклами елітних товарів". Політолог Ірина Мацишина звертає увагу на те, що раніше команда Петра Порошенка використовувала червоний колір, але перед початком передвиборної кампанії змінила його на малиновий, відразу протиставивши його іншим кандидатам (Вибори в кольорі, 2019).

У рекламному відеозверненні зі слоганом "Кандидатів багато – Президент один!", П. Порошенко застерігає виборця "не купитися" на

красиві слова, брехливі обіцянки та цинічні жарти і недопустити, щоб його "знову обдурили". Таке змістове навантаження відеоролика підсилюється відповідною візуалізацією та емоційно навантаженими сценами.

У відеоролику зі слоганом "Ми йдемо своїм шляхом!" відображена хронологія досягнень П. Порошенка на посаді Глави держави: 2014 рік – зупинення російської агресії і збереження незалежності, 2015 рік – народження нової української армії, 2016 рік – децентралізація, 2017 рік – безвіз, 2018 рік –

надання Томосу для створення незалежної Української Православної Церкви та успіхи в популяризації української мови. Далі йшлося, що 2019 рік – це рік, коли переможе або Порошенко або Путін. А на завершення лунала фраза: "Знову проголосувати за Порошенка – значить зберегти державу. Голосуючи за Порошенка, ми голосуємо за Україну та її розвиток, ми голосуємо за українців. Час будувати, а не давати брехливі обіцянки. Нашу справу за нас ніхто не зробить. Ми йдемо своїм шляхом".

Інший відеоролик зі слоганом "Сильна армія. Боротьба з бідністю. Підвищення зарплат. Є тільки один лідер, який виконує свої обіцянки" також мав на меті сформувати у виборців переконання, що П. Поршенко здатний ефективно брати участь у вирішенні державних справ, уявлення про даного кандидата як про найкращий вибір.

В телевізійній політичній рекламі П. Порошенка, як правило, перебільшувались його можливості та заслуги, створювались загрози та приховувались слабкі сторони. У відеороликах робиться акцент на позитивних змінах, що відбулися в країні і його президентських досягненнях. У своїх відеозверненнях П. Порошенко поводить себе стримано, проте часом може підвищити голос, щоб акцентувати увагу на чомусь важливому.

Петро Порошенко був найактивнішим політичним рекламодавцем на більшості каналів: як загальнонаціональних (ICTV, СТБ, "Інтер"), так і на

інформаційних ("112 Україна", NewsOne, Прямий, 24 канал, 5 канал, ЗІК, "Еспресо") та Суспільному ("UA: Перший").

Під час президентської виборчої кампанії Ю. Тимошенко, популяризуючи програму "Новий курс" як покроковий план дій для побудови сильної європейської держави, де кожен може реалізувати свої можливості, розгорнула активну рекламну кампанію. В телевізійній рекламі Ю. Тимошенко було використано багато механізмів впливу на реципієнта. У відеоролику під назвою "Час прийшов, ми самі повинні навести лад у своєму домі" люди різних професій (власник кав'ярні, доктор економічних наук, ветеран АТО, волонтер) розповідали про своє занепокоєння станом справ в країні та свої сподівання на зміни. Після цього Тимошенко казала, що настав час навести лад у своєму домі. "Новий курс" ліквідує стару систему та поверне країну людям. "Новий курс" створить сильну економіку, дозволить нам більше не шукати щастя по інших світах, а жити й працювати в себе вдома. Україна зможе, і ми з вами зможемо", – йдеться у відео.

У відеоролику під назвою "Розмова з країною" соціально-психологічний вплив на свідомість виборців здійснюється за допомогою утримання уваги глядача на картинках із зображенням важких трудових буднів простих людей і супроводжується відповідним звуковим оформленням, що викликає відповідні емоції. У відеоролику має місце використання метафор як способу непомітно впливати на створення необхідного настрою серед електорату. Зокрема, Україна порівнюється з стомленою матір'ю після важкого робочого дня і використовується ментальна ознака українців – архетип матері-берегині. Слова в рекламі не випадково говоряться позитивним, спокійним голосом Ю. Тимошенко, який націлений викликати довіру у реципієнта. Для візуального підтвердження інформації демонструються відповідні картинки зелених полів, робочих буднів працюючих людей на заводах і підприємствах, що символізують багатство і щедрість української землі ("у тебе є все – землі,

ліси, заводи і найцініше – це ми, твої діти"). Викорисання метафор робить мовлення політиків досить яскравим, цікавим і переконливим, дозволяє не лише привернути увагу реципієнта, а й утримати її. Завершується відеоролик піднесеним звуковим рядом, який супроводжується словами "Ми сильні і ми все зможемо".

В. Зеленський – перший кандидат в історії українських виборів, який успішно використав розважальний контент, зокрема телевізійні шоу та серіал, в електоральних цілях. Зображення українських реалій, вироджень в політичній системі та можливих шляхів виправлення ситуації в зрозумілій для будь-якого українця формі, вселило надію щодо якісних змін в країні значній частині громадян. Він акумулював значну частину протестного електорату, який втомився від "старих" політиків, їх майже незмінної риторики та розчарувався від результатів вже другої революції в країні. Тому голосування за В. Зеленського можна вважати формою протесту проти старих правил гри, старої політичної системи, "старих" політиків, і навіть старих виборчих технологій (Філіпчук, 2019, с. 6).

Телевізійна реклама В. Зеленського лідирувала на каналах групи "1+1 медіа" ("1+1", "2+2" і ТЕТ). Також його команда розміщувала телевізійні ролики на Новому каналі і зробила ставку на зовсім інші електоральні комунікації у порівнянні з іншими кампаніями і кандидатами.

Під час своєї кампанії В.Зеленський значною мірою уникав традиційної реклами, не брав участі в ток-шоу та різного роду телеефірах і покладався на соціальні медіа, комедійні стенд-ап виступи, жарти та власні телевізійні шоу. Він розгорнув боротьбу з опонентами за допомогою сатири, а не "брудних" технологій, які завжди супроводжували українські вибори. В. Зеленський ще задовго до початку виборчої кампанії був присутній на телебаченні у форматі серіалу та різноманітних гумористичних шоу.

Так, серіал "Слуга народу" був створений студією "95 квартал" і створив міф про те, що президентом може стати людина з народу. Головну

роль в ньому зіграв Володимир Зеленський. Перші серії вийшли ще в листопаді 2015 року. Відразу потрібно сказати, що "Слуга народу" став найрейтинговішим серіалом українського телебачення за підсумками 2018 року, а на офіційному YouTube каналі "Кварталу 95" його переглянули понад 100 млн людей. Цим серіалом В. Зеленський створив собі безпрограшний медійний образ, який потім грамотно експлуатувався його політтехнологами. Це, в принципі, й дозволило йому вести кампанію дистанційно, не перевтомлюючи себе виснажливими турами по Україні. Адже, кожен його потенційний виборець й так вже сформував в себе в голові образ ідеального кандидата (Шара, 2019).

Значна частина передвиборчої агітації та виступів на телебаченні була присвячена формуванню команди В. Зеленського, куди він шукав людей, які відповідали за антикорупційну реформу, освіту, медицину тощо. Також В.Зеленський просив своїх прихильників допомогти йому з іменами кандидатів на посади, які призначає президент або подає відповідні пропозиції до Верховної Ради України.

Відповідне відео він опублікував на своїй сторінці в Facebook, озвучивши вимоги до майбутніх членів своєї команди. "Я вірю, що змінити країну можна тільки разом з тобою. Не стій осторонь – приєднуйся до моєї команди. Не важливі твої стать, релігія, освіта, мова, якою ти говориш. Важливо: ти ніколи не був у політиці, і поки що це – найголовніше".

8 січня В. Зеленський закликав своїх читачів у Facebook написати в коментарях пункти для його передвиборчої програми. Відтоді починають діяти акаунти команди В. Зеленського на різних платформах, від Youtube до Telegram. Найпотужніші з них за час виборів набрали сотні тисяч підписників. Чи не основною формою політичної агітації стають відеозвернення кандидата та його однодумців (Солонина, 2019).

Відеоблоги В. Зеленського, залучення ідей від виборців та зворотній зв'язок з ними – це ті кити, на яких будувалась агітаційна кампанія даного

кандидата в Президенти України. Варто зазначити, що В. Зеленський використовував, перш за все, соцмережі як для просування свого політтехнологічного образу нового лідера, так і для оперативного реагування в інформаційному просторі ще від початку передвиборчої кампанії. Така практика показала свою ефективність, оскільки політику потрібно негайно реагувати на проблемні ситуації задля уникнення заповнення медіа-простору меседжами конкурентів.

В. Зеленський знімав прості ролики на iPhone. Він прогулювався в парку і говорив з людьми. Показував себе таким, яким він є і всіляко демонстрував свою готовність залучати до взаємодії з ним простих людей. У своїх live-трансляціях він говорив про те, що хвилює виборців: про корупцію та кумівство.

Окрім того, В. Зеленський ефективно вдавався до роботи з популярними відео-блогерами, які все більше впливають на громадську думку. Мова йде про потужну пропагандистську роботу Дмитра Гордона на відео-хостингу YouTube. Його відео-ролики з елементами агітації набирали від 2 млн до 9 млн переглядів. В кожній з них Д. Гордон жорстко критикував Петра Порошенка. Варто підкреслити, що популярність він завоював, презентуючи себе як сміливого "правдоруба", який викриває злочини влади. Також Д. Гордон дав кожному глядачу те, що люблять всі без винятку – це дотичність та володіння таємницями. Це езотеричне почуття може створювати політичні чудеса. Журналіст постійно говорив своїм глядачам "те, що я вам скажу, не скаже ніхто більше...", "за інформацією джерел, які я не можу назвати...", "я нещодавно дізнався від високо-обізнаних людей, що...", "я маю відкрити вам таємницю, що...", "я розумію, що те, що я зараз скажу, це абсолютна сенсація, але все ж...". Ці фрази перетворювали будь-яку інформацію, яка йшла після них на доконаний факт. Зазвичай, це була нищівна критика Петра Порошенка, яка відібрала у нього значний шмат інтернет-аудиторії (Шара, 2019).

Президентська передвиборча кампанія 2019 року показала, зростання ролі інтернету та соціальних мереж. До прикладу, саме соціальні мережі, зокрема Facebook та Instagram, були одним з основних каналів комунікації для Володимира Зеленського. Лише у день другого туру сторінка "Команда Зеленського" мала 430 активних рекламних постів у Фейсбуці (Фещенко, 2019).

Така фрагментарність у комунікації з виборцями дозволила В. Зеленському витратити порівняно мало на агітаційні ролики на телебаченні, адже серіал "Слуга народу" та інші телепроекти В. Зеленського не можна трактувати як агітацію, з точки зору закону (Зі світу по нитці, 2019).

У відеоролику В. Зеленського під назвою "Час об'єднатись заради майбутнього" соціально-психологічний вплив на свідомість виборців здійснюється за допомогою відповідного звукового оформлення і змістовного навантаження.

"Це ми – ті, кого поділили на правильних і неправильних. На малоросів і вишиватників. Ті, кого називають бидлом, клоунами, хохлами, але ми – це українці. На заході, сході, на півночі, півдні і в центрі. І ми втомились стояти на місці, чекаючи, поки закінчиться ця епоха... Епоха жадібності, бідності, брехні. Тому ми робимо це разом, україномовні і "русскоговорящие", заможні і безробітні, ті, хто захищає Україну і ті, кого змусили шукати щастя закордоном. Ми різні, але такі однакові. Об'єднуємось, щоб рухатися вперед. Адже 21 квітня вибір тільки один – минуле чи майбутнє", – каже Зеленський.

Переломним моментом після першого туру президентських виборів стала відеовідповідь В. Зеленського на виклик на дебати. Спочатку багатьом тоді здалося, що В. Зеленський злякався, оскільки більше доби він не відповідав на виклик Петра Порошенка. Насправді він готував відео, яке дозволило впевнено відірватися від П. Порошенка у передвиборчій гонці і затвердити його психологічне лідерство.

Він заявив, що його дебати з опонентом у другому турі, чинним главою держави Петром Порошенком мають відбутися на НСК "Олімпійський" і їх повинні транслювати у прямому ефірі всі телеканали, які висловлять бажання.

"Ви кличете мене на дебати, мріяли, що я втечу, відморожусь, заховаюсь. Ні. Я – це не ви у 2014 році. Я приймаю виклик", – заявив В. Зеленський. Кандидати повинні обов'язково пройти медичну експертизу і довести, що серед них немає ні алкоголіків, ні наркоманів. Країні потрібен здоровий президент. На знак поваги як мінімум до третини громадян України ви повинні публічно сказати, що дебати не з маріонеткою Кремля чи Коломойського, не з ватником, не з малоросом, не з бидлом, не з клоуном, а з кандидатом у Президенти України Володимиром Зеленським. Даю вам 24 години. Думайте".

Порошенко не зміг говорити мовою виборця. Його виступи протягом майже всієї кампанії були офіційними та пафосними. І лише після першого туру він дещо змінив тон своїх виступів. "Стадіон так стадіон" – це, можливо, перша за всю кампанію фраза П. Порошенка мовою виборця, яка відразу ж стала мемом (Зе!- маркетинг, 2019).

Окрім того, команда Володимира Зеленського використовувала технології глибокого таргетування у соцмережах, щоб доносити різні меседжі до різних аудиторій. Тобто діалог з конкретним сегментом аудиторії будувався виключно на тому контенті, який його цікавив.

Саме агітаційна кампанія В. Зеленського ознаменувала початок процесу "діджиталізації", тобто активізацію виборчих змагань на цифрових платформах і перехід електоральної риторики в соцмережі. Звісно, одні вибори не дають змоги сказати, чи стали соціальні мережі конкурентом для телебачення, але те, що вони стоятимуть поруч із телебаченням, виглядає дуже ймовірно.

Перевага соціальних мереж над телебаченням у тому, що вони дозволяють легко ідентифікувати інтереси людей та, завдяки таргетингу,

краще моделювати повідомлення для певної категорії виборців. Тому кандидати цього річ викладали сотні та навіть тисячі доларів за рекламу у Фейсбуці (Facebook оприлюднив, хто з кандидатів скільки заплатив за рекламу, 2019).

Проте кандидати, які використовували класичні для України канали агітації, витратили більше коштів, щоб отримати прихильність аудиторії. За підрахунками Комітету виборців України, для Володимира Зеленського один голос умовно обійшовся у 16 гривень. Для порівняння, вартість одного голосу за Петра Порошенка та Юлію Тимошенко, які активно використовували телебачення, становить 141 та 68 гривень відповідно (КВУ назвав кандидатів, які витратили найбільше на один голос виборця, 2019).

Несподівано високий результат в першому турі президентських виборів показав Юрій Бойко, який отримав 11,67 % підтримки виборців і фінішував четвертим. Такий результат засвідчив попит на проросійські політичні сили в Україні. Передвиборна кампанія Ю. Бойка була досить стандартною і не вирізнялась особливим креативом. Він акцентував увагу на питаннях повернення миру, формування єдиної політичної нації, відновлення економіки через розвиток промисловості та соціальної справедливості, зупинки зростання цін та зменшення тарифів, а також безпеки на вулицях й ефективної роботи правоохоронних органів. Команда Бойка працювала на побудову образу господарника, миротворця та ефективного кризового менеджера, який має чіткий план дій і здатний забезпечити стійкий розвиток країні. Найбільшу підтримку Юрій Бойко отримав в Донецькій (43,96%) та Луганській (36,87%) областях, де став першим серед всього президентського пелотону. В Харківській (26,58%), Одеській (21,92%), Запорізькій (18,79%), Миколаївській (17,33%), Херсонській (15,73%) та Дніпропетровській (12,36%) областях за рівнем електоральної симпатії він став другим. Найменшу підтримку він отримав в Західних та центральних областях України. Результат Ю. Бойка став

яскравим свідченням масштабності біло-блакитної електоральної ніші, яка за попередніми підрахунками може складати до 20% українських виборців. Сумарний результат Юрія Бойка та Олександра Вілкула (4,15%), як найбільш яскравих представників цієї ніші, у випадку б їх спільного походу на вибори, давало б підстави говорити про потенційну можливість боротьби єдиного біло-блакитного кандидата за вихід до другого туру президентських виборів (Філіпчук, 2019, с. 8-9).

У телевізійній реклама Ю. Бойка досить чітко прочитувались символи, виконані у кольоровій гамі, характерній для Партії регіонів. Відеореклама Ю. Бойка виконана в синьому кольорі, який символізує стабільність. Комунікативна стратегія мала на меті донести основний меседж – "Ю. Бойко – єдиний, хто здатний повернути мир і стабільність в Україні". Усі рекламні сюжети Ю. Бойка нарощували почуття тривоги у виборця у випадку перемоги опонентів. Про це свідчить відповідне змістовне навантаження: "Люди втомилися від війни і безглузвих конфліктів. Режим відволікає увагу воєнним станом і церковним розколом, щоб приховати свої провали в економіці і соціальній сфері. Але українці прагнуть миру і стабільності. Опозиційна платформа за життя, Юрій Бойко, єдині, хто здатні повернути мир і стабільність в Україні". В іншому відеоролику так само робиться акцент на провалах "діючого режиму": "Нинішній режим знищив українську промисловість. 7 мільйонів виїхали працювати за кордон. Ми не можемо допустити ще 5 років бездарного управління країною. Ми можемо і повернемо мир в країну, а українцям гідне життя".

До початку офіційної передвиборчої кампанії, Анатолій Гриценко, маючи не дуже складну політичну історію, асоціювався з певними змінами і розглядався як головний конкурент основним кандидатам – Юлії Тимошенко та Петру Порошенку. Однак кінцевий результат виявився досить слабким. Позиціонуючи себе як кандидат, навколо якого мала б гуртуватись демократична опозиція, А. Гриценко у своїй комунікативній

стратегії намагався "продавати" себе електорату як найбільш чесний і справедливий кандидат в президенти, готовий боротися з корупцією і доносив виборцю такі меседжі: "Чесний Президент служитиме людям", "Чесні у владі – гідне життя людей".

У відеорекламі А. Гриценка використовувались прийоми переконання виборця у спроможності його команди вирішити існуючі проблеми в державі. Стратегія телереклами створила А. Гриценку образ досвідченого політика-патріота, якому властива компетентність, розуміння питань економіки, здатність зупинити війну, політичний досвід.

У відеоролику під назвою "Анатолій Гриценко – єдиний кандидат від демократичної опозиції" містились емоційні монологи, в яких наголошувалось на існуванні певного плану дій, спрямованого на внутрішньополітичні перетворення: "Прямо і щиро. У мене – четверо дітей, кохана дружина. Я їх люблю. Але щастя не повне. Я хочу, щоб кожна родина жила в мирі і добробуті. Щоб справедливість і порядок були для нас усіх. Я маю план дій. І я представив команду, яка забезпечить: мародерам – тюрми, людям – добробут, країні – порядок. Мені потрібен один президентський термін. І ваша підтримка".

В іншому відеоролику А. Гриценко зазначає наступне: "Я йду на один термін і команда зробить все те, що написано в програмі. Влада не буде генерувати істерики і конфлікти, влада буде менше говорити, вона буде робити і звітувати. Люди відчують позитивну перспективу, із страху, приниження і постійного стресу вони вийдуть з відчуттям надії, впевненості, захищеності, так як це в родині, при батьках, які дбають про своїх дітей".

І. Смешко – учасник президентських перегонів 2019 року, якому вдалось отримати трохи більше 6 % голосів виборців, завдяки вдало побудованому образу чесного офіцера і досвідченого правоохоронця, який не перебував на державних посадах із часів Леоніда Кучми, а тому сприймався виборцем як нова політична фігура. Виборчий штаб І. Смешка

акцентує увагу на його заслугах і наголошує на перспективності виборчої програми кандидата. Спочатку його висунення на посаду президента, через значні збіги у біографії та образі, сприймалося як спроба розмити електорат А. Гриценка, який в цей час намагався приміряти на себе образ лідера об'єднаних ліберально-демократичних сил. І. Смешко зміг продати виборцю образ сильного керівника держави, досвідченого правоохоронця, а, отже, і головнокомандувача, який здатен дати раду країні у часи військової агресії РФ проти України, і таким чином, переграв А. Гриценка на його ж полі. Крім того, віп-агітатор І. Смешка Дмитро Гордон активно проводив його промоцію на каналі "112 Україна". Сам Ігор Смешко періодично з'являвся на каналах "112 Україна", "News One" та "НАШ".

Найбільшу підтримку І. Смешко отримав в м. Києві (9,62%), Черкаській (10,75%), Вінницькій (8,98%), Київській (8,8%), Чернігівській (8,45%), Житомирській (8,42%), Сумській (8,21%), Полтавській (7,66%), Хмельницькій (7,65%), Волинській (6,92%) та Кіровоградській (6,26%) областях, найменшу – в Миколаївській (4,05%), Івано-Франківській (3,86%), Харківській (3,71%), Одеській (3%), Донецькій (2,47%) та Луганській (1,99%).

Лідер "Радикальної партії Олега Ляшка" Олег Ляшко, який на минулих президентських виборах "фінішував" третім, у 2019 році зміг отримати лише 5,48% голосів. Його виборча кампанія проходила у звичному для нього стилі – популістські гасла, "розуміння" простого українця, душевні розмови із бабусями під час передвиборчого туру та візити на металургійні підприємства на Сході України. У соціальних мережах команда О. Ляшка підтримувала його амплуа "свого хлопця з народу", який полюбляє співати караоке, проводити час із дружиною та матір'ю, дресирувати своїх песиків. Крім того, Ляшко-політик активно боровся проти "тарифного геноциду", захмарних зарплат у "Нафтогазі", виступав за "радикальне" збільшення мінімальної заробітної плати до 10 тисяч гривень. Тобто О. Ляшко для спілкування з виборцями під час

президентських перегонів 2019 року залишив "старий" образ політика, який відкритий до спілкування з простим народом і цікавиться його проблемами, що, власне, і відбилося на отриманому результаті.

"Радикалізм" О. Ляшка на цих президентських виборах був цілком прогнозованим, а його команда нічого принципово нового запропонувати виборцю так і не змогла. До того ж, увага виборця від самого початку президентських перегонів концентрувалася на протистоянні Порошенка-Тимошенка, а пізніше до цього дуету додався і Володимир Зеленський, остаточно відвернувши увагу українців від кампанії головного радикала країни.

В регіональному зрізі найкращий результат Ляшко продемонстрував в Чернігівській (12,53%), Волинській (9,9%), Рівненській (9,88%), Хмельницькій (9,84%), та Житомирській (9,71%) областях. Найменше за О. Ляшка голосували в Івано-Франківській (4,04%), Запорізькій (3,73%), Одеській (3,5%), Львівській (3,45%), Харківській (3,19%), Луганській (3,17%), Дніпропетровській (2,81%), Донецькій (2,65%) областях та м. Києві (1,41%).

Руслан Кошулинський, позиціонуючи себе як єдиний кандидат від об'єднаних сил націоналістів, за даними ЦВК набрав 307244 голосів виборців (1,62 %). Виборча кампанія цього кандидата в президенти, попри низькі результати, була активною, що створювало ефект видимості крайньо правих політичних сил на політичній арені. Руслан Кошулинський позиціонувався як єдиний кандидат в президенти з чистою репутацією.

Програма кандидата на пост Президента України Руслана Кошулинського включала план змін в таких напрямках: докорінне очищення влади та знищення диктатури олігархів; справедливі тарифи для людей, замість корупційних надприбутків для олігархів; забезпечення гідного майбутнього громадян, і створення українським заробітчанами умов для повернення на Батьківщину; чітка геополітична стратегія

(європейський україноцентризм як стратегічний курс держави, формування нового вектору української геополітики – Балто-Чорноморського Союзу, визнання РФ державою-агресором на всіх рівнях світової дипломатії); гідне забезпечення Армії, замість корупції, забезпечення українській мові реального статусу єдиної державної (Передвиборна програма Руслана Кошулинського, 2019).

У відеоролику під назвою "Руслан Кошулинський – єдиний вибір Українців!" вплив на свідомість виборця здійснюється за допомогою відповідного оформлення з використанням світлин з Євромайдану з участю Р. Кошулинського, який допомагає виносити пораненого, утримання уваги глядача на картинках з його служби в зоні АТО. У відеоролику також міститься відповідний відеоряд, в якому відображена хронологія досягнень Р. Кошулинського як єдиного легітимного представника державної влади після повалення режиму В. Януковича, що в сукупності повинно було сформувати у виборця уявлення про даного кандидата як єдиний правильний вибір.

"Під час майдану він завжди серед людей, без телекамер і охоронців. Коли ворог починає розстріли віце-спікер Верховної Ради також на передовій, з під кулі витягує поранених. Поки інші піаряться Руслан Кошулинський скликає засідання Верховної Ради і зупиняє кровопролиття. Після втечі Януковича Кошулинський стає єдиним легітимний представником найвищої влади. 22 лютого 2014-го за ініціативи Руслана Кошулинського Рада усуває В. Януковича з посади Президента та обирає нове керівництво держави. Кошулинський єдиний із високопосадовців такого рангу, не ховається, а йде воювати у Збройні Сили України у званні старшого сержанта. Патріотизм для нього не модна піар технологія, а життєвий принцип. Українці, що ще потрібно, щоб ми повірили і зробили правильний вибір? Кандидат у Президенти від об'єднаних сил націоналістів Руслан Кошулинський – єдиний вибір українців". Все це оформлювалось у патріотичних жовто-синьох кольорах, що посилювало позитивний образ

кандидата, який не залежить від олігархів, є активним учасником Революції Гідності, один із тих, хто в перших лавах пішов воювати, який боровся за країну не з трибун у Верховній Раді, а під кулями ворога.

О. Вілкул під час президентської виборчої кампанії 2019 р. задекларував свої наміри у передвиборній програмі "Мир та розвиток: 4 кроки до успіху", в якій позиціонував себе як єдиний кандидат від опозиційних сил, підтримуючи імідж "господарника" і орієнтувався на східний електорат. О. Вілкул підкреслює, що в його команді "не стільки політики, скільки люди з виробництва, люди справи" і називає своєю метою "будувати і розвивати" (Що треба знати виборцю про Олександра Вілкула, 2019).

У рекламних роликах О. Вілкула зображують як успішного керівника підприємств, очільника області, який покращив рівень життя та заробітних плат. У своїй програмі він обіцяє зупинити війну за 100 днів за допомогою введення на Донбас миротворчого контингенту зі складу "дружніх країн та нейтральних держав". Серед них – Білорусь, Казахстан, Азербайджан, Фінляндія, Швеція, Австрія. Після введення миротворців Вілкул обіцяє провести вибори – "згідно зі спеціально прийнятими українськими законами за участю українських партій". Поруч з питаннями безпеки у відеороликах піднімаються соціально-економічні питання, проблеми бідності, міграції та високих тарифів. А відповідний слоган "Відбудую справжню чудову Україну для кожного з Вас!" мав на меті сформуванню у виборця уявлення про готовність О. Вілкула відбудувати українську економіку.

У політичній рекламі команда О. Вілкула зробила ставку на блакитну кольорову гаму, характерну для "Партії регіонів" і відеоряд сформований у стилі "регіоналів", коли поруч з акцентом на перевагах, які має Україна у вигляді "потужної промисловості, багаті землі, талановитих людей" відбувається критика діючої влади, яка "знищує те, що створювалось поколіннями і багатіє на війні" та доповнюється відповідними візуальними

картинками. Також даний кандидат використовував рекламні можливості соцмереж для популяризації своїх постів із соціально-політичною риторикою.

Таким чином, телевізійна реклама залишається основним каналом комунікації кандидатів у президенти з виборцями, оскільки охоплює величезну аудиторію та одночасно використовує як візуальні, так і звукові повідомлення, що підвищує можливості впливу на свідомість громадян. Крім того, за даними різних досліджень, українці довіряють цьому виду медіа найбільше. Вітчизняні телеканали продовжують зберігати заангажованість на користь певних кандидатів. Інформаційна картина вкотре показала, що належність медіа до певних олігархів визначає присутність в ефірі чи ігнорування кандидатів тим чи іншим телеканалом. Президентська виборча кампанія 2019 року продемонструвала також активізацію соціальних мереж як інструменту поширення кандидатами агітаційних матеріалів. Соціальні мережі, на відміну від телебачення, дають змогу таргетувати аудиторію, забезпечивши взаємодію з конкретним сегментом користувачів. Вибори Президента України в 2019 році засвідчили радикальне неприйняття суспільством попередньої політичної еліти та зміну традиційних методів та прийомів впливу на виборців, використання нових виборчих технологій, пов'язаних з інтернет-комунікаціями, як ефективного способу залучення громадян до виборчого процесу та конструювання суспільних настроїв загалом. Тому не варто недооцінювати використання цифрових платформ для ведення електоральної риторики в майбутньому.

1. Різун, В. В. (відп.ред). (2005). Лінгвістика впливу: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 148 с.

2. Луценко К. В. (2006). Політична реклама як іміджева технологія у системі комунікацій та маркетингу (автореф. дис...канд. політ. наук: спец. 23.00.02 (Політичні інститути та процеси). Чернівці, 18 с.

3. Deyan, A. (1985). *La publicite*. Paris: Press Universitaires, P. 9.
4. Сокирка, Ю. (2006). Політична маніпуляція та реклама і їх застосування у виборчій кампанії. Дотримання демократичих стандартів виборчого процесу в Україні у 2006 році: матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 132 с.
5. Шпортко, О. (2007). Особливості політичної реклами як елемента комунікативного процесу. *Політичний менеджмент*, 6, С. 96-105. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ПоМе_2007_6_12
6. Березовець, Т. (2007). Наскільки ефективна негативна політична реклама в Україні? Режим доступу: http://www.polittech.org/index.php?option=com_content&task=view&id=225&Itemid=40
7. Феофанов, О.А. (1991). Что может политическая реклама. *Коммунист*, 12, с. 50.
8. Протидія російській пропаганді та медіаграмотність: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Аналітичний звіт. (2018). Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/136017/2018-03-27-protidiya-rosiiskii-propagandi-ta-mediagramotnist-rezultati-vseukrainskogo-opituvannya-gromadskoi-dumki/>
9. Малинка, В. (2018). Дослідження: 56 % українців вважають, що можуть відрізнити замовні матеріали в ЗМІ. Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/140807/2018-09-06-doslidzhennya-56-ukraintsiv-vvazhayut-shcho-mozhut-vidrizniti-zamovni-materiali-v-zmi/>
10. Кара-Мурза, С. (2000). Манипуляция сознанием. Режим доступу: http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul_content.htm
11. Почепцов, Г. (2012). Від Facebook'у і гламуру до WikiLeaks: медіакомунікації. Київ: "Спадщина", 464 с.

12. Акаймова, А. (2011). Політична реклама як процес комунікації. *Віче*, 6. Режим доступу до тексту: <http://www.viche.info/journal/2468/>
13. Кременовська, І. (2016). Технології масових маніпуляцій за допомогою телебачення. Режим доступу: <https://blog.liga.net/user/ikremenovskaya/article/24660>
14. Вибори в кольорі: як впливає на виборців колір символіки кандидатів. (2019). Режим доступу: <https://uk.etcetera.media/vibori-v-kolori-yak-vplivaye-na-vibortsiv-kolir-simvoliki-kandidativ.html>
15. Філіпчук, В., Тишкевич, І., Петренко, І., Степаненко, М. (2019). Зе вибори по-новому: зміст за лаштунками шоу. Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень, Український інститут майбутнього, 30 с.
16. Шара, А. (2019) 4 технології, які "зробили" президентські вибори. Режим доступу: <https://blog.liga.net/user/ashara/article/33239>
17. Солонина, Є. (2019). Володимир Зеленський. Шлях на Банкову. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29901652.html>
18. Фещенко, І. (2019). В день виборів "Команда Зеленського" у Facebook має 430 активних рекламних дописів. "Чорнуха" теж є. Режим доступу: <https://www.chesno.org/post/3204/>
19. Зі світу по нитці: агітаційна кампанія Володимира Зеленського. (2019). Режим доступу: <https://centreua.org/article/zi-svitu-po-nitci-agitacijna-kampaniya-volodimira-zelenskogo>
20. Зе!-маркетинг: 9 висновків, які кожен маркетолог повинен зробити з перемоги Володимира Зеленського. (2019). Режим доступу: <https://toplead.com.ua/ua/blog/id/marketing-zelenskogo-225/>
21. Facebook оприлюднив, хто з кандидатів скільки заплатив за рекламу. "Чесно". (2019). Режим доступу: https://espreso.tv/news/2019/03/21/facebook_oprylyudnyv_khto_z_kandydativ
22. КВУ назвав кандидатів, які витратили найбільше на один голос виборця. (2019). Режим доступу:

<http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:kvu-nazvav-kandydativ-iaki-vytratyly-naibilshe-na-odyn-holos-vybortsia>

23. Майборода, О. М. (2019). Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 232с.

24. Головаха, Є. (2019). Феномен Зеленського – своєрідний "електоральний Майдан". // Українська правда. Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2019/04/18/7212520/>

25. Передвиборна програма Руслана Кошулинського. (2019). https://lb.ua/news/2019/02/12/419582_peredviborna_programa_ruslana.html

26. Що треба знати виборцю про Олександра Вілкула. (2019). <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/02/8/7206367/>

І. Івасюк,
аспірант кафедри
політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Об'єднані територіальні громади: генеза, специфіка та характерні ознаки

Анотація. Розділ монографії присвячений дослідженню об'єднаних територіальних громад. Проаналізовано погляди теоретиків політичної думки та сучасних дослідників стосовно поняття "громада". Прослідковано еволюцію громади як складової місцевого самоврядування. Розкрито характерні ознаки функціонування громад.

Ключові слова: держава, політика, влада, громада, об'єднані територіальні громади.

В сучасних умовах розвитку українського суспільства, в умовах розбудови правової, соціальної держави в Україні, в контексті реформи децентралізації, особлива увага приділяється розвитку місцевого самоврядування, яке на законодавчому рівні закріплене вже в Конституції України. Важливим в цьому аспекті є врахування власного досвіду, адже виникнення місцевого самоврядування як способу самоорганізації, самозабезпечення жителів певної території, що має на меті вирішення ключових питань місцевого значення, має давню традицію, пов'язану з давніми формами суспільної комунікації такими як громада – первинний суб'єкт самоврядування ще в Київській Русі. Особливої актуальності, в цьому контексті, набуває дослідження еволюції та специфіки функціонування громади з її звичаями та традиціями для поглиблення обізнаності громадськості у її функціональній спроможності та перевагах, зокрема, силі, авторитеті, солідаризмі, захисті її членів.

Місцеве самоврядування у своєму розвитку пройшло тривалу еволюцію, починаючи з найдавніших часів, адже його витoki сягають ще родоплемінного самоврядування. У своїй суті воно визначається особливостями історичного розвитку кожної конкретної держави, звичаями, традиціями народу, рівнем розвитку суспільства станом політичної культури та свідомості.

Що стосується безпосередньо України, то вже в організації життя слов'янського населення, яке проживало на території сучасної України, спостерігається домінування двох тенденцій, одна із яких, власне й проявлялася у намаганні збереження і зміцнення колективних форм управління, так званого народоправства стосовно прийняття найважливіших рішень, що, в свою чергу, зумовлювалось економічною автономією сім'ї селянина та опиралось на функціонування територіальної сільської общини.

Слов'янами та антами, як відзначав ще Прокопій Кесарійський, не править один муж, а здавна вони живуть громадським правлінням і всі

справи, добрі чи лихі вирішують спільно. Родова громада з її звичаями до гуртового життя, самоврядності, взаємодопомоги, спільного ведення господарства згодом передала все це сільській общині (своїй наступниці). (Бутирін Є., 2018, с.8).

З. Книш, опираючись на ідеї В. Антоновича, аналізуючи цю особливість, відзначав: “В українському народі перемагала завжди ідея суспільного демократизму з признанням рівних прав кожної одиниці в суспільстві і вічним прямуванням до волі... У давнину вона позначалася вічовим устроєм, розвиненням виборного устрою в церкві і колегіальними виборними судами. Високо розвинулася вона за козаччини, головню на Запоріжжі, де вся старшина була виборна і джерело влади було в козацькій раді, в якій кожен мав рівне право” (Книш З., 1952, с.16; Салтовський О.).

Є.Бутирін виокремлює три рівні громад в Давньоруській державі: громада головного міста, громади підлеглих молодших міст та сільські общини. Як зазначає дослідник, “політико-територіальне об’єднання таких громад у давньоруських джерелах отримує назву “землі” або “волості” за назвою головного міста”(Бутирін Є., 2018, с.9).

Головним елементом виступає територіальний фактор: держава являє собою союз громад із приближених територій де старша громада керує іншими.

Громада, будучи цілісним соціально-економічним та правовим організмом, визначала вже в той період правила господарювання, встановлювала місцеві податки, платежі та інші повинності. Вона відігрвала вагому роль у політичному житті, зокрема, в системі управління, а тому виступала важливим політичним чинником.

З часів Київської Русі головним суб’єктом самоврядування постають міська громада (наділялася значною адміністративною, господарською і судовою автономією) та сільська громада – верв (мала представницькі функції).

“Міській громаді , - як відзначає Є.Бутирін, - була притаманна складна внутрішня структура, адже вона складалася з більш дрібних громад, які за своїм складом зберігали ознаки десятичної системи організації, що залишалася з часів родоплемінного ладу”(Бутирін Є., 2018, с.9).

Більше того, саме міська громада Київської Русі виступає джерелом влади (всі найважливіші питання громади вирішувало віче (збори дорослого вільного населення, а згодом репрезентантів дворогосподарств, певної території)), а , відповідно, і носієм державних відносин. Характерною ознакою функціонування громади була виборність посадових осіб (з авторитетних осіб), зокрема старости, його заступника, збирачів податків, лавників (присяжних). Значну роль в організації влади відігравали так звані “мужи”, “люди”, “градські старці”, які користувалися беззаперечним авторитетом.

Письмові свідчення існування громади (верв) відображено вже в “Руській Правд” (Усенко І., 2003, с.392–394).

Верв подається як форма суспільної організації, як певна територіальна община до складу якої входили одне або декілька близьких, в територіальному плані, сіл, хоча спочатку верв була організацією, що об’єднувала виключно групу родичів, котрі спільно займалися господарством. Тут існувало общинне (колегіальне) володіння лісами та іншим угіддями, кругова порука (Бедрій М.). Функціонувала певна система влади - копа(копні збори) абовіче виступали органом управління. Верв реалізувала самоврядування і здійснювала суд на певній окремій території відповідно до звичаєвого права.

Родовою організацією верв називав О.Єфіменко, а М.Владимирський-Буданов та Р.Лащенко акцентували увагу на її територіальній ознаці.

Окрім поняття “верв” у деяких статтях “Руської правди” використовується категорія “мир”, яка також позначала сільську громаду.

На думку В. Заруби “верв” була назвою сільської громади в Південній Русі, натомість “мир” – північноруською назвою (Заруба В., 2007, с. 23).

Б.Д. Греков, аналізуючи безперервний розвиток слов’янської громади протягом першого тисячоліття нашої ери, виокремив такі її типи: родову, сусідську дофеодального періоду та сусідську феодального періоду (Греков Б., 1953, с. 54-56).

Громадівському самоврядуванню часів Київської Русі притаманні дві характерні ознаки: виробнича та територіальна, при домінуванні останньої.

Досить детально еволюцію громади в Київській Русі проаналізував дослідник А. Яковлів відзначаючи наступне: розвиток економіки послабив родинний зв’язок, що, в свою чергу, сприяло організації нових форм громадського співжиття (родину змішаного типу), наступним етапом постає громада із спільним майном, далі - громада з приватною власністю її членів на поле і двір, однак із колективною власністю на ліси, озера, луки (Яковлів А., 1929, с. 12).

Фактично у такому стані громади, особливо сільські, продовжували функціонувати і в період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Зокрема, ми можемо говорити про те, що до кінця XV ст. члени громади продовжуючи залишатися особисто вільними, володіли приватною власністю на знаряддя праці, індивідуальні земельні наділи.

З цього приводу М. Грушевський відзначав, що наявність старих вільних громад “в досить чисто захованій формі” можна було спостерігати у східних землях Великого князівства Литовського, адже тривалий період влада фактично не втручалася у внутрішню організацію та принципи існування, порядки громад (Грушевський М., 1994, с.357).

Стосовно міських громад, то в цей період у своїй діяльності вони орієнтувалися на норми магдебурзького права, яке передбачало надання міській громаді права впровадити певну модель місцевого самоврядування (Марчук Р.) Так, зокрема, у Володимирі на зібраннях громади досить часто

піднімалося питання стосовно відповідності нормам магдебурзького права судової практики війта та членів ради (Єрмолаєв В.). Міську громаду представляв війт. Його обирали на міському вічі, що в документах отримало назву: “громада”, “копа”, “купа”.

Ще одним прототипом товариства-громади стала Запорізька Січ. У територіальному плані козацька громада - це певний населений пункт (місто, містечко, село), який діяв відповідно до принципів самоорганізації, самодостатності та самозабезпечення. Кожна так громада козаків мала власні органи козацького самоврядування. Найвищим органом влади на Січі була військова козацька рада, участь у якій брали усі козаки, що засвідчувало її демократичний характер. Козацька громада діяла відповідно до норм козацького звичаєвого права, успадкувала давньоруські вічові традиції та широко використовувала їх, оскільки вирішення всіх нагальних питань здійснювалось шляхом прямої демократії (Мануїлова, 2018. с. 205)

Все це дає підстави констатувати, що Запорізька Січ та інші козацькі громади Гетьманщини мали власні органи самоуправління (Тупіцин В., 2012., с. 47). Більше того, у їх функціонуванні вже можна простежити певні ознаки децентралізації влади, які чітко відобразила дослідниця К.Мануїлова: “максимальне наближення влади до об’єктів; забезпеченість ресурсами (наявність власної скарбниці, яку можна було використовувати на власні потреби); доступність участі в житті суспільства та контролю; існування кількох (двох або більше) вертикальних рівнів публічної влади в рамках територіальної організації єдиної держави (функціонування центральної (Річ Посполита, згодом - Російська держава) та місцевої влади (Запорізька Січ, курінь, полкове та сотенне місто)); наявність внутрішньодержавних територіальних утворень (полки, сотні) із різним правовим статусом і певним ступенем автономії та самостійності” (Мануїлова К., 2018. с. 206-2007)

Попри те, що одразу після смерті гетьмана І. Скоропадського 3 липня 1722 р. в Україні запроваджується комендантська система нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування, сільська громада (після реформи 1861 р.) мала свою корпоративну власність, що включала й землю, а найважливіші питання вирішував сільський схід, розв'язання ж буденних проблем належало до компетенції обраного на сході сільського голови та сільського писаря (Історія місцевого самоврядування на території України).

Незважаючи на поступову цілеспрямовану ліквідацію традиційних форм місцевого самоврядування на українських землях, зумовлену встановленням російської влади, ідеї громади як форми самоуправління продовжували простежуватися як в політичній думці, так і в громадсько-політичному русі, зокрема в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та у виникненні перших дієвих товариств (своєрідних громад), що боролися за інтереси українського народу.

В ХІХ ст. до такого давнього прояву суспільного життя як громада повертається українська інтелігенція. Вже у 1858-1859 рр. з середовища студентів Київського університету утворюються громади - українофільські напівлегальні політичні організації культурницького спрямування. Основна мета тогочасних громад полягала у відродженні національної самосвідомості українців через розвиток, в першу чергу, освіти.

До молодшого покоління старої Київської громади належав М. Драгоманова, значне місце в творчій спадщині якого відводиться питанням місцевого самоврядування, зокрема територіальної організації суспільства та об'єднанню осіб в громади.

“Громада” - є однією із основних категорій у творчості Михайла Драгоманова, оскільки виступає первинною ланкою суспільного життя. Так, зокрема, у праці “Переднє слово до “Громади” він відзначає: “От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, склались з таких вільних людей, котрі по волі сходились для спільної праці й помочі у

вільні товариства, - це й єсть та ціль, до котрої добиваються люде, і котра зовсім не подібна до нинішніх держав. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей і товариств” (Драгоманов М. Переднє слово до громади).

Будучи певним суспільним утворенням громада, на думку М.Драгоманова, пройшла власний історичний шлях в Україні та сформувала власну ідеологію - “жити по своїй волі на своїй землі”, щоб була “своя воля кожному і вільне громадство й товариство людей і товариств” (Драгоманов М. Переднє слово до громади).

Громада, відповідно до поглядів теоретика, - добровільне об’єднання (протистоїть державі, оскільки остання, на думку М.Драгоманова, є насильницьким утворенням) вільних людей, яке має на меті забезпечення найсприятливіших умов для самореалізації особи, в тому числі через спілкування з іншими індивідами.

Теоретик визначає специфіку громади, порівняно із державою: добровільність організації, взаємовідносини між індивідами регулюються засобами морального впливу, а не примусу, оскільки останній може призвести до того, що член громади, за умови, що йому нав’язуватимуть певні переконання, які не відповідають його світогляду, може залишити громаду: “Громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було найліпше. Значить, і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб” (Драгоманов М. Переднє слово до громади).

Громада і товариство (ці категорії вчений часто ототожнює із поняттям “народ” - велике товариство, адже саме народ має складатися з невеликих громад) є тими об’єднаннями де не порушуються природні права особистості. Саме тут найбільш повною мірою реалізується принцип “народоправства”, адже через збори дорослого населення громади й реалізується пряма демократія.

М. Драгоманов визначає декілька принципів ефективного

функціонування територіальних громад: усвідомлення потреби участі громадян у житті держави (висока громадянська свідомість); спільна мета (громада, будучи колективним організмом, сама визначає напрямки власного розвитку) та спільна праця, спрямована на її реалізацію; лідер, який репрезентує громаду і обов'язково проживає на її території (лідер, який “розуміє прагнення та сподівання людей, живе та дихає тим самим, що і вся громада”, “тільки осілість в громаді з докладною, явно потрібною громаді працею”); забезпечення прав і свобод людини і громадянина; громади повинні уникати зовнішнього впливу з боку владних органів (“Більш налягатиме на те, щоб збільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, щоб, скільки змога, вменшити силу державного начальства”), а відносини між громадами і владою мають регулюватися відповідним законом, через надання ширших прав громадам, (Драгоманов М. Передне слово до громади; Євтушенко О, 2010, с.35; Новакова Н., 2008, с.154-157).

Стосовно взаємодії між окремими громадами, то вона має базуватися на федеративних засадах. Громади (вільні й самостійні об'єднання) творять федерацію знизу догори і аж до всесвітньої федерації як спадкоємниці держави. Для М. Драгоманова федералізм характеризується двома суспільно-історичними аспектами: федерація вільних громад (т.зв. “громадівський соціалізм”) та федерація автономних земств і країв як шлях та спосіб перетворень” (Іванченко Р., 1971, с. 35).

Саме в федерації, на думку вченого, найбільш повно буде реалізовано принципи адміністративної автономії та децентралізації. На федеративних засадах, відповідно до ідей М. Драгоманова, має будуватися й Україна, адже вона має стати “товариством товариств, спілкою громад”. Праобраз такої організації - громади науковець вбачав у Запорозькій Січі.

Саме громада мала б діяти на автономних і самоврядних засадах та мати певну самостійність по відношенню до центральних органів влади, реалізуючи та втілюючи принцип децентралізації влади. Розширення

повноважень, а одночас і зростання відповідальності органів місцевого самоврядування перед населенням, яке їх обирає сприяло б організації такої системи державного управління, яка б характеризувалася, в першу чергу ефективністю функціонування. При цьому, на думку М.Драгоманова, обов'язково варто було б враховувати національно-етнічний склад населення, економічний характер території, політичні, та культурні традиції, історичний досвід традицій самоврядування.

Місьцеве самоврядування сіл, міст та містечок на українських землях у складі Австрійська (Австро-Угорська) імперії визначалося законами 1860-х рр., які передбачали творення повітових громад (гмін), територіальні межі яких збігалися з межами повітів, однак такі органи фактично повністю контролювалися з боку органамів урядової адміністрації (Традиції самоврядування).

Проблему функціонування громад піднімав у своїх творах і І. Я. Франко. Стосовно творення громади, то Іван Якович зазначав, що варто “збирати до купи людей однакої думки, в'язатися у громади, спілки й товариства, раз, для того, щоби собі взаємно помагати у проясненні своїх думок, а по_друге, й для того, щоби єднати свої сили для переведення в життя своїх жадань” (Франко І.). Тому громада мала б виступати не лише територіальним об'єднанням, а й об'єднанням, що базувалося б на спільній ідеї, спільному світогляді.

Громада, на думку дослідника, мала виступити основою місцевого управління, а тому саме на неї покладалося вирішення всіх проблем та артикуляція й агрегування інтересів суспільства. Саме громада мала б стати основним засобом та можливістю реалізації інтересів індивіда, адже вона здійснюватиме всі функції: суспільно-політичну, соціально-економічну та культурно-освітню. Все це дасть можливість народу управляти знизу. Представницькі органи, на глибоке переконання І.Франка, варто було б створити на рівні вільного союзу громад, бо саме за таких умов виборні особи будуть підконтрольні громадам, які їх вибрали.

Для ефективного функціонування громади, як відзначав І.Франко, потрібно підвищити рівень політичної освіти та культури через навчання у школі, зменшити вплив органів державної влади на рішення, що приймаються місцевими органами влади (“найліпше те, що самі громади навчаться лучитися до купи і вправлятися в своїх ділах без ніяких сторонніх товчків та розпоряджень, без ніякого начальства” (Франко І.)), зробити ак, щоб зросло зацікавлення членів громади у політичній діяльності, організувати контроль громади щодо використання на потреби регіону коштів та контроль розподілу земельних ділянок.

І. Франко, як зауважує Т.Лушагіна, вказував на співпрацю громад, не лише в межах певної держави, а й на міжнародному рівні, в першу чергу, через зовнішню торгівлю (Лушагіна Т., 2009, с.8). “Загранична торгівля і взагалі всякий обмін виробів різних місць і країв, -відзначав теоретик, - велася без посередництва всяких купців та факторів, самими громадами, як до потреб кожної громади; щоби добром громадським заряджували виборні від громади, котрих громада кожної хвилі може скинути; вкінці, щоби громада сама по своїй волі назначувала, чи і яку частину свого добра хоче віддавати у спільні зв’язкові каси на великі спільні діла, чи то господарські, промислові, чи й освітні” (Франко І.).

І.Франко, так само як і М.Драгоманов відстоював політичні права та свободи індивідів, які найбільшою мірою можуть бути реалізовані в громаді: “Щоби кожна людина, чоловік чи жінка, були свободні і мали б зовсім рівні права у всім і до всього” (Франко І.).

Взаємовідносини в громаді мають будуватися на солідаризмі, взаємодопомозі та підтримці.

На ідеї громади М. Драгоманова базувалися й погляди С.Подолінського. Основу майбутньої демократичної держави він вбачав у громаді (об’єднання людей для виконання виробничих функцій і вирішення громадських справ), адже Україна мала б стати федеративною республікою вільно об’єднаних громад. Громади, як складові частини країни самі будуть

ухвалювати обов'язкові норми, а так звана спільна “рада громад” виступить арбітром у вирішенні конфліктних питань. С.Подолінський вказував на взаємозв'язок між владою, правом, свободами та рівнем господарської самостійності громади (Камінська Н., 2008, с.4).

Генезі територіальної громади періоду Київської Русі були присвячені дослідження М. Грушевського. Так, зокрема, вчений проаналізував та прослідкував процес розвитку територіальної громади з родин і родів (Гураль П., 2008, с.77). На думку М.Грушевського, на певному етапі суспільно-історичного розвитку родинні зв'язки поступово слабшали, натомість посилювались “мотиви територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної”, як результат поділу родин, “рідні осідали побіч себе групами і пізніше, як розросталися й ділилися ширші родини, на старих займанщинах поставали нові родини, зв'язані спорідненням і творили громаду” (Грушевський М., 1991, с. 352).

“Сільській групі “родів” - дворищ, як стверджував М.Грушевський, досить близько відповідає громада Руської правди – “верв”. Вона з одного боку настільки не велика, що може ручити за своїх членів і відповідати за переступ, счинений на її території, з другого боку - се союз свободний, її члени самі розпоряджають собою і укладають між собою свободні умови” (Грушевський М., 1991, с. 352).

Вчений аналізував і поняття влади у громаді: “Громада може залишати старшині цього роду репрезентацію з певних випадків, може передати йому якісь постійні функції, але все ж таки влада та управа лежать у руках громади. Спільне володіння затримувалося зазвичай лише щодо менш цікавих і неподільних земельних просторів, або мало характер лише перехідний” (Грушевський М., 1991, с. 358).

М.Грушевський вказував на потребу самоорганізації членів, як сільської так і міської громад, оскільки власне такий спосіб дасть змогу реалізувати свої життєві колективні потреби, шляхом залучення власних коштів та державного фінансування. На думку вченого, місцеве

самоврядування має гарантуватися основним законом держави та здійснюватися на рівні повітів і волостей (Мірошниченко М.І., Мірошниченко В.І., 2004, с. 183).

М.Грушевський значну увагу у своїх працях приділяв ідеї широкого громадського самоврядування.

Зростання ролі громад відбулося під час української революції 1917–1921 рр., події якої стали поштовхом до змін у всіх сферах життя, зокрема місцевого самоврядування. Українська революція 1917–1921 рр. трансформувала роль земських та міських самоврядних органів.

У III Універсалі Української Центральної Ради визнавалася діяльність земського самоврядування. У листопаді 1917 р. ЦР контролювала процес формування земських волостей. У Законі про вибори до Установчих зборів УНР від 16 листопада 1917 р. організація та проведення виборів покладалися на місцеве самоврядування. Представники від земств входили до складу окружних, повітових і дільничних виборчих комісій. Складання списків, проведення виборів і підрахунок голосів Закон покладав на міські й волосні земські управи. За ст. 122 фінансування виборів забезпечували органи міського і земського самоврядування (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали, Т. 2. с. 415–426).

У проєкті Конституції УНР від 10 грудня 1917 р. Україна мала стати автономією у складі федеративної Росії. За ст.6 проєкту УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації (Козаченко). Проєкт передбачав судові гарантії діяльності місцевого самоврядування.

У грудні 1917 р. на основі «Тимчасового положення про губернських і повітових комісарів» Тимчасового уряду від 19 вересня 1917 р. запроваджено посади губернських і повітових комісарів. Керуючись Законом УЦР «Про зміну назв земських інституцій» від 19 грудня 1917 р.

губернські, повітові й волосні земські збори перейменували в народні ради, а управи – в народні управи (Козаченко).

Рада Народних Міністрів 10 лютого 1918 р. прийняла постанову, згідно якої враховувався поділ УНР на землі: «1) внести в Раду закон про організацію самоврядування на нових основах у зв'язку з поділом України; 2) зробити облік людності на Україні; 3) утворити ліквідаційні органи для ліквідації старих інституцій» (Козаченко). Закон «Про адміністративно-територіальний поділ України» від 6 березня 1918 р. передбачав «заведення нових органів самоврядування і влади» у зв'язку з ліквідацією губерній та повітів і запровадження поділу УНР на землі (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 2, с. 181–182). Згідно ст. 5 Рада Народних Міністрів повинна була внести на розгляд ЦР законопроект про місцеве самоврядування. Губернські і повітові установи скасовувались (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 2, с. 182). За реформу місцевого самоврядування відповідав новостворений Департамент місцевого самоврядування (Копиленко, с. 33). Земства і надалі працювали, навіть були залучені до фіскальних справ.

Конституція УНР, прийнята 29 квітня 1918 р., стала важливим етапом українського державотворення, незважаючи на те, що не набула чинності, оскільки була прийнята в останній день діяльності Української Центральної Ради. Основний Закон складався з 83 статей та 8 розділів. Принцип розподілу органів влади був визначальним для формування вищих органів влади. Вища законодавча влада здійснювалась Всенародними Зборами, виконавча – Радою Народних Міністрів; судова – Генеральним Судом. Конституція передбачала, що самоврядування на місцях належало виборним радам та управам громад волостей і земель.

Прихильність до ідеї широкого врядування висловлювала й Центральна Рада, попри те, що майже в усіх її документах фактично йшлося про підпорядкування центральному урядові органів місцевого самоврядування (Верменич, 2005, с. 137-14).

Однак, вже в проєкті Конституції УНР 1918 р. вказувалось на те, що громади, спільно із землями та волостями мали б складати систему місцевого самоврядування: “Не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації” (Місьцеве самоврядування в Україні: історія, проблеми, пропозиції, 1994, с. 17-33). Однак в тогочасних особливо складних суспільно-політичних перетвореннях ці задекларовані прагнення не було реалізовано.

“Ахілесовою п’ятою” Конституції дослідники вважають не унормування функціонування місцевого самоврядування (Лисяк-Рудницький, с. 48). Згідно статті 5 “не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації” (Козаченко). У компетенції органів місцевого самоврядування було вирішення місцевих питань. Про їх реалізацію вони звітували урядовцям, які визначались міністрами УНР. Зокрема, у статті 26 зазначалось, що “всякого рода справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (параграф 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (параграфи 60 - 68)” (Козаченко).

На думку В. Книша, “конституційно-правова відповідальність органів місцевого самоврядування тісно пов’язана з контрольною функцією міністрів УНР щодо виборних Рад і Управ громад, волостей і земель, а також з юрисдикційною функцією органів правосуддя, які вирішують спори за участю органів місцевого самоврядування УНР” (Книш, с. 46).

Дослідник А. Козаченко вважає, що запровадження громади мало завданням створення територіальної одиниці самоврядування, близької до

місцевого населення, обізнаної у її потребах і здатної ефективно вирішувати соціально-економічні питання на користь інтересів мешканців громади, а також термін “громада” символізував відновлення національних історичних традицій України (Козаченко, с. 57).

Гетьман П. Скоропадський розпустив органи місцевого самоврядування, створені Центральною Радою. Були створені місцеві адміністрації на чолі з старостами. За ініціативи Міністерства внутрішніх справ відновлено інститут земських начальників і утворено повітові та губернські ради у сільських справах.

У січні 1919 р. Конгрес Трудового Народу України, створений Директорією УНР, яка прийшла до влади у грудні 1918 р., ухвалив тимчасову Конституцію УНР. Вона містила нову модель місцевого самоврядування: скликання нових органів влади на місцях, місцева влада мала належати довіреном Директорії УНР комісарам, які повинні були працювати в контакті та під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорційно від селян і робітників.

У 1920 р. Директорія прийняла два офіційних проекти Конституції УНР, які містили спеціальний розділ, присвячений місцевому самоврядуванню, де громади, волості, повіти та вищі над ними одиниці самоврядування утворювали так звані “репрезентації”. Артикул 33 розділу VII проекту Конституції УНР 1920 р. встановлював функціонування місцевого самоврядування у таких адміністративно-територіальних одиницях: громада, волость, повіт, містечко і місто (Козаченко, с. 58).

Маніфест імператора Карла перетворив Австро-Угорську монархію на федеративну з представницькими органами – Національними радами. 18 жовтня 1918 р. у Львові на зборах усіх українських депутатів австрійського парламенту, українських членів галицького і буковинського сеймів, представників політичних партій Галичини і Буковини, духовенства і студентства було утворено Українську Національну Раду (УНРада) – політичний представницький орган українського народу в Австро-

Угорській імперії. 19 жовтня 1918 р. УНРада проголосила Українську державу на всій українській етнічній території Галичини, Буковини і Закарпаття. 1 листопада 1918 р. було офіційно проголошено створення ЗУНР, вищим органом влади якої була УНРада. Державний секретаріат сформований 9 листопада 1918 р. очолив К. Левицький (Гай- Нижник, с. 54–55).

За розпорядженням Української національної ради від 11 листопада 1918 р. ліквідувалися старі органи місцевої влади і управління, а натомість шляхом загальних виборів, які вже у листопаді відбулися на всій території ЗУНР, утворити нові: у сільських і містечкових громадах – громадські і міські комісари та їх дорадчі органи – прибічні громадські і міські ради, а у повітах – повітові комісари і повітові національні ради.

Згідно із Законом ЗУНР від 16 листопада 1918 р. “Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки” у галузі місцевого самоврядування діяло австрійське законодавство у тій частині, в якій воно не суперечило інтересам держави. У ЗУНР територіальну основу місцевого самоврядування становив повітовий адміністративно-територіальний поділ. Також регламентувався порядок утворення, структура і функції місцевих органів влади і управління – надалі повітових комісарів мав призначати і звільняти державний секретар внутрішніх справ (а вже обрані населенням комісари підлягали затвердженню вищими державними органами); їм підлягали повітові військові коменданти і коменданти жандармерії, а також вони призначали громадських і міських комісарів.

6 листопада 1918 р. було видано розпорядження Державного секретаріату «Про державну адміністрацію» («Про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки») для втілення Закону «Про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки». Повітовий комісар, призначений державним секретарем внутрішніх справ, мав адміністративну владу. Населення повіту на виборах голосували за повітову національну раду з дорадчим голосом. Державний секретар

внутрішніх справ затверджував міських комісарів, у містечках і селах (містечкових і сільських громадах) громадських комісарів призначали повітові комісари (Гай-Нижник, с. 61). При міських, містечкових і сільських комісарах діяли т. зв. «прибічні ради», які обиралися населенням.

У листопаді–грудні 1918 р. створювалися повітові УНРади, які згодом отримали статус органу місцевого самоврядування, з часто вирішальним голосом у політико-адміністративних питаннях (Чубатий, с. 26). Господарські (технічні, відбудова краю, доріг, регуляції), громадські, санітарні, шкільні (і позашкільна освіта), опіка над жертвами війни (сиротами, інвалідами) і харчові справи належали до компетенції повітових народних рад.

На думку О. Павлишина, повітові УНРади мали не тільки замінити колишні повітові ради Австро-Угорської монархії, але й ліквідувати на повітовому рівні адміністративний дуалізм (Павлишин). Проте повітові УНРади здобули статус органу місцевого самоврядування, з вирішальним голосом у політико-адміністративних питаннях (як приклад Дрогобицька Повітова УНРада). В. Бірчак і А. Чайковський вважають найвпливовішим керівником Дрогобицького повіту голову Повітової УНРади Семена Вітика (Бірчак, с. 341; Чайковський, с. 33–34.).

У міжвоєнний період західноукраїнські землі перебували у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини. У Східній Галичині місцеве управління мало ознаки самоврядування Австро-Угорщини, а на території Волині, Холмщини та Підляшшя – Російської імперії та УНР. Польський парламент 23 березня 1933 р. прийняв закон про внесення змін у місцеве (сільське, міське та повітове) самоврядування, залишивши сутнісну основу австрійської правової бази, на якій розвивалося місцеве самоврядування в Галичині удругій половині XIX ст. і в передвоєнні роки. Зберігали чинність прийняті Галицьким сеймом закони (з певними змінами) про сільське (1866) та міське (1889) самоврядування (Утвенко, с. 172).

Північна Буковина та Південна Бессарабія у міжвоєнний період перебували у складі Румунії. З 1918 по 1928 рр. у Буковині був запроваджений військовий стан, місцеве самоврядування було зведене нанівець. Буковина була поділена на 5 префектур. У Бессарабії були створені комісії самоврядування, підконтрольні Румунії (Утвенко, с. 173).

На території Закарпаття та Пряшівщина, які увійшли до складу Чехословаччини, існувало місцеве самоврядування на рівні міст та сіл, а впродовж жовтня 1938 р. – березня 1939 р. Підкарпатська Русь була автономією.

У 1917 р. на території України за ініціативи радянських органів виникли ради робітничих, селянських та солдатських депутатів. У 20-х рр. ХХ ст. ради існували як секції при міськвиконкомах, не маючи матеріальних ресурсів та комунальної власності. і перетворилися на низові ланки централізованого апарату управління.

Головними особливостями радянської моделі місцевого самоврядування були такі риси: “Радянська модель самоврядування, яку протиставляли “буржуазному муніципалізму”, була важливою складовою адміністративно-командної системи; реальна влада зосереджена бюрократичною верхівкою виконавчих органів; фікцією радянського часу була виборність рад, вибори проходили на безальтернативній основі; реального самоврядування в СРСР не існувало” (Утвенко, с. 180).

Радянська система організації місцевої влади була втіленням диктатури пролетаріату і соціалістичної держави. В основу організації влади на місцях було покладено принцип єдності системи рад як органів державної влади з жорсткою вертикаллю влади. Владні повноваження формально мали ради, які контролювались бюрократією та партією. Громадяни мали «активну несвободу», примусову, формальну у участь у місцевих справах.

У радянський період (в умовах авторитаризму та тоталітаризму) цілком закономірною була жорстка централізації державної влади і

управління, а тому для УРСР характерною стала ліквідація місцевого самоврядування (Історія місцевого самоврядування; Клімова Г.П., 2004, с.87).

У період “перебудови” в СРСР було прийнято 9 квітня 1990 р. Закон СРСР “Про загальні засади місцевого будівництва і місцевого господарства в СРСР”. За ним вперше значні права надавались місцевим органам – Радам народних депутатів. 7 грудня 1990 р. затверджено Закон УРСР “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”, де місцеве самоврядування визначалося як «територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази» (Закон України Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР). За Законом України від 07.12.1990 р. система місцевого самоврядування включала сільські, селищні, районні, міські, районні в містах, обласні Ради народних депутатів та їх органи, які є державними органами місцевого самоврядування (Закон України Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» : від 07.12.1990 р.). Територіальна громада не відносилася до системи місцевого самоврядування.

Після проголошення незалежності України та проведення референдуму 1 грудня 1991 р. 26 березня 1992 р. було прийнято Закон України “Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування”, за яким на районному та обласних рівнях ради народних депутатів позбавлялися власних виконавчих органів і мали характер представницьких органів. Територіальною основою місцевого самоврядування була сільрада, селище, місто, а регіонального самоврядування – район, область (Клімова, с.88).

У Законі України від 26.03.1992 р. «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування» місцеве самоврядування визначалося як територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, всіх питань місцевого життя в рамках законів України та власної матеріально-фінансової бази. Територіальну основу місцевого самоврядування складають сільрада, селище, місто (Закон України Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування»). Основним суб'єктом місцевого самоврядування виступали його органи – сільські, селищні, міські Ради народних депутатів (Кириченко).

У лютому 1994 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», за яким, разом з новими виборами місцевих органів влади, скасовувався інститут місцевої державної адміністрації (Клімова, с. 88).

У 1994 р. на основі Закону «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» місцеві державні адміністрації припинили своє існування, а на органи місцевого самоврядування було покладено не тільки вирішення усіх місцевих справ, а й ним були делеговані повноваження місцевої державної виконавчої влади. У 1995 р. Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який став основою Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України (Договір укладено 8 червня 1995 р.), було відновлено модель місцевого самоврядування, яка існувала на основі Закону 1992 р., тобто з відновленням місцевих державних адміністрацій. Нова Конституція Незалежної України посилила роль територіальної громади та водночас послабивши роль сільських, селищних і міських рад. Ліквідоване подвійне підпорядкування виконавчих комітетів рад, їхніх управлінь і відділів, місцеві ради звільнені від опіки їх виконавчих комітетів (Федоренко, с. 186).

У травні 1995 р. було прийнято Закон України “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”. За цим Законом місцевими органами державної виконавчої влади в районах(крім районів у містах), областях, містах Києві й Севастополі оголошувалися державні адміністрації, які очолювали голови відповідних рад шляхом призначення їх Президентом України керівниками адміністрації. Первинними суб’єктами місцевого самоврядування визначалися територіальні колективи громадян, які проживають у селах, селищах, містах, а його територіальною основою – відповідні населені пункти. Представницькі органи місцевого самоврядування цих адміністративно-територіальних одиниць – ради – очолювали їх голови, які одночасно були й головами виконавчих комітетів.

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. Верховною Радою України, визначила конституційно-правові основи місцевого самоврядування.

Конституція України (ст. 140) визнає первинним суб’єктом місцевого самоврядування територіальну громаду як певну самоорганізацію громадян, об’єднаних за територіальною ознакою з метою задоволення своїх законних прав та інтересів, місцеве самоврядування як гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Стаття 142 Конституції України визнає матеріальну та фінансову основи місцевого самоврядування, якою є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об’єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних та обласних рад.

Європейську хартію місцевого самоврядування було прийнято у жовтні 1985 р. у м. Страсбурзі. Набрала чинності з 1 вересня 1988 р. Хартія

зобов'язала держави, що її підписали, закріпити в їхньому законодавстві та застосовувати на практиці сукупність юридичних норм, що гарантують політичну, адміністративну та фінансову незалежність муніципальних утворень. 15 липня 1997 р. Верховна Рада України ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування, відповідно до якої місцеві влади мають право на вільну діяльність в інтересах місцевої громади в рамках діючих законів. Європейська хартія місцевого самоврядування і стала однією з найважливіших складових національного правового поля щодо місцевого самоврядування (Утвенко, 186).

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р., територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, що мають єдиний адміністративний центр, сільську раду (Про місцеве самоврядування в Україні; Алфьоров, с. 48).

Указ Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» (Розділ VII) від 22 липня 1998 року № 810/98 трактує поняття територіальної громади як спільнота мешканців, жителів населених пунктів (сіл, селищ, міст), об'єднана загальними інтересами власного життєзабезпечення, самостійного, у межах законів, вирішення питань місцевого значення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування (Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні).

Становленню місцевого самоврядування в Україні сприяють також Закон України від 11 липня 1999 р. “Про органи самоорганізації населення”, який визначає правовий статус, порядок створення та діяльності органів самоорганізації населення, та Закон України “Про службу в органах місцевого самоврядування” (2001 р.), який регулює

правові, організаційні та соціальні умови реалізації громадянами України права на службу в органах місцевого самоврядування.

1 квітня 2014 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 333-р схвалена Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, та 18 червня 2014 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 591-р затверджено План заходів з її реалізації. У 2015 р. на виконання Плану заходів щодо реформи місцевого самоврядування в Україні вступили в законну силу зміни до Бюджетного та Податкового кодексів, які передбачали стимулювання об'єднання територіальних громад та підвищення їх спроможності через перехід на прямі міжбюджетні відносини бюджетів об'єднаних територіальних громад із державним бюджетом (Гураль).

На початку 2015 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» № 157-VIII від 05.02.2015 р. Він врегульовував відносини, що виникали у процесі добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст. Постанова № 214 від 08.04.2015 р. Кабінету Міністрів затверджувала Методику формування спроможних територіальних громад (Шевчук, с.40).

5 березня 2015 р. було прийнято Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Основними суб'єктами об'єднання цей Закон визначає суміжні територіальні громади в межах однієї області (Олексюк, с. 145). З 2015 р. розпочато реформу децентралізації. У липні 2015 р. утворені перші об'єднані територіальні громади.

4 вересня 2015 р. Верховна Рада дозволила об'єднання громад без затвердження обласною радою, що дозволило продовжити призначати ЦВК вибори до громад. Перші вибори до 159 об'єднаних територіальних громад відбулися 25 жовтня 2015 року. Наступним кроком децентралізації стало обрання у 2016 р. старост.

З метою більш ефективного здійснення своїх повноважень, узгодження дій органів місцевого самоврядування відповідного рівня щодо

захисту прав та інтересів об'єднаних територіальних громад, сприяння їх розвитку 25 листопада 2016 року було утворено «Асоціацію об'єднаних територіальних громад» за ініціативи трьох об'єднаних територіальних громад: Новоукраїнської ОТГ на Кіровоградщині, Пирятинської ОТГ на Полтавщині та Новоборівської ОТГ на Житомирщині.

Перший форум об'єднаних територіальних громад присвячений річниці діяльності перших 159 ОТГ відбувся 15 грудня 2016 року у Києві за ініціативи уряду.

20 грудня 2016 року парламент вніс зміни до бюджетного кодексу, якими уповноважив Кабмін визнати усі 208 ОТГ утворені у 2016 році спроможними і внести їх до перспективних планів областей.

9 лютого 2017 року було прийнято закон, що спростив процедуру приєднання до вже утвореної ОТГ. У випадку, якщо таку ОТГ було визнано спроможною, сусідні громади могли приєднуватися до неї без необхідності проходження усієї процедури об'єднання наново.

3 квітня 2018 року було прийнято Закон України № 2379-VIII «Про внесення змін до Закону України "Про добровільне об'єднання територіальних громад" щодо добровільного приєднання територіальних громад сіл, селищ до територіальних громад міст республіканського Автономної Республіки Крим, обласного значення» (Закон України). Цей закон спростив процедуру приєднання до міст обласного значення. Такі міста автоматично визнавалися спроможними громадами, і до них могли приєднуватися суміжні ради за спрощеною процедурою.

28 травня 2019 року в Україні розпочато проєкт «Поліцейський офіцер громади» ініційований у 2018 році, коли 34 поліцейських офіцерів громади розпочали службу в 22-х об'єднаних громадах Дніпропетровської області. Кожна об'єднана територіальна громада України повинна бути забезпечена фаховим офіцером.

27 травня 2020 року Кабінет Міністрів України завершив затвердження перспективних планів 24 областей України. Станом на 10

червня 2020 року в Україні вже було створено 1070 ОТГ. 12 червня Кабінет Міністрів України затвердив 24 розпорядження щодо визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад по кожній області. Так завершена реформа базового рівня адміністративно-територіального устрою в Україні (крім території тимчасово окупованого Криму).

17 липня 2020 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про утворення та ліквідацію районів», якою затвердила нове районування усіх областей України на основі нових територіальних громад. 25 жовтня 2020 року в Україні пройшли місцеві вибори вже на новій територіальній основі.

Отже, процес перетворення родових спільнот у територіальні громади в цілому завершується у IX ст., а основним видом таких громад постає в цей період верв. Вона виступила певною формою та становила основу тогочасного самоврядування. Сільські та міські общини продовжували залишатися елементами громадського самоврядування та відстоювали і репрезентували інтереси своїх членів у відносинах з владою і в період перебування українських земель у складі ВКЛ та Речі Посполитої, а децентралізації влади сприяло який розуміє прагнення та сподівання людей, живе та дихає тим самим, що і вся громада, в певній мірі, і магдебурзьке право за яким міські громади розширили власні компетенції. Згодом формується нова організаційна спільність – козацька громада (товариство). Ідея громади, як певної форма самоорганізації та самоуправління простежуються в громадсько-політичному русі, зокрема в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та у поширенні громадівського руху, члени яких боролися та відстоювали інтереси українського народу. Поняття “громада” стало ключовим у політичних поглядах М. Драгоманова. Питання побудови впливової системи місцевого управління, основою якого мала стати громада, що могла б вирішувати проблеми регіону і представляти інтереси населення, піднімали у свої

творах І.Франко, С.Подолінський, М.Грушевський. Громада згадується і в проєкті Конституції УНР та у нормативно-правових актах Західноукраїнської Народної Республіки. Радянська модель управління була централізованою, партійною.

Після проголошення незалежності в Україні склалися передумови для формування демократичної системи місцевого управління. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування стала територіальна громада. Упродовж 1990-х рр. було на законодавчому рівні закріплено статус місцевого самоврядування. Вагомою подією стало ратифікація 15 липня 1997 р. Верховною Радою України Європейської хартії місцевого самоврядування, відповідно до якої місцеві влади мають право на вільну діяльність в інтересах місцевої громади в рамках діючих законів. У 2014 – 2020 рр. в Україні тривала реформа децентралізації, внаслідок якої сформовані територіальні громади, проведені вибори.

1. Алфьоров С. В. (2013). Територіальна громада: поняття, ознаки, проблеми функціонування в Україні *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. № 1. С. 47-50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VUbsNbU_2013_1_11.

2. Бедрій М. Верв у київській русі: самоврядування і право. URL: <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/3818/Local%20Government%20and%20Law%20of%20Local%20Assemblies%20in%20Kievan%20Rus.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

3. Бірчак В. (1936) Дрогобицький бунт (Частина споминів). *Вістник*. Львів. Річник IV-ий. С. 341.

4. Бутирін Є.(2018) Давньоруська громада – витоки місцевої самоврядності. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. (2). С. 6-14.

5. Верменич Я.(2005). Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні. *Український історичний журнал*. № 4. С. 135-144.

6. Гай-Нижник П. (2018). Структури державної влади в ЗУНР – ЗО УНР (листопад 1918 р. – грудень 1919 р.). *Краєзнавство*. № 3. С. 51–65.

7. Греков Б.Д. (1953). *Киевская Русь*. М.: Госполитиздат, 568 с.

8. Грушевський М. (1991) *Історія України-Руси*: В 11 т., 12 кн. Київ: Наук. думка,. Т. 1, 732 с.

9. Грушевський М. (1994). *Історія України-Руси*. Київ, 1994. Т. 5, 704 с.
10. Гураль П.(2008) Генезис і становлення територіальної громади в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Сер. юридична. Вип. 2. Львів. держ. ун-т внутр. Справ. С.74-83.
11. Драгоманов М. Передне слово до громади» про державну організацію. URL: [http://litopys.org.ua/drag/drag .htm](http://litopys.org.ua/drag/drag.htm).
12. [Євтушенко О. \(2010\)](#). Концепція М. Драгоманова щодо ролі самоврядної громади в системі державних відносин. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]*. Сер. : Державне управління. Т. 130, Вип. 117. С. 32-36.
13. Єрмолаєв В.Про компетенцію представницьких органів місцевого самоврядування доби Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4722/1/Ermolaev_70.pdf
14. Закон України № 2379-VIII [«Про внесення змін до Закону України "Про добровільне об'єднання територіальних громад" щодо добровільного приєднання територіальних громад сіл, селищ до територіальних громад міст республіканського Автономної Республіки Крим, обласного значення»](#). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2379-19#Text>
15. Заруба В. (2007). *Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII – поча_ток XIV ст.)*. Київ: Істина, 128 с.
16. Іванченко Р.П. (1971) *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX в.)*. Київ, 221 с.
17. [Історія місцевого самоврядування на території України](#). URL: <https://www.govforc.com/index.php?id=246>
18. Історія місцевого самоврядування. URL: <https://kovelska-rayrada.gov.ua/istoriya-miscevogo-samovryaduvannya-17-01-45-08-01-2020/>
19. Камінська Н.(2008). Еволюція поглядів на значення місцевого самоврядування у розбудові української державності: історико-правові аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична № 3. С.1-13.
20. [Кириченко Ю. \(2012\)](#). Територіальна громада як базовий елемент системи місцевого самоврядування України: теоретичне визначення. *Форум права*. № 4. С. 451–457. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index
21. Клімова Г. (2004). Місцеве самоврядування в Україні : історія і сучасність. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип 8.С.80-90.

22. Книш В. В. (2012). Юридичне закріплення засад конституційно-правової відповідальності органів державної влади та місцевого самоврядування в Конституції УНР 1918 року. *Науково-інформаційний вісник Право*. Вип. 6. С. 43–47.
23. Книш З. (1952). *Історія української політичної думки до кінця XVIII ст.: Популярний нарис*. Париж-Вінніпег, 205 с.
24. Козаченко А. (2017). Центральна Рада та проблема реформи місцевого самоврядування: листопад 1917 р. - квітень 1918 р. (до 100-річчя утворення). *Теорія і практика правознавства*. Вип. 1 (11).
25. Козаченко А. (2018). Система місцевого самоврядування за проектами конституцій Української Народної Республіки 1917, 1918 і 1920 рр.: джерела, основні риси та історичне значення. *Право України*. № 4. С. 51-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2018_4_6.
26. Конституція України (2010). *Офіційний вісник України*. 2010. № 72/1. Ст. 15. С. 140–143.
27. Копиленко О. Л. (1997). Держава і право України 1917–1920 рр.: Центральна Рада. Гетьманат. Директорія: навч. посіб. Київ: Либідь. 208 с.
28. Лисяк-Рудницький І. (1994). Українська революція з перспективи сорокаліття. *Історичні есе*. У 2 т. Т. 2. Київ, 1994. 573 с.
29. Лушагіна Т. (2009). Теорія громади в політичній концепції І. Франка. [Наукові праці \[Чорноморського державного університету імені Петра Могили\]. Сер. Політологія](#) Т.122., Вип.109. С.5-9.
30. Мануїлова К. (2018). Принципи децентралізації в громадській владі запорізьких козакі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Державне управління. Т. 29 (68). № 1. С. 205-209.
31. Марчук Р. Обумовленість права суспільним устроєм українських земель за Польсько-Литовської доби. URL: <https://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10mrppld.pdf>.
32. Мірошниченко М., Мірошниченко В. (2004). *Історія вчень про державу і право*. Київ, 224 с.
33. Місьцеве самоврядування в Україні: історія, проблеми, пропозиції. (1994). К., С. 17-33.
34. Новакова Н. (2008). Концепція суспільно-політичної еволюції в працях М. Драгоманова. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич*. Вип. 13. С. 150–157.
35. Олексюк В. П. (2020). Об'єдана територіальна громада як суб'єкт адміністративно-правових відносин. *Право. Людина. Довкілля*. 2020. Vol. 11, № 3. - С. 143-151. -URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/IHE_2020_11_3_19.

36. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/7-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>
37. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22.07.1998 р. № 810/98. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/810/98>.
38. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 280/97 від 21.05.1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. С. 170.
39. [Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки](https://litopys.org.ua/salto/salt02.htm). URL: <https://litopys.org.ua/salto/salt02.htm>
40. [Традиції самоврядування](https://week.dp.gov.ua/osvitnia-programa/do91/tradicii-samovryaduvannia). URL: <https://week.dp.gov.ua/osvitnia-programa/do91/tradicii-samovryaduvannia>
41. Тупіцин В.(2012) Історичні передумови організації інституцій місцевого самоврядування в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. №. 1. С. 46-48.
42. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 2 (10 груд.1917 р.–29 квіт.1918 р.) (1996). / ред. кол.:В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк. Київ: Наук. думка, 421 с.
43. Усенко І. (2003). *Руська правда. Юридична енциклопедія*:В 6 т.Т. 5: ПС.Київ : Укр.енциклопедія, С. 392-394.
44. Утвенко В. В. (2017). Теорія та історія місцевого самоврядування: Навч. Посібник/ Київ, 2017. 234 с.
45. Федоренко В. Л., Чернеженко О. М. (2017). Конституційні моделі місцевого самоврядування у державах-учасниках ЄС, Швейцарії та Україні: монограф.; заред. В. Л. Федоренка. Київ, 288 с.
46. Франко І. (1985) *Чого хоче Галицька робітнича громада?*URL: <https://itmisto.org.ua/?p=9550>
47. Чайковський А. (1930). Чорні рядки Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до травня 1919. Львів, 1930.
48. Чубатий М. (1921). Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. Львів, 1921.
49. Шевчук Б. М. (2019). Територіальна громада: поняття, статус та ознаки. *Ефективність державного управління* : зб. наук. пр. Вип. 4(61) : у 2 ч. Ч. 1 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2019. С. 39–49.
50. Яковлів А. (1929). Околиці (округи) копних судів XVI-XVIII в. в. на Україні URL: *Життя і право*. Львів. Число 1. С. 12.

О. І. Липчук,
кандидатка політичних наук,
доцентка кафедри політології,

І. І. Ломака,
кандидатка політичних наук,
доцентка кафедри політології
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Перспективи застосування комп'ютерних методів у політичному прогнозуванні

Анотація. У даному розділі розглянуто необхідність вирішення політичних конфліктів світового масштабу та глибоких міжнародних політичних криз завдяки політичному прогнозуванню та моделюванню (при застосуванні комп'ютерних методів). Адже комп'ютерні методи дозволяють раціоналізувати процес політичного прогнозування та зробити його результати математично чіткими. Дані методи надають можливість багаторазового використання однієї моделі для різних ситуацій у політичному прогнозуванні, на відміну від теоретичних методів.

Ключові слова: політичне прогнозування, комп'ютерні методи, політичний аналіз, політика.

Прагнення до знання майбутнього супроводжує людство на всіх етапах його розвитку. З давніх часів існували різноманітні методи передбачення, які завдяки розвитку науки, трансформувалися у процес прогнозування. Політичне прогнозування, що послуговується науковими методами, існує вже не одне століття. Проте лише зараз постає питання

про можливість здійснення прогнозування за допомогою сучасних технологій, а саме – комп'ютерних методів. Комп'ютерні методи здатні пришвидшити процес прогнозування, зробити його якомога чіткішим, допомогти у побудові різних сценаріїв розвитку подій, а також в процесі прийняття рішень.

Дана проблема на сьогоднішній день не розглядалася світовими та вітчизняними науковцями. Досліджувалися лише окремі аспекти вказаної проблематики. В Україні політичне прогнозування завжди розглядалося у якості політичної теорії і досліджувалося такими науковцями, як: В. П. Горбатенко, А. С. Баронін, С. О. Телешун, В. А. Ребкало, А.Л. Валуєвський, Ю. Г. Кальниш.

Закордонні науковці розглядають політичне прогнозування з практичної точки зору (як процес або ж як метод), серед них найвідомішими є такі: Дж. Форрестер, Б. Абрахам, Дж. Ледолтер, А. Шродт. Проте можливості застосування комп'ютерних методів у політичному прогнозуванні ніким не досліджувалися.

Актуальність даної проблеми полягає у необхідності вирішення політичних конфліктів світового масштабу та глибоких міжнародних політичних криз завдяки політичному прогнозуванню та моделюванню (при застосуванні комп'ютерних методів).

Протягом останніх десятиліть у різних науках дедалі більше починають використовуватися новітні методи дослідження, пов'язані із сучасними інформаційними технологіями. Проте в політології методологічне оновлення відбувається надзвичайно повільними темпами, на відміну від економіки та точних наук. У зв'язку із цим, особливо важливим є дослідження новітніх методів перспективи у сфері політичної науки. Такою сферою є політичне прогнозування, оскільки воно досі залишається недостатньо дослідженим і порівняно рідко застосовується для дослідження політичних процесів. А такими новітніми методами є

комп'ютерні, вони мають велику кількість переваг і мають значні перспективи застосування у політичному прогнозуванні.

У сучасній науковій традиції політичний аналіз та політичне прогнозування зазвичай розмежовуються і вважаються окремими галузями наукового знання. Проте процес здійснення політичного прогнозування є неможливим без попереднього аналізу. Для побудови певних прогнозів необхідно володіти попередніми даними з приводу конкретної ситуації або ж проблеми. Процес збору даних, дослідники відносять саме до категорії політичного аналізу у якості одного з етапів. Окрім цього, для здійснення політичного прогнозу необхідно визначити певні тенденції у протіканні явища, що аналізується. Дану дію можливо здійснити на основі проведення аналізу наявних даних. Таким чином, у процесі політичного прогнозування неможливо відмежуватися від політичного аналізу.

Політичний аналіз розглядається в межах багатьох підходів та досліджується представниками різних наукових традицій. Наведемо найбільш загальне для усіх підходів визначення даного поняття. Політичний аналіз – це цілеспрямована інтелектуальна та практична діяльність з метою створення, критичного оцінювання та поширення знань стосовно процесу вироблення і здійснення державної політики (Романов, Рудік, Брус, 2001; с. 18).

Також політичний аналіз розглядається як окрема прикладна наукова дисципліна, яка використовує множинні мультидисциплінарні знання, методи дослідження і аргументації для виробництва і перетворення політично значущої інформації з метою критичної оцінки і обміну релевантною в практично-політичному аспекті інформацією. Становлення цієї дисципліни В. Дан пов'язує зі зростанням впливу американського уряду (який завжди приділяв особливу увагу політичному аналізу) (Романов, Рудік, Брус, 2001; с. 53).

Прогнозування також розглядається в межах багатьох наукових підходів. Українські дослідники наводять наступне визначення:

прогнозування – це процес розробки прогнозів або процес визначення перспектив розвитку того чи іншого явища, події, що ґрунтується на знанні закономірностей розвитку й інформації про минулий і сучасний стан цього явища чи події (Дяченко, 2013, с. 62).

Політичне прогнозування – процес отримання науково обґрунтованих знань про можливий стан політичного життя суспільства, політичної ситуації, політики в майбутньому на основі вже відомих знань про їхнє минуле і теперішнє.

На сьогоднішній день прогнозування розвивається як в межах окремих сфер (прогнозування погоди у метеорології, динаміки валютних курсів у економіці і т.д.), так і в межах міждисциплінарного спрямування. Другий вектор розвитку пов'язаний зі значною методологічною та методичною спільністю підходів до розробки прогнозів у різних сферах наукового знання. В той же час прогнозування у кожній окремій галузі характеризується значною специфікою, що визначається особливостями об'єкту прогнозування. У політичній науці основними об'єктами прогнозування є політична система і політичний процес, а також їхні окремі компоненти та суб'єкти.

Проте побудова науково обґрунтованого судження про можливий стан політичних систем, процесів і суб'єктів у майбутньому є не єдиною метою політичного прогнозування.

У суспільствознавчих науках суб'єкт пізнання може виконувати активну, перетворюючу функцію, впливаючи на процеси, що вивчаються. Політичне прогнозування також може дати відповідь на питання: як досягти певного стану речей, бажаного для заданого політичного суб'єкта? Такий вид прогнозування називається нормативним, оскільки передбачає постановку певної мети – певного ідеального образу кінцевого результату. Втім, можливий шлях і «від зворотнього», коли формується образ найбільш несприятливої для суб'єкта політики ситуації з метою забезпечення його готовності до дії в умовах максимальних ризиків. Так чи

інакше, нормативний прогноз буде визначатися як вірогідніше, науково обґрунтоване судження про можливі шляхи і терміни досягнення заданого стану політичних систем, процесів, суб'єктів.

Розгляд альтернатив розвитку об'єкту прогнозування, виходячи лише з діючих факторів і тенденцій, не оцінюючи їх з точки зору «бажаності» для певного суб'єкта політики, здійснюється в межах пошукового прогнозування.

Частина дослідників вважає, що політичне прогнозування є цілком самостійною з точки зору предмета, задач і функцій сферою політичної науки. Відповідно до протилежного погляду, воно не володіє самостійним методологічним статусом і є лише етапом чи функцією політичного аналізу. Такий погляд є притаманним для дослідників політичного аналізу як суто практичної дисципліни. Наприклад, К. Сімонов вважає, що прогноз розвитку політичної ситуації є одним із компонентів політичного аналізу (а саме, другим етапом). Думка щодо «методологічної несамостійності» політичного прогнозування пов'язана із тим, що більшість методів (як кількісні, так і якісні) політичного аналізу можуть продукувати знання прогнозного характеру.

В той же час існує ряд дослідницьких методів, які є притаманними саме для прогнозування. До таких належить, наприклад, метод побудови політичних сценаріїв. Щодо комп'ютерних методів, то деякі з них дійсно можна застосовувати і для політичного аналізу, а саме аналітичні та статистичні. Проте більшість різновидів комп'ютерних методів належить до моделюючих та якісних, а їх можливо застосувати лише у політичному прогнозуванні.

В будь-якому разі, створенню політичного прогнозу передують аналіз вихідної ситуації, прогноз неможливий без ґрунтовного розгляду існуючих тенденцій, факторів і розстановки політичних сил. При цьому прогноз може скорегувати та уточнити або ж принципово змінити погляд аналітика на характеристику існуючої ситуації. Політичний аналіз та прогнозування

взаємно доповнюють одне одного в вирішенні задач зниження невизначеності, причому аналіз може виконувати частину прогностичних функцій, а прогноз – частину аналітичних. Таким чином, аналіз і прогнозування можуть бути частинами одного цілого або ж самостійними напрямками у політичній науці. Проте прогнозування не слід розглядати лише в межах політичного аналізу.

Політичне прогнозування можна розглядати як інтегральну діяльність, що поєднує усі три рівні політичного аналізу: теоретичний, прикладний і методологічний; воно вирішує прикладні проблеми, активно використовуючи методологію політичного аналізу і його теоретичні результати. В той же час політичне прогнозування послуговується власними, відмінними від аналітичних, методологіями і методиками.

Точність та достовірність прогнозу залежить від принципів, які лежать в основі його розробки. До основних принципів політичного прогнозування належать наступні: гносеологічний принцип – згідно з цим принципом немає речей і явищ, які не можна пізнати; принцип випереджувальності подій – прогноз втрачає сенс, якщо він не встигає за динамікою подій; принцип альтернативності. Альтернатива – один із варіантів можливого вибору, в умовах множини якого приймаються рішення чи проводиться оцінка. Принцип альтернативності пов'язаний із можливістю розвитку політичного життя і її окремих елементів по різних траєкторіям, при різних взаємозв'язках і структурних взаємовідношеннях. Необхідність побудови альтернатив, тобто визначення можливих шляхів розвитку політичних відносин виникає завжди при переході від фіксації усталених процесів та тенденцій до передбачення їх майбутнього. Альтернативність прогнозу передбачає наявність декількох сценаріїв його розвитку: оптимістичного, песимістичного та найбільш вірогідного, що може містити в собі елементи перших двох; принцип системності. Політика розглядається, з одного боку, як єдиний об'єкт, з другого – як сукупність окремих. Вийшовши за рамки стереотипних уявлень, цей

принцип дозволяє отримати цілісну модель досліджуваного об'єкту. Системний підхід передбачає побудову прогнозу на основі системи методів і моделей, що характеризуються визначеною ієрархією і послідовністю. Під системністю методів і моделей прогнозування в області політики розуміють їх комплекс, який дозволяє розробити узгоджений прогноз (по кожному напрямку) політичного життя; синергетичний принцип (спільний, узгоджений) – враховує загальну взаємопов'язаність усіх елементів; принцип реактивності – майбутня політична ситуація є реакцією на крайнощі попереднього періоду; принцип рентабельності – співмірність прогнозованих знань про об'єкт і наявних ресурсів його подальшого розвитку. Перевищення ефекту від використання прогнозу над витратами на його розробку (Телешун, Кальниш, 2012, с. 198); принцип безперервності – коригування подій у міру надходження нової інформації шляхом так званого «проміжного огляду». Дає можливість визнати нові події і здійснювати перевірку джерел прогнозування; принцип верифікації (перевірка) – базується на достовірності, точності та обґрунтованості. Верифікація – спеціалізована процедура оцінки достовірності прогнозів – використовується як спосіб перевірки висновків прогнозу, але не визначає їх ступінь істинності. До основних способів верифікації належать (Телешун, Кальниш, 2012, с. 177): перевірка отриманих результатів повторним дослідженням (опитування експертів); зіставлення вихідних положень з реальною політичною ситуацією; паралельна розробка прогнозу методом, відмінним від попереднього; виявлення і облік джерел можливих помилок; опосередкована верифікація прогнозу шляхом зіставлення з прогнозами, отриманими з інших джерел.

Політичне прогнозування, що здійснюється за допомогою комп'ютерних методів, також повинне відповідати наведеним принципам. Таким чином, зв'язок політичного аналізу та прогнозування є надзвичайно тісним. Проте усі властивості комп'ютерних методів можливо повною мірою застосовувати лише у процесі політичного прогнозування.

Перші спроби прогнозування майбутнього були зроблені людськими спільнотами ще за первісних часів. Дана діяльність була прерогативою шаманів, магів та жерців і стосувалася більше здійснення «передбачень», аніж повноцінних прогнозів. Письмові згадки про передбачення майбутнього містяться і у Старому Заповіті – давні пророки нібито могли бачити те, що чекає на людство. Найвідомішими пророками давнини слід вважати жерців Давньої Греції, зокрема, Дельфійських оракулів. Проте і в країнах Далекого Сходу існувала доволі велика кількість концепцій майбутнього, які мали в своїй основі поширені на цих територіях релігійні вчення.

В добу Середньовіччя, серед країн Європи, процес передбачення майбутнього зазнає значного релігійного впливу і лише з розвитком науки (зокрема, астрономії та фізики), а також техніки починає трансформуватися. Поступово хаотичний процес передбачення еволюціонує до прогнозування, що ґрунтується на спостереженні за астрономічними явищами та спирається на дані інших наук.

Наукове прогнозування починає бурхливо розвиватися у 20 столітті. Саме тоді зароджується наукова фантастика (Ж. Верн, Г. Уеллс), представники природнознавчих наук роблять спроби розмірковувань про майбутнє (І. Мечников, Д. Менделєєв), а також зароджується футурологія (Дж. Томсон, Е. Цюлковський).

На початку 20 століття також виникає і технологічне прогнозування. Серед прогнозистів даного напрямку слід назвати П. Сорокіна, М. Кондратьєва, Л. Гумільова та ін. Політичний аналіз та прогнозування починає інтенсивно розвиватися після Другої світової війни. Період їхнього найбурхливішого розвитку припадає приблизно на 1960-ті – 1970-ті рр. Вже в другій половині 20 століття (1970 – 1975 рр.) на базі технологічного виникає і соціальне прогнозування, представниками якого є А. Тоффлер («Футурошок») та І. Бестужев-Лада («Соціальне прогнозування»).

В той же час масово виникають дослідницькі організації, які займаються прогнозуванням, більша частина з яких знаходилася у США. У 1968 р. завдяки ініціативі італійського вченого та громадського діяча А. Печчеї було створено так званий Римський Клуб. Саме завдяки цій організації було відкрито новий напрям у прогнозуванні – глобальне моделювання.

Наразі у багатьох країнах Західної Європи та США працюють національні наукові товариства, які об'єднують спеціалістів із прогнозування. «Футурібль» (Франція), «Світ майбутнього» (США) та «Людство 2000 років» (Великобританія) носять міжнародний характер і мають філіали у різних країнах. В 1973 р. було створено Всесвітню федерацію дослідників майбутнього.

Активний розвиток політичного аналізу і прогнозування визначається трьома ключовими факторами.

Перший – становлення світової політичної системи як системи біполярного протистояння двох політичних таборів, які очолювалися СРСР та США. Одним із найважливіших процесів, що вплинув на усі сфери суспільного життя, стала гонка озброєнь – змагання двох наддержав за стратегічну військову перевагу. Процес гонки озброєнь вимагав не лише надзвичайних витрат і ресурсів, але і чіткого розуміння того, куди і яким чином ці ресурси слід спрямовувати. Це, в свою чергу, вимагало максимально чіткої оцінки поточної політичної ситуації на світовій арені і розуміння можливих перспектив її розвитку.

Серед перших масштабних замовників та споживачів розробок з політичного аналізу та прогнозування були структури, пов'язані з обороною і військово-промисловим комплексом (зокрема, Пентагон).

Другий фактор полягає у зміні якості озброєння. Наприкінці Другої світової війни з'являється небачена за своєю силою зброя масового знищення – ядерна. В умовах глобального протистояння наддержав її застосування загрожувало не лише більшими або ж меншими втратами

сторін, але і тотальним знищенням одного із супротивників або ж навіть обох разом із іншою частиною людства.

Таким чином, специфічне поєднання факторів військово-технічного розвитку із факторами устрою світової політичної системи зумовило найвищий рівень вимог до політичного аналізу та прогнозування. Наслідки політичних помилок, що виникають через нестачу надійності та якості в аналітичному забезпеченні прийняття рішень, стали буквально фатальними.

Третій фактор має суто технічний характер і пов'язаний з появою та розвитком електронної обчислювальної техніки. Вона відкрила перед дослідниками цілий спектр принципово нових можливостей у сфері використання статистичних та математичних методів, нових підходів до обробки інформації.

Поява відповідних комп'ютерних програм зробила статистичний інструментарій доступним для широкого кола політологів, які не володіють фундаментальною математичною підготовкою.

Таким чином, більшість методів політичного прогнозування виникають (або ж лише починають застосовуватися у політичних науках) протягом 1960 – 1970 рр. До таких методів належать: екстраполяція та інтерполяція, порівняльний аналіз, статистичні методи, контент-аналіз, івент-аналіз, мозковий штурм, метод експертної оцінки, методи опитування, ситуаційний аналіз, SWOT-аналіз, сценарні методи, метод Дельфі. З метою дослідження еволюції методів політичного прогнозування, слід розкрити сутність деяких із наведених методів.

Перш за все, необхідно детальніше розглянути метод Дельфі, оскільки цей метод історично є першим, розробленим спеціально для застосування в процесі політичного прогнозування. Він належить до суб'єктивно-інтуїтивних методів прогнозування і був розроблений в 1950-х роках на базі корпорації RAND. Назва «Дельфі» була запропонована Р. Капланом, співробітником RAND (Woudenberg, 1991, p. 132). Група

дослідників (Т. Гордон, О. Хелмер, Н. Долкі) спільно з Р. Капланом визначили, що неструктурована пряма взаємодія не призводить до більш точних прогнозів в порівнянні зі статистичними методами, застосованими до окремих прогнозів. З метою підвищення потенціалу групової взаємодії, ними було розроблено метод Дельфі. Саме він став першим якісним методом політичного прогнозування. Р. Каплан визначає «принцип оракула» як «не-спростовуваний» (відповідно до критеріїв К. Поппера), тобто твердження, яке не може бути вірним або хибним (Kaplan, Skogstad, Girshick, 1954, p. 94). Метод Дельфі поєднує якісну (непряму) взаємодію експертів протягом кількох етапів (раундів) з метою здійснення якомога точнішого політичного прогнозу.

Метод сценаріїв також був розроблений вченими RAND приблизно у 1950-х роках. Вважається, що термін «сценарій» було вперше введено Г. Каном (співробітником RAND) у процес планування і прийняття рішень, пов'язаних із військово-політичними стратегіями. Його сутність полягає у визначенні можливих стратегій майбутнього, на противагу чіткому політичному прогнозу.

Гарним прикладом еволюції політичного прогнозування (у методологічному контексті) є метод контент-аналізу. Ще в першій половині 20 ст. Г. Лассвелл зробив спробу визначення сутності контент-аналізу і означив її у вигляді наступних питань: «Хто і що каже, кому, чому, в якій мірі та з яким ефектом?» (McBurney, White, 2009, p. 234). Остаточно у науковий обіг метод контент-аналізу було введено Б. Берельсеном у 1952 р. Вчений визначив його як дослідницький метод, що використовується для об'єктивного, систематичного та кількісного опису наочного змісту комунікації (Berelson, 1952, p 18).

Вже у 1970-х роках, в межах методу контент-аналізу, вчені почали використовувати комп'ютерні технології, з метою пришвидшення процесу обрахунків та отримання більш чіткого результату. Перша спроба використання такого комбінованого методу контент-аналізу була зроблена

Д. Робертсоном. Ним було створено закодовану модель для порівняння різноманітних форм партійних змагань між Британськими та Американськими партіями (Robertson, 1976). Ця модель була розвинена Manifesto Research Group у 1979 р., яка ставила за мету здійснення порівняльного контент-аналізу у політичній сфері. У 21 ст. метод контент-аналізу використовується лише у поєднанні зі спеціальними комп'ютерними програмами та системами. Подібної еволюції зазнав і метод івент-аналізу, який наразі повністю застосовується лише в межах комп'ютерних методів. Отже, навіть на прикладі одного методу, ми можемо простежити загальну еволюцію політичного прогнозування від теорії до практики. Спершу політичні прогнози були більш подібними до примітивних передбачень. Згодом для здійснення прогнозів застосовувалися теоретичні та емпіричні методи. Лише у другій половині 20 ст. емпіричні методи трансформувалися у практичні, а вони, в свою чергу, поступово почали комбінуватися із комп'ютерними технологіями. У 21 ст. з'являється можливість використання кількох десятків комп'ютерних методів у процесі політичного прогнозування.

Значна частина методів, традиційних для політичного прогнозування, вже вдосконалюється завдяки комп'ютерним методам. Наприклад, метод екстраполяції на сучасному етапі використовується переважно у комп'ютерних системах.

Таким чином, найпоширеніші методи загального прогнозування (метод Дельфі, метод сценаріїв та метод контент-аналізу) були розроблені саме в межах політичної науки і вже згодом почали застосовуватися в економіці та інших науках. На сучасному етапі еволюція методів політичного прогнозування здійснюється завдяки введенню в його методологію комп'ютерних методів. Отже, наразі комп'ютерні методи відіграють ключову роль в процесі політичного прогнозування.

Комп'ютерні методи – це сукупність прийомів, операцій пізнання та практичної діяльності, які застосовуються у комп'ютерних системах, у вигляді кодів, моделей, алгоритмів, програм.

Оскільки процес прогнозування є доволі складним і таким, що передбачає наявність багатьох складових елементів, у межах різних підходів виокремлюються певні його стадії. Закордонні дослідники виділяють стадії загального процесу прогнозування, які є максимально практично орієнтованими: визначення проблеми; збір інформації; попередній (розвідувальний) аналіз; відбір та адаптація моделей; використання (тестування) та оцінка прогнозованої моделі (Hyndman, 2014, р. 21 - 22).

Даний підхід, на нашу думку, ілюструє реальний процес прогнозування і найкраще співвідноситься із використанням комп'ютерних методів. Українські дослідники послуговуються більш теоретичним підходом і виділяють наступні стадії прогнозування: постановка мети, одержання інформації, оброблення інформації, оцінка та аналіз інформації, визначення перспектив і вірогідності реалізації прогнозу (Горбатенко, Бутовська, 2005, с. 23).

Такий підхід, на нашу думку, не відображає сутність справжнього процесу прогнозування. Перераховані стадії можуть розкрити сутність процесу політичного аналізу. Проте в межах політичного прогнозування застосовується такий широкий спектр практичних методів, які неможливо використати в межах окреслених стадій, а, отже, неможливо здійснити точний прогноз.

З точки зору «комп'ютера» процес прогнозування виражається у вигляді наступних стадій:

- 1) отримання, обробка та аналіз інформації
- 2) кодифікація інформації, її підготовка для прогнозування
- 3) процес здійснення прогнозу
- 4) візуалізація прогнозу.

Комп'ютерні методи можна використовувати на різних стадіях політичного прогнозування, навіть якщо на попередніх етапах процесу прогнозування вони не застосовувалися. Таким чином, за рівнем використання комп'ютерних методів політичні прогнози поділяються на наступні види:

Автоматизовані – передбачають використання комп'ютерних методів на всіх етапах прогнозування. На сьогоднішній день, для здійснення більшості політичних прогнозів потребується допомога людини – експерта, а саме: для внесення необхідних даних у систему, яка буде самостійно здійснювати аналіз інформації та подальший прогноз. Проте спецслужби різних держав вже зараз використовують повністю автоматизовані системи, які здатні самостійно збирати та виділяти необхідну інформацію (за допомогою мережі Інтернет) для подальшого прогнозування.

Частково керовані – передбачають здійснення обробки та аналізу інформації за допомогою комп'ютерних систем. Натомість безпосередньо прогноз здійснюється людиною - експертом, на основі отриманої інформації. Також є можливою ситуація, коли експерт самостійно збирає, оброблює та аналізує інформацію, а прогноз здійснює за допомогою комп'ютерних методів.

Повністю керовані – передбачають використання експертом різноманітних теоретичних та практичних методів та повну відмову від комп'ютерних методів. При цьому, є можливою ситуація, коли попри відмову від комп'ютерних методів, візуалізація політичного прогнозу здійснюється за допомогою різноманітних моделюючих систем.

Комп'ютерні методи сприяють вирішенню значного спектру проблем, які виникають в процесі політичного прогнозування. Серед них слід виокремити найважливіші: проблеми даних: наявність великого масиву однорідних даних, необхідних для здійснення прогнозу;

невпорядкованість кількісних та якісних даних, необхідних для здійснення прогнозу.

Завдяки комп'ютерним методам можливо чітко впорядковувати дані, відслідковувати закономірності та певні тренди.

Проблеми часу: відсутність достатньої кількості часу для здійснення комплексного прогнозу, адже процес аналізу може займати не один місяць; необхідність здійснення довготривалого прогнозу (до 10 років і більше).

Комп'ютерні методи здатні допомагати швидкому проведенню аналізу наявних даних, а також здійснювати прогнози із високою вірогідністю на кілька десятиліть.

Проблеми альтернатив: наявність великої кількості можливих альтернатив розвитку певної ситуації.

Комп'ютерні методи здатні впорядковувати можливі альтернативи розвитку подій у так званих «деревах рішень», тобто, за кількома шляхами розвитку одночасно.

Проблеми достовірності: наявність багатокomпонентної ситуації, розвиток якої неможливо спрогнозувати суб'єктивно .

За допомогою комп'ютерних методів можливо здійснювати аналіз усіх копонентів складної ситуації із високою достовірністю.

У політичному прогнозуванні можна застосовувати надзвичайно велику кількість комп'ютерних методів. Варто виділити наступні різновиди таких методів:

Аналітичні. Передбачають здійснення аналізу даних (завдяки комп'ютерним інструментам), на основі якого можна зробити політичний прогноз. До таких належить процес створення «даних подій» (Event Data), здійснення івент-аналізу. В процесі аналізу використовуються кодувальні системи, а саме: WEIS, COPDAB, CREON, BCOW, CASCON. Аналітичні комп'ютерні методи застосовуються, зокрема, для прогнозування результатів політичного конфлікту (за допомогою метрики Левенштейна та «кластерів напруги» Ф. Шродта).

Моделюючі. Передбачають створення (завдяки комп'ютерним інструментам) моделей, які здатні продемонструвати процес протікання та результат того чи іншого політичного явища. Такий тип комп'ютерних методів є найбільш популярним, оскільки дозволяє зробити довготривалий політичний прогноз та отримати його графічне, інтерактивне представлення. Існують різні підходи до класифікацій комп'ютерних моделей. Деякі дослідники виділяють: агент-орієнтовані (агентні) моделі, еволюціоністські, секційні, мікроаналітичні симуляційні, динамічні та споріднені (Kenneth, 15). Дослідники виділяють формалізовані моделі (модель депривації, модель Polity IV State Fragility Index); детерміновані моделі (модель державної стабільності MIT, модель гонки озброєнь Річардсона, модель політичної системи як «чорного ящика», диференційні моделі ієрархічного управління) та агент-орієнтовані моделі (модель громадянського насилля Д. Епстайна). Існують також статистичні моделі (модель циклів «політичних настроїв» (policy mood) Р. Стівенсона, моделі електоральних циклів), проте вони застосовуються переважно в межах загальних статистичних методів, як один із елементів прогнозування (Stevenson, 2001, p. 620).

Статистичні. Передбачають визначення (завдяки комп'ютерним інструментам) динаміки політичного процесу, його трендів, циклічності та сезонності, а також взаємовпливів часових рядів. До таких належить технічний аналіз часового ряду: техніка згладжування, підгонка функції; розклад часового ряду: спектральний аналіз (аналіз Фур'є); статистичний аналіз взаємовпливів часових рядів: крос-спектральний аналіз.

Якісні. Передбачають використання досвіду, знань та інтуїції дослідника для здійснення прогнозу, а також застосування комп'ютерних інструментів для візуалізації даного прогнозу. До такого типу методів відносять: метод Дельфі та метод мозкового штурму. Проте їхнє застосування суто у комп'ютерних системах є недоцільним, адже вони не передбачають математичної чіткості результатів. Натомість як

комп'ютерний метод у науці активно використовується побудова сценаріїв. Варто виділити дедуктивно-індуктивний метод побудови політичних сценаріїв, а також побудову сценаріїв на основі ситуаційного аналізу.

Більшість традиційно теоретичних методів політичного прогнозування на сьогоднішній день все одно використовують певний ряд комп'ютерних методів для побудови певних гілок даних та їхньої візуалізації.

У даній роботі ми практично продемонструємо можливості застосування комп'ютерних методів у політичному прогнозуванні на прикладі конфлікту на Сході України. Для прогнозування застосуємо теорію ходів. Дана теорія була запропонована американським політологом Стівеном Брамсом (Brams, 1993, p. 562). Теорія ходів здатна поєднати у собі як моделюючі, так і якісні комп'ютерні методи. Таким чином, її застосування може продемонструвати нам можливості двох типів методів.

Ходи в грі – це односторонні зміни у стратегії. Наприклад, Росія здійснює вторгнення на Схід України, а США у відповідь на цю дію посилює санкції. Замість того, щоб зробити хід, гравець може пропустити його, утримавшись від будь-яких змін у своєму курсі. Два пропуски поспіль зі сторони одного гравця означають завершення гри.

Відповідно до моделі Еріксона та Зінглера, Росія може здійснювати три види стратегій: «стратегія відмови» (припинення втручання в Україні), «стратегія дестабілізації» (продовження конфлікту та допомога сепаратистам, економічний тиск) та «стратегія вторгнення» (відкрите введення військ). Захід також може використовувати три види стратегій: «усе, як зазвичай» (не звертати увагу на російські дії в Україні), «санкції» та «військова допомога» (Україні). Прихильники Президента Росії можуть заперечити характеристику відправної точки у грі, яка була задана Еріксоном та Зінглером (Ericson, Zeager, 2015, p 156).

«Дестабілізація» (зі сторони Росії) і «все, як завжди» (зі сторони Заходу) означає, що Захід не вступив у жодну стратегічну гру, коли Росія почала втручатися у справи України опісля вигнання президента Віктора Януковича. Офіційна російська лінія полягає у тому, що Захід допомагав здійснювати політичний переворот в Україні, через що Росія почала здійснювати ряд заходів у відповідь. Проте за умовами гри даний пункт є суперечливим, оскільки нам відомо, як діяла кожна зі сторін протягом 2014 – 2016 рр.

Враховуючи складність ситуації, необхідно скласти матриці та орієнтовані дерева із рішеннями по 13 різним сценаріям, беручи до уваги всі більш або менш вірогідні комбінації ходів. Ідея полягає у тому, щоб призначити кожній стратегічній лінії виграш, заснований на порядку вподобань, і розрахувати вигоди від серії ходів для кожного із гравців. Сценарні матриці вибудовуються із врахуванням усіх перерахованих стратегій, які кодуються абрєвіатурами. На основі матриці здійснюється побудова дерева із гілками, які позначають різноманітні ходи, відповідно до можливих стратегій. Побудова дерев та візуалізація сценарних матриць може здійснюватися у багатьох комп'ютерних програмах. Наприклад, за допомогою програмного забезпечення Gambit (Gambit).

Щодо нашого політичного прогнозу, то в більшості сценаріїв стійка рівновага виникала при поєднанні стратегій «санкції» та «дестабілізації». Росія дестабілізує Україну, створюючи заморожений конфлікт, який заважає консолідації демократичної, орієнтованої на Захід держави, а Захід створює стабільну конфігурацію санкцій, намагаючись «покарати» Росію.

Друге найбільш вірогідне поєднання стратегій – це «все, як зазвичай» / «дестабілізація», у якому Захід вважає, що збереження демократичної, орієнтованої на нього України, варта витрачених зусиль і завданої шкоди, і знову ж таки дозволяє Росії досягати своїх геополітичних цілей шляхом успішної дестабілізації. Якщо припустити, що обидві сторони у цій грі раціональні, то їм вдасться уникнути «пастки взаємодій»,

у якій Росія починає повномасштабне вторгнення, а Захід нараджує військову допомогу Україні.

В усіх сценаріях кінцевий результат досягається лише за кілька ходів. У режимі реального часу, ми вже зараз можемо знаходитись на кінцевому етапі гри, адже Росія продовжує дестабілізувати Україну, а Захід не має намірів відмовлятися від санкцій. Тепер для реалізації найбільш вірогідного сценарію залишається лише формально створити зону замороженого конфлікту, на кшталт Придністров'я у Молдові, опісля чого жодна зі сторін вже не захоче відмовлятися від досягнутого або ж йти на подальшу ескалацію. У даній ситуації роль України є доволі принизливою, проте таке становище виправдовує позитивний політичний прогноз щодо конфлікту на Сході України. Якщо державі вдасться успішно закінчити політичні перетворення і перетворитися на демократичну державу західного зразка, із життєздатною та відкритою економікою, то вона впорається з російськими спробами дестабілізації, а з часом зробить їх менш ефективними. Неучасть у цій великій стратегічній грі є навіть вигідною Україні. Коли країна зрозуміє, що не може здійснювати особливий вплив на вирішення цієї ситуації, то вона зможе зосередитись на вирішенні своїх внутрішніх проблем. У даному випадку комп'ютер демонструє нам дійсно несподівані результати, проте лише такі методи дозволяють відкинути суб'єктивізм і чітко спрогнозувати розвиток подій.

Попри те, що комп'ютерні методи вже зараз застосовуються у процесі політичного прогнозування у багатьох країнах світу, вони мають значні подальші перспективи розвитку і впровадження. Кожного року комп'ютерні методи зазнають модифікації, а розвиток сучасних технологій дозволяє розроблювати цілковито нові методи. Вже зовсім скоро з комп'ютерних методів можна буде виділити окрему групу – онлайн-методів прогнозування. Певні основи для формування таких методів були закладені у 2011 р., коли Research Associates, Inc розпочала тестування та

званої системи передбачень «ACES». Дана система надала громадянам можливість взяти участь у краутсорсінг-розвідці майбутнього. Принциповою новизною системи є те, що прогнози оброблюються на основі спеціальних обчислювальних моделей, які можуть покращити людські гіпотези, позбавити їх від упередженості та стресового впливу. Проект фінансується державним агентством спецслужб IARPA (Rawnsley).

Таким чином, комп'ютерні методи мають надзвичайно широкий спектр можливостей у політичному прогнозуванні. Вже протягом найближчих років комп'ютерні методи сприятимуть тому, що процес політичного прогнозування буде здійснюватися не лише в межах спецструктур чи дослідницьких установ, але і будь-якою звичайною людиною.

Комп'ютерні методи дозволяють раціоналізувати процес політичного прогнозування та зробити його результати математично чіткими. Дані методи надають можливість багаторазового використання однієї моделі для різних ситуацій у політичному прогнозуванні, на відміну від теоретичних методів.

1. Романов, В. Є., Рудік, О. М., Брус, Т. М. (2001). *Вступ до аналізу політики*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», с. 156.
2. Dunn W. *Public Policy Analysis*. – NY.: Prentice Hall, 1981. – 480 р.
3. Дяченко, Н. Роль та місце прогнозування в системі державного управління (2013). *Державне управління та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетров. регіонал. ін-т держ. упр. – Дніпропетровськ: [б. в.], вип. 4 (19), 58-68.*
4. Телешун, С. О., Кальниш, Ю. Г., Рейтерович, І. В., Титаренко, О. Р. (2012). *Політична аналітика в державному управлінні*. Київ: НАДУ, 228 с.
5. Телешун, С. О., (відп. ред.). (2006) *Вступ до політичної аналітики*. Київ: НАДУ 220 с.
6. Woudenbergh, F. (1991) *An Evaluation of Delphi // Technological Forecasting and Social Change*, vol. 40, pp. 131 – 150.
7. Kaplan, A., Skogstad, A. L., Girshick, M. A. (1951) *The Prediction of Social and Technological Events // The Public Opinion Quarterly*, vol. 14, pp. 93 – 110.

8. McBurney, D., White T. *Research Methods. Eight edition. Wadsworth. Cengage Learning.* 2009. – 459 p.
9. Berelson, B. (1952) *Content Analysis in Communication Research.* – Glencoe: Free Press.
10. Robertson D. (1976) *A theory of party competition.* – London and New York: J. Wiley, 1976.
11. Hyndman R., Athanasopoulos G. (2014) *Forecasting: principles and practice. Otexts,* 2014. – 293 p.
12. Горбатенко, В. П., Бутовська, І. О.(2005) *Політичне прогнозування* Київ: МАУП, 152 с.
13. Kenneth, B. *Simulation Methodologies for Political Scientists // Computational Modeling.* The Political Methodologist, vol. 10, no. 1, pp. 12 – 16.
14. Stevenson, R. T. (2001) *The Economy and Policy Preference: A Fundamental Dynamic of Democratic Politics // American Journal of Political Science,* 45(3).
15. Brams, S. (1993) *Theory of moves // American Scientist,* №81, 1993, pp. 562 – 570.
16. Ericson, R., Zeager, L. (2015) *Ukraine Crisis 2014: A Study of Russian-Western Strategic Interaction // Peace Econ. Peace Sci. Pub. Pol.,* № 21(2), 2015, pp. 153 – 190.
17. Gambit. Software Tools for Game Theory [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gambit.sourceforge.net/>
18. Rawnsley A. *Spy Agency's Next Top Analyst* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wired.com/2011/07/spy-agencys-next-top-analyst-you>

Н.Р. Голуб'як,
кандидатка політичних наук,
старша викладачка кафедри міжнародних відносин
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Збройні конфлікти у сучасному безпековому просторі: особливості та тенденції

Анотація. Авторкою висвітлено теоретичні та концептуальні основи дослідження сучасних збройних конфліктів, виокремлено причини

конфліктів, а також прослідковано основні тенденції та динаміку «нових війн».

Зокрема, розглянуто трактування конфліктів в міжнародному праві, проаналізовано погляди К.Боулдинга, М.Кревельда, М.Келдор, Е.Макка, Е.Снова, С.Меца, Е.Тоффлера та інших дослідників. Виокремлено специфічні риси сучасних збройних конфліктів, а саме низьку інтенсивність збройних атак, брак часових та територіальних обмежень, скерованість насилля проти цивільного населення.

Деталізовано можливі причини виникнення конфліктів, погоджено з думкою К.Райта, що сучасна війна є результатом багатьох змінних та накладання причин.

На основі статистичних та аналітичних даних ООН, Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру, а також Упсальської Програми збору даних про конфлікти виділено наступні тенденції «нових війн» - часово-просторову обмеженість, низьку інтенсивність бойових дій, зменшення числа загиблих, проте зростання внутрішнього і зовнішнього переміщення людей, збільшення одностороннього насильства проти цивільних, приватизацію (затягування конфлікту задля отримання прибутків) та медіатизацію конфлікту (вплив ЗМК на громадськість), асиметричність протиборчих сил.

Отож, сучасні збройні конфлікти перевіряють дієвість існуючих інституцій безпеки в рамках міжнародної системи. Ті з них, які почалися в роки після холодної війни, показали явну відсутність адаптації глобальних і регіональних інституційних структур до нових викликів в сфері превентивної дипломатії, миротворчості, підтримання миру і миробудівництва.

Ключові слова: сучасний збройний конфлікт, «нові війни», асиметричний конфлікт, конфлікти низької інтенсивності

«...Мистецтво війни неодмінно потрібне для держави. Це питання життя або смерті, дорога чи до безпеки, чи до загибелі. Таким об'єктом дослідження в жодному разі не можна нехтувати...»

Сунь-Цзи

Теоретичні та концептуальні аспекти визначення збройних конфліктів.

Протистояння двох військових блоків в період холодної війни вплинули на характер збройних конфліктів. Можна виділити три основних фактори, які визначають стан міжнародної безпеки під час холодної війни – це поява ядерної зброї, накладення ідеологічної та військової конфронтації, а також глобальний характер протистояння між двома наддержавами та блоками країн.

Тобто із появою нового типу «абсолютної зброї» виникає безпрецедентна ситуація в історії людства, коли застосування зброї може повністю ліквідувати все життя на Землі. Як прокоментував один з перших розробників атомної зброї Бернард Броді: «до цього часу генерали цікавились, як виграти війну, а тепер докладуть усі зусилля, щоб їй запобігти» (Brodie, 1946).

В подальшому розпад біполярної системи для решти світу означав кінець епохи периферійних воєн, в яких дві сторони (США та СРСР) намагалися опосередковано сприяти протиборчим силам і таким чином протистояти одна одній (приклади воєн в Кореї, Афганістані). З однієї сторони, держави, які не входили до ворогуючих блоків не повинні були розвивати та утримувати військовий потенціал і могли зменшити видатки на військову сферу; з іншої сторони вперше в світовій історії дослідники відзначають період так званого «довгого миру». Вводить дане поняття американський дослідник Джон Льюїс Гаддіс, у своїй праці «Довгий мир: Дослідження історії холодної війни» (1989), яким визначено період після Другої світової війни як час напруженої стабільності, оскільки незважаючи

на роки протистояння США і СРСР, «гарячої» війни між ними не виникло (Gaddis, 1986, p. 99).

Відтак, розпочинається епоха внутрішніх воєн та сучасних збройних конфліктів, які набувають нових рис та ознак, а саме низької інтенсивності збройних атак, брак часових та територіальних обмежень, скерованості насилля проти цивільного населення. Як показує практика, у сучасних збройних конфліктах прослідковується посилення ролі зовнішніх сил та безпосереднє їхнє втручання у перебіг конфлікту (Луцишин, 2014, с.128). Причинами таких воєн стають етнічно-релігійні, політичні, територіальні, економічні (сировинні) чинники (часто ці чинники накладалися і ускладнювали врегулювання конфлікту).

Традиційно у науці існує велике різноманіття поглядів і концепцій відносно визначення військового/збройного конфлікту. У основі багатьох з них лежать погляди Карла фон Клаузевіца на природу війни як продовження політики засобами озброєного насильства, тобто усі озброєні конфлікти, незалежно від масштабності, інтенсивності і причин виникнення, зрештою є продовженням політичного конфлікту військовими засобами (Клаузевіц, 2018, с.10). Аж до останнього часу в теорії військового мистецтва і в цілому у військовій науці пріоритетне значення відводилося категорії «війна». Проте, у кінці 80-х років усе частіше стала проявлятися необхідність використання поняття «збройний конфлікт» (Фурсіна, 2018, с.83).

Традиційно поняття війни означає стан збройної боротьби між державами, тобто протиставлення стану миру. У війні брали участь суб'єкти міжнародного права, які здійснювали військові дії (на суші, на морі чи в повітрі), після розриву мирних відносин та переходу до військових відносин, щоправда на практиці спостерігалися часті відхилення від цих правил (Pronińska, 2012, s.99).

Гамбурзька робоча група з вивчення причин воєн (Hamburger Arbeitsgemeinschaft Kriegsursachenforschung, AKUF) визначає війну як

«масовий конфлікт із застосуванням насильства» що передбачає наявність трьох характерних ознак. По-перше, як мінімум одна з протиборчих сторін має бути представлена регулярними урядовими військами. По-друге, сторони конфлікту мають бути організовані централізовано, принаймні частково. По-третє: бої повинні мати безперервний характер (Krztoń, 2013, s.146).

Варто наголосити, що поняття «війна» вживається для позначення збройного протистояння між двома або декількома суверенними суб'єктами міжнародного права, якими можуть бути виключно держави. У випадках, коли відбувається громадянська війна чи коли якийсь народ або нація бореться за незалежність, потрібно застосовувати термін «збройний конфлікт» (Репецький, 2012, с.410).

Згідно з Женевськими конвенціями 1949 року поряд з терміном «війна» використовують вираз «міжнародний збройний конфлікт» (ст. 2) і «неміжнародний збройний конфлікт» (ст. 3). Таким чином, починаючи з 50-х років ХХ ст., термін «збройний конфлікт» вживають набагато частіше, ніж термін «війна». Ця зміна зумовлена передусім політичною та ідеологічною ситуацією, спробою змістити акценти у цих поняттях, а також заборонаю використання війни як законного засобу вирішення міжнародних спорів (Женевська конвенція, 1949).

Зрозуміло, що межа відмінності між «війною» і «збройним конфліктом» досить умовна, хоча такий поділ має певне значення для права, яке застосовується під час збройних конфліктів. Професор Варшавського університету Болеслав Бальцерович вважає, що збройний конфлікт — це ширше поняття, ніж війна. Кожна війна є збройним конфліктом; проте не кожен збройний конфлікт є війною (Balcerowicz, 2006, s. 123).

З юридичної точки зору війна має ознаки — формального акту оголошення, як цього вимагає III Гаазька конвенція 1907 р.; розірвання дипломатичних відносин між воюючими державами, що є наслідком

оголошення війни; анулювання двосторонніх договорів, особливо політичних; а також починає діяти спеціальний правовий режим, який характеризує часткові обмеження прав людини (Pronińska, 2012, s.99).

Під час збройного конфлікту політична мета більш обмеженіша, ніж під час війни, і він не супроводжується докорінною зміною всього державного механізму на військовий лад.

Маючи однорідну з війною суть, військовий/збройний конфлікт відрізняється від війни тим, що не носить, як правило, непримиренного характеру, оскільки його учасники переслідують обмежені, далекі від крайнощів цілі. Вони ведуться на локальному просторі і обмеженими засобами, що не вимагають мобілізації усієї військової потужності сторін (Фурсіна, 2018, с.83).

Annual Armed Conflicts Report, Project Ploughshares визначає військовий конфлікт як політичний конфлікт, в якому беруть участь збройні сили, принаймні, однієї держави (чи однієї або декількох озброєних угруповань, прагнучих отримати контроль над всім або частиною держави) і в яких щонайменше 1000 чоловік було убито під час бойових дій під час конфлікту. У багатьох, особливо, сучасних озброєних конфліктах боротьба носить переривчастий характер і включає дуже широкий діапазон рівнів інтенсивності, відтак наголос робиться ні кількості жертв(Фурсіна, 2018, с.84).

Післявоєнний досвід засвідчує, що чимало великих держав, які «de jure» проголосили принципи демократії та поваги норм міжнародного права, не раз розпочинали великі військові чи збройні конфлікти, не оголошуючи про їх початок. Пояснюють такі факти тим, що застосування терміну «війна» вимагає формального її оголошення. А це, своєю чергою, тягне за собою відповідні міжнародно-правові наслідки, серед іншого – притягнення до міжнародно-правової відповідальності (ст. 5 визначення агресії, яке прийняте Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1974 р.). Статут Міжнародного кримінального суду визначив збройну агресію

міжнародним злочином, за скоєння якого винна особа несе міжнародну кримінальну відповідальність (ст. 5 Римського статуту міжнародного кримінального суду, 1998)

Збройний конфлікт – це збройна боротьба між державами (міжнародний), або між державою та антиурядовими військовими формуваннями (неміжнародний). Будь-який спір, що виникає між двома державами і призводить до застосування збройних сил, вважається міжнародним збройним конфліктом, згідно зі ст. 2 Женевських конвенцій 1949 року, навіть якщо одна зі сторін заперечує наявність стану війни, а тому ні тривалість конфлікту, ні розміри знищення не мають жодного значення.

Збройний конфлікт неміжнародного характеру, згідно до ч. 1 ст. 1 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року, визначається як конфлікт, який відбуваються на території будь-якої держави між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії. Разом з цим, ч. 2 ст. 1 Протоколу II зазначає, що порушення внутрішнього порядку та виникнення обстановки внутрішньої напруженості, таких як безпорядки, окремі й спорадичні акти насильства та інші акти аналогічного характеру (Додатковий протокол, 1977)

Проте, на думку польської дослідниці Каміли Проніньської (Kamila Pronińska) найширшим терміном є поняття «застосування збройної сили» (Pronińska, 2012, s.99). Міжнародне право забороняє використання збройної сили проти будь-якої суверенної держави. Так, п. 4 ст. 2 Статуту ООН визначено, що: «.. всі члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в їх міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної

незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з Цілями Об'єднаних Націй». Тому застосування збройної сили – це не тільки війна чи збройний конфлікт, а й випадкове збройне зіткнення двох або більше супротивників; подія, коли військова дія, здійснена одним суб'єктом, не зустрічає збройної відповіді (Статут).

Варто наголосити, що коли створювались Гаазькі, Женевські конвенції та інші документи у сфері міжнародного права, збройні конфлікти було достатньо просто пояснити та передбачити, вони могли бути або внутрішнім, або міжнародним. Однак в сучасному світі військовий конфлікт може мати одночасно ознаки як внутрішнього, так і міжнародного збройного конфлікту. Тому деякі дослідники намагалися створити нові терміни, які краще відображали б характеристики та чітко показували відмінності між цими конфліктами та війнами минулого.

Таким чином, британська науковиця Мері Калдор вводить поняття «нові війни», підкресливши, що вони вирізняються примітивізмом, етнічністю, високим ступенем криміногенності. Німецький дослідник Вольфганг Софскі використав термін «дикі війни», наголошуючи на відсутності правил, що регулюють сучасні конфлікти, в яких «дикє насильство» з боку банд і злочинців спрямоване переважно проти цивільного населення. Дональд Снов характеризував сучасні конфлікти подібним чином, використовуючи термін *нецивілізовані війни* (uncivil wars). Деякі аналітики почали описувати сучасні збройні конфлікти просто як конфлікти низької інтенсивності або громадянські війни. Нарешті, німецький політолог Херфрід Мюнклер описує збройні конфлікти після холодної війни як «війни нашого часу», посилаючись на твердження Карла фон Клаузевіца, що кожна епоха має свої власні війни. На думку Мюнклера, який відносить свій термін до традиційного правового розуміння війни, це війни, які не мають ні початку, ні кінця, а мирний договір замінюється тривалим мирним процесом (Pronińska, 2012, s.98).

На сьогодні в науці сформувалося декілька основних концепцій, що дозволяють досліджувати і оцінювати трансформацію сучасних збройних конфліктів.

В першу чергу, на формування конфліктології значний вплив зробив американський соціолог *Кенет Боулдинг* (основна праця «Конфлікт і захист: загальна теорія (1963 р.)» відзначаючи, що конфлікт є характерною рисою будь-якого процесу і будь-якого середовища в суспільстві, у тому числі хімічного, біологічного, фізичного. Людині властиво використати насильницькі методи в досягненні своїх цілей, боротися з індивідами за необхідні ресурси. Саме тому усі соціальні взаємодії переважно конфліктні (Фурсіна, 2018, с.83).

Важливо звернутися до праці «Трансформація війни» воєнного теоретика *Мартіна ванн Кревельда*. Головна ідея його дослідження – це відмова від розуміння війни у формулювання Карла фон Клаузевица та заклик до сприйняття війни «іншого типу», а саме – неполітичного («конфлікти низької інтенсивності»). Сутність таких конфліктів полягає в тому, що високотехнологічним військам протистоять слабоозброєні, але надмотивовані недержавні групи, котрим війна не засіб, а мета. Причиною такої трансформації війни названо появу в арсеналі держав ядерної зброї. Наступна важлива риса нових збройних конфліктів – це перетворення «війн між арміями» у «війни між людьми», між численною кількістю суб'єктів (урядовими формуваннями та різними озброєними групами), тобто збройні конфлікти набувають нетринітарного характеру (Кревельд, 2005).

Британська дослідниця *Мері Калдор* в книзі «Нові і старі війни. Організоване насилля в глобальну епоху» відзначає, що війна між державами, в якій мета полягає в застосуванні максимального насильства, стає анахронізмом. Замість неї з'являється новий тип організованого насильства, або «нові війни», які можна описати як суміш війни, організованої злочинності і масових порушень прав людини. У цих війнах

беруть участь як глобальні, так і локальні, як державні, так і приватні учасники. Війни ведуться заради приватних політичних цілей з використанням тактики терору і дестабілізації, які формально заборонені правилами ведення сучасних війн (Калдор, 2012).

Оскільки новий тип війни розгортаються в державах слабо розвинених/ неспроможних (failed state), то додатковим чинником, відмінним від старих воєн є економічний фактор («старі» війни детермінувалися геополітичним чинником). Проте ті конфлікти, що виникли після закінчення холодної війни, в яких беруть участь великі держави, часто продовжують мати геополітичний характер – від воєн в Іраку-Кувейту (1991 р.), Іраку-США (з 2003 р.) до війни між Росією та Грузією (2008 р.) .

Складний характер сучасних збройних конфліктів також підтверджується найбільшим після «холодної війни» технологічним та військовим проривом, для прикладу війна США та НАТО в Афганістані, яка у багатьох відношеннях не має еквівалента в минулому або в теперішній час. Вона може бути охарактеризована як асиметрична війна, що здійснюється з використанням сучасних військових технологій, в широкому масштабі, з участю найкраще підготовлених та обладнаних армій, включаючи приватні військові компанії, в яких, однак, немає шансів на остаточну повну перемогу.

Термін «асиметричний конфлікт» був уведений в науковий обіг *Ендрю Макком*, який в 1975 році опублікував статтю «Чому великі держави програють малі війни: політика асиметричного конфлікту». На думку дослідників, однією з причин поразки в такому виді конфлікту є нездатність демократичних суспільств вести малі війни, що обумовлено внутрішніми обмеженнями політичного і морального характеру (Mask, 1975).

Досить оригінальну класифікацію у праці «Війна та антивійна», пропонують американські дослідники *Елвін та Хейді Тоффлери*. Вони

визначають типи воєн за їх відношенням до типів цивілізацій, виділяючи війни першої хвилі (відповідають сільськогосподарським суспільствам та характеризуються тим, що вони провадяться на примітивному технологічному рівні, в них беруть участь іррегулярні підрозділи, масштаби та ресурси залучені з обох сторін, є незначними; є найбільш поширеними прикладами конфліктів після закінчення холодної війни); війни другої хвилі (здійснюються промисловими суспільствами, для них характерні досить високий технологічний рівень, участь у бойових операціях масових регулярних армій, значні ресурси та масштаби); війни третьої хвилі (ведуться постіндустріальними (інформаційними) суспільствами, або принаймні перехідними до них, які характеризуються надвисоким технологічним рівнем, веденням операцій нечисельними, але високопрофесійними збройними силами) (Тоффлер, Тоффлер, 2005).

Інша типологія представлення групою військових-дослідників Корпусу морської піхоти Сполучених Штатів Америки (*К. Найтінгейл, Дж.Шмітт, Дж. Саттон і Г.Уілсон*), які вводять в науковий обіг новий термін – «війна четвертого покоління» (*The 4th Generation Warfare*). Автори схематично проаналізували воєнну історію людства з 1648 року, коли Вестфальський договір припинив релігійні війни і на міжнародну арену вийшли держави-актори. На їх думку, перше покоління війни – це класичні війни між державами, які досягнули своєї кульмінації в епоху наполенівських воєн. До другого покоління належать війни на виснаження індустріальної епохи (від громадянської війни в США до Першої світової війни). Третім поколінням автори називають збройні конфлікти, що притаманні періоду після Першої світової війни до сьогодні. Теперішні війни вони відносять до четвертого покоління, основним завданням, яких є не фізичне знищення противника, а підрив морального духу населення противника і порушення його культурного середовища існування (Lind, 1989,с.22)

Американський науковець *Стівен Мец* у книзі «Збройний конфлікт в XXI столітті: інформаційна революція і пост-сучасна війна» розглядає сучасні збройні конфлікти через поєднання трьох моделей війни: формальної (класичного протистояння держав, де регулярна армія веде збройну боротьбу з іншою регулярною армією, тобто є чіткий поділ між військовими (комбатантами) та цивільними (некомбатантами); неформальної (збройні конфлікти, в яких хоча б одна із сторін є недержавним утворенням як повстанська армія чи етнічна міліція); «війни сірої зони» (ведуться супротивниками чи низкою супротивників, які з однієї сторони прагнуть досягнути певних прибутків, а з іншої – на відміну від звичайних кримінальних груп, мають визначені політичні цілі і значно більше можливостей для стратегічного планування збройного конфлікту) (Metz, 2000).

Короткий огляд концептуальних поглядів на специфіку «нових війн» дає можливість виділити основні зміни, які зазнала війна:

1. На сьогоднішній день війна – це неявне протиборство, найчастіше суперники не борються між собою безпосередньо (безконтактні війни).

2. Збройні сили розглядаються лише як один із компонентів, що забезпечують національну безпеку, а для того, щоб досягти національних інтересів необхідно застосовувати комплекс заходів, тобто дипломатичні заходи, економічні заходи, інформаційні та ін.

3. Головні учасники війни – держава, народ, армія – в сучасних умовах відокремлені один від одного, а також мають різний набір прав та обов'язків.

4. Держава втратила монопольне право на насильство. Право використання насильства отримали недержавні групи та організації, відтак відбувається процес приватизації та комерціалізації війни

5. Локальні чи внутрішньодержавні збройні конфлікти за умов глобалізації мають безпосередній вплив на всю систему міжнародних відносин.

б. Відбувається розширення простору конфліктної взаємодії. Отже, якщо раніше вплив здійснювався лише в рамках фізичного простору (економічний потенціал, озброєний потенціал, демографічний тощо), нині вплив змістилося у бік ментального та духовного простору

Причини сучасних збройних конфліктів.

Сучасна система міжнародних відносин сьогодні характеризується значним рівнем нестабільності, тому причини виникнення збройних конфліктів у різних регіонах світу є як ніколи високою. Багато авторитетних дослідницьких центрів, що вивчають проблеми та причини конфліктів, сходяться на тому, що в майбутньому збройні (військові) конфлікти залишатимуться ключовим аспектом політики країн. Так, за словами американського політолога Кеннета Вальца, ««війна» це щось нормальне», або, як зазначає англійський професор Лоренс Фрідман, що хоч війна «є, мабуть, найбільш жорстоким людським досвідом, це є невід'ємна частина еволюції людства». У той же час збройний конфлікт є складним явищем, яке з плином часу змінюється, під впливом, наукового і технологічного прогресу, змін в структурі міжнародної системи або глобальних тенденцій та / або події військового, політичного, економічного та соціального характеру (Pronińska, 2012, s.102).

Що найчастіше є причинами збройних конфліктів? Варто звернутися до класичного твору на цю тематику – «Дослідження війни» (1942 р.) американського політолога Квінсі Райт. До цього дня це залишається одним із найбільш повних досліджень проблеми історії, природи, причин і наслідків воєн. Квінсі Райт більш широко, ніж в подальшому дослідники періоду «холодної війни», аналізує різні аспекти війни та причини її спалаху.

На додаток до політичних чи геополітичних чинників вказується на важливість економічних, соціологічних, психологічних, моральних, технологічних, історичних, та юридичних чинників. За допомогою такого

широкого підходу Райт проаналізував сучасні дослідницькі проекти з різних аспектів воєн, які він зібрав і описав у спеціальному додатку до книги *Cooperative Research on War*. Важливими стали наступні висновки К. Райта про те, що немає єдиної причини війни; війна є результатом багатьох змінних – технологічного, психологічного, соціального та інтелектуального факторів; зміна сили, тенденції, руху чи політики в будь-який момент може призвести до війни або миру (Wright, & Wright, 1983).

Подібного погляду дотримується Херфрід Мюнклер, роблячи висновок, що територія та влада більше не є основними причинами та цілями збройного конфлікту. Жодну з причин не можна вважати принциповою та вирішальною. Цей непроникний клубок різноманітних мотивів і причин, який не дає надії на мир, є передусім простим наслідком того, що в нових війнах воюють не держави, а парадержавні утворення. Сучасні збройні конфлікти та війни здебільшого ведуть суспільства та нації і викликані вони етнічними, національними та релігійними стимулами (Münkler, 2004).

У традиційній полемології та сучасних дослідженнях виділяють наступні найбільш поширені причини збройних конфліктів:

- територіальні чинники – прагнення взяти під контроль певну територію (прикладом є конфлікти в Південно-Китайському морі чи Індо-пакистанські конфлікти щодо Кашміру);

- політичні чинники – прагнення отримати, збільшити та зберегти політичний вплив, а також використання політичної нестабільності та спроби створити нову державу (наприклад, конфлікти у Югославії, у регіоні СНД тощо);

- економічні та соціальні чинники – конфлікти під впливом домінування економічний розподілу доходів у суспільстві, для отримання прибутку з конкретних ресурсів, конфліктів сировини (наприклад, конфлікти в Індонезії, в Судані, Нігерії, Колумбії, Південно-Китайському морі);

-ідеологічні та релігійні чинники – прагнення до ідеологічного або релігійного панування чи знищення певної релігійної групи (наприклад, конфлікти в Індонезії, Судані, Північній Ірландії, Афганістані);

- етно-расові чинники – дискримінація національних, расових або етнічних меншин в певній країні, спрямована на знищення етнічної групи (наприклад, конфлікти в Югославії, Руанді та Дарфурі);

- культурні чинники – культурні та цивілізаційні суперечки, між культурно різними суб'єктами, що представляють різні рівні розвитку цивілізації;

- екологічні чинники – деградація та дефіцит природних ресурсів (наприклад, конфлікти в Дарфурі, Нігерії, Філіппінах) (Pronińska, 2012, s.103-104).

Як показує аналіз факторів, що призводять до виникнення сучасних збройних конфліктів, так як ці конфлікти «вибухають» в різних регіонах світу, так і причини їх різноманітні та ускладнені зовнішніми та внутрішніми обставинами. Більшість сучасних етнічних конфліктів та воєн національного визволення, незалежності та сецесії (відокремлення) відбулися внаслідок структурних змін, а саме колапсу біполярної системи та процесу деколонізації Африки. Розпад Східного блоку дозволив почати політичний конфлікт (серії сецесій) та етнічно-релігійні конфлікти на території колишньої Югославії та колишнього СРСР. З іншого боку, в Африці додатковим фактором початку конфліктів був міжнародний принцип *uti possidetis iuris* прийнятий деколонізацією, тобто нові держави, котрі отримали незалежність, мають ту ж територію і з тими ж межами, які мали раніше, перебуваючи колоніями або залежними територіями. Цей принцип означав наявність багатьох етнічних груп і племен, часто антагоністичних один до одного в межах однієї країни (Krztoń, 2013).

На виникнення сучасних соціальних та економічних конфліктів переважно впливає функціонування світової економічної системи та існуючі диспропорції як у світі, так і в окремих регіонах чи країнах.

Дослідники школи політичної економіки збройних конфліктів (наприклад, Херфрід Мюнклер, Мері Калдор, Баскер Ваше, Пол Кольєр) пропонують тезу про те, що структура міжнародної економічної системи, включає масштаби глобальних економічних диспропорцій та форми міжнародного поділу праці, сприяє збройним конфліктам. Ці конфлікти виникають переважно у бідних країнах, розташованих на низькому рівні економічного розвитку (приклад африканських конфліктів та деяких азійських) або ті, які через структурні перешкоди мають труднощі з адаптацією до правил світового вільного ринку (це стосується, наприклад, конфліктів у колишніх комуністичних країнах) (Pronińska, 2012, s.105).

Прикладом дослідження економічних факторів у конфлікті є аналіз Дональда Снова в 90-х роках етнічних конфліктів, конфліктів за незалежність, конфліктів з економічною та соціальною основою, які показали, що найбільша вірогідність збройний конфлікт зберігається у країнах, де ВВП на душу населення менше 400 доларів та економіка, яких ґрунтується на сільському господарстві. Відтак виявлено тенденцію, що в країнах, регіони яких характеризуються різним рівнем економічного розвитку, з'являються рухи за відокремлення або повстанські рухи, основне прагнення яких контроль над доходами із багатшого регіону (Snow, 1996).

Серед сучасних економічних конфліктів значна кількість конфліктів сировинного характеру, які мають на меті отримати контроль над конкретними ресурсами або здійснюються з інших причин, проте сировина використовується як інструмент або джерело фінансування військових операцій. З аналітичної точки зору, наявність сировини або її дефіцит можуть призвести до вибуху конфліктів. У першому випадку це стосується в основному країн, які політично та економічно слабкі, але багаті на мінеральні ресурси. У таких країнах багатство сировини замість того, щоб призвести до економічного та соціального розвитку, сприяє дестабілізації та початку збройних конфліктів (в літературі це явище називається

«сировинним прокляттям» або «парадокс достатку») (Pronińska, 2012, s.107).

Сторони залучені до такого конфлікту можуть бути вмотивовані, по-перше, геостратегічними інтересами (конфлікт доступу до джерел сировини або які трактують сировину в якості елемента, що мають стратегічне значення, відтак необхідні для ведення військових дій або досягнення перемоги); по-друге, економічними інтересами (сторони конфлікту прагнуть отримати контроль над сировинними ресурсами, щоб отримати прибуток); по-третє, соціальними інтересами (несправедливий розподіл доходів від сировини в суспільстві провокують малозабезпечені верстви до збройної боротьби). Приклади сучасних конфліктів такого роду – конфлікт за Південно-Китайське море та Ірако-кувейтський конфлікт.

Іншим джерелом сировинного конфлікту може бути дефіцит сировини. У сучасних конфліктах він найчастіше набуває характеру екологічного дефіциту, тобто виснаження сільськогосподарських земель, вирубка лісів або забруднення водних резервуарів. Іноді причиною появи екологічного дефіциту є зміни у навколишньому природному середовищі (наприклад, засухи), а деколи й людська діяльність, в тому числі екстенсивна експлуатація ресурсів даної країни. Для розуміння цих явищ канадський політолог Томас Гомер Діксон запровадив термін «дефіцит відновлюваних ресурсів». Прикладами таких конфліктів з екологічним дефіцитом є конфлікти в Нігерії, Індонезії або один з найбільш кривавих у Руанді (Pronińska, 2012, s.107-108).

Французький експерт Франсуа Гейсбург (старший радник з питань Європи в Міжнародному інституті стратегічних досліджень) представляє прагматичний підхід до передбачення причин майбутніх конфліктів і воєн. Ф. Гейсбург припускає, що незабаром ми можемо стати спостерігачами війн, які ведуть зловмисні антизахідні диктатури з доступом до зброї масового знищення – війни «лиходіїв-держав»; війни за правонаступництво, боротьбу за владу в розпадаючих державах;

«вибухових» війн, в яких іноземні та місцеві групи атакують суспільства за допомогою різноманітних заходів, як терор, руйнування інформаційних та фінансових систем; класичні війни, в яких класичні (XIX століття) цілі будуть досягатися методами XXI століття (Krztoń, 2013).

Динаміка та основні тенденції сучасних збройних конфліктів.

До винайдення ядерної зброї воєнні конфлікти відбувалися між державами (коаліціями держав) з рішучими політичними цілями за допомогою великих військових формувань (армій). Традиційні війни були досить точно визначені за часом – їх початок визначався введенням військ без попереднього повідомлення та завершувався – підписанням мирного договору. У цих війнах збройні операції проходили в певній зоні, яка обмежувалася фронтовими лініями. Сторони намагалися дістатися «основного центру тяжіння» (за Клаузвіцом), що в подальшому визначало перемогу чи поразку.

Сучасні війни та конфлікти мають ряд специфічних та відмінних рис, які варто детальніше розглянути:

1) часово-просторова обмеженість

«Нові війни» не мають чітко визначеного початку чи кінця перебігу військових дій. Завершення конфлікту не визначається вирішальною битвою чи шляхом переговорного мирного процесу, за яким підписуються подальші угоди про припинення вогню, декларації та мирні договори. Сторонам конфлікту не важливе його завершення, натомість їхня мета полягає не в перемозі конкретного супротивника, а в тому, щоб дестабілізувати країну, спровокувати подальші переміщення людей та отримувати прибуток від конфлікту. Як результат, «нові війни» можуть тривати роками, і чим довше вони тривають, тим важче їх закінчити (Pronińska, 2012, s.107-108).

Крім того, в «нових війнах» збройні сили перестають концентруватися не тільки в часі, але і в просторі. Конфлікти часто

відбуваються у формі партизанської війни або без чітко визначених ліній фронту. Збройні операції не обмежуються невеликою територією, для конфлікту внутрішнього характеру властива тенденція поширення його за кордон, що призводить до дестабілізації сусідніх держав .

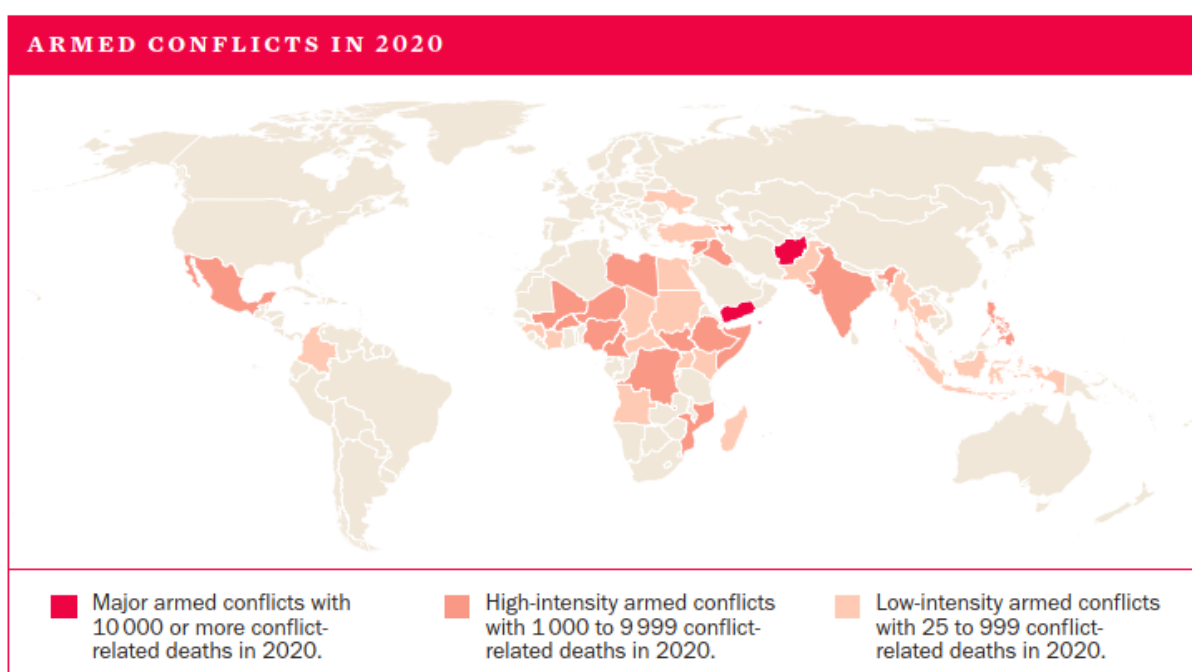
2) *інтенсивність та динаміка конфлікту*

Важливою тенденцією сучасних конфліктів є їх низька інтенсивність (*low intensity war*). Згідно з аналізом Херфріда Мюнклера, вони здійснюються «із затримкою» (замороженням), обирається стратегія «стратегічної оборони», тобто збройні сили використовуються в основному з метою самозбереження, а не для серйозного розв'язання війни. «Насильство зменшується, а потім вибухає війна, яка посилюється, проте через деякий час кількість збройних операцій зменшується, даючи помилкове враження про кінець війни» (Münkler, 2004).

Відтак, головним показником інтенсивності сучасних збройних операцій, що застосовується статистичними та аналітичними центрами, є кількість жертв. Для прикладу, використовуючи цей критерій, UCDP (Упсальська Програма збору даних про конфлікти) визначає серію насильницьких подій як збройний конфлікт фіксуючи поріг – мінімум 25 загиблих у конфлікті впродовж року. Відтак, за інформацією даної програми останнє дванадцятиріччя 2007-2018 рр. відрізнялось збільшенням кількості активних збройних конфліктів (Стамат, 2020)

Крім того, на тенденцію поширення внутрішніх збройних конфліктів вказують також дослідження Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру (Stockholm International Peace Research Institut – SIPRI). Станом на 2020 рік активні збройні конфлікти відбулися щонайменше в 39 державах (на 5 більше, ніж у 2019 році): 2 в Америці, 7 в Азії та Океанії, 3 в Європі, 7 на Близькому Сході та Північній Африці і 20 у Африці на південь від Сахари. Як і в попередні роки, більшість відбувалися в межах однієї країни (внутрішньодержавного характеру), між урядовими силами та одним або більше озброєними недержавними угрупованнями. Два

внутрішньодержавні конфлікти були великими збройними конфліктами (з понад 10 000 смертей у результаті конфлікту протягом року) — Афганістан і Ємен — і 16 були збройними конфліктами високої інтенсивності (з 1000–9999 смертями в ході конфлікту) — Мексика, Сирія, Нігерія, Демократична Республіка Конго, Ефіопія, Сомалі, Малі, Ірак, Південний Судан, Буркіна-Фасо, Мозамбік, Камерун, Лівія, Філіппіни, Індія та Нігер. І тільки два збройних конфлікти велися між державами: триваючі прикордонні зіткнення між Індією та Пакистаном, прикордонний конфлікт між Вірменією та Азербайджаном за контроль над Нагірним Карабахом (SIPRI Yearbook, 2021).

Note: The boundaries used in this map do not imply any endorsement or acceptance by SIPRI.

Зменшення числа загиблих унаслідок бойових дій порівняно з минулими десятиліттями є переважно наслідком перетворення Східної Азії з найбільш конфліктного регіону світу на один з миролюбних – значною мірою завдяки тенденції зменшення іноземного втручання у збройні конфлікти. Крім того, це пояснюється гарантіями безпеки, економічним розвитком і структурними факторами, пов'язаними з регіональним і світовим порядком. Однак, з урахуванням цих доводів, перетворення нинішньої глобальної ескалації збройних конфліктів на відступ від миру

залежить, в першу чергу, від втручання іноземних гравців у триваючі збройні конфлікти.

3) *цивільні жертви збройних конфліктів*

Зниження гостроти кількох збройних конфліктів призвело до подальшого зменшення числа жертв конфліктів і продовжило низхідну тенденцію. Проте у сучасних збройних конфліктах переважна більшість жертв є цивільними. Хоча кількість випадків бойових дій у 2019 році зменшилася на 15%, порівняно з 2018 роком, кількість актів політичного насильства в усіх інших категоріях за класифікацією Проекту збору даних про місця збройних конфліктів і подій (ACLED) зростає: вибухи/дистанційне насильство – на 5%, насильство проти цивільних – на 7%, насильство натовпу – на 47% (ACLED, 2019).

Причини такого повороту в історії збройних конфліктів можна знайти, зокрема, в етнічних чистках, що проводилися під час багатьох конфліктів (конфліктів на території колишньої Югославії, Руанди, Чечні та Дарфуру); зростанні значення груп повстанців як сторони, яка використовує насильство проти цивільних осіб та розглядає її як тактику асиметричного протистояння; загальне ослаблення дисципліни серед військових воюючих сторін; той факт, що сучасні конфлікти здійснюються в умовах розпаду держави, а це сприяє посиленню насильства щодо цивільних осіб місцевими бандами, нелегальними силами, тощо (Pronińska, 2012, s.107).

Хоча, як згадувалося вище, після закінчення «холодної війни» загальна кількість жертв, які кваліфікувалися як смертельні випадки, знизилась, в той же низька інтенсивність військових операцій сприяють зростанню одностороннього насильства (це насильство держави чи організованої групи проти неозброєних цивільних, що призводить до щонайменше 25 смертей у календарному році). Найчастіші акти насильства щодо цивільних осіб здійснюються в рамках більш широкого конфлікту між двома чи більше збройними силами, і часто це частина

тактики збройних операцій. Через масштаб та інтенсивність одностороннє насильство може приймати різні форми: від страчених ув'язнених, обстріл неозброєних демонстрантів, масові вбивства до геноциду мирного населення.

У результаті жертви серед цивільного населення сучасного збройного конфлікту складаються з: жертв безпосереднього конфлікту та жертв одностороннього насильства, а також жертв загальної смертності, особливо через що гуманітарні кризи є невід'ємною частиною та наслідком тривалих збройних конфліктів (Pronińska, 2012, s.108).

4) внутрішнє та зовнішнє переміщення населення

Збройний конфлікт є також важливим чинником переміщення населення. Число вимушено переміщених осіб у світі наприкінці 2018р. становило 70,8 млн. (у т.ч. 25,9 млн. біженців), проти 68,5 млн. у 2017р. – це вдвічі більше, ніж 20 років тому (СІПРІ, 2021).

Відповідно до оцінки Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців у кінці ХХ століття в світі було більше 22 мільйонів біженців (включаючи внутрішні). Збройні конфлікти, що виникли в першому десятилітті ХХІ століття, принесли нові хвилі біженців – переважно з Афганістану та країн Північної Африки. Характерно, що більшість нових біженців є внутрішньо переміщеними особами (ВПЛ), які позбавлені захисту відповідно до міжнародного права. Більшість з них вийшли з країн, які протягом багатьох років були піддані конфліктам; 40% внутрішньо переміщених осіб надходять з африканських країн (тобто Судан, ДРК, Сомалі), серед зовнішніх біженців найбільша група – афганці (приблизно 30% всіх зовнішніх біженців), іракці та сомалійці (Звіт УВКБ ООН., 2021). Згідно даних Управління ООН у справах біженців (UNHCR) вказується, що кількість людей, змушених покинути свої помешкання через війни, конфлікти і репресії, у 2021 році зросла до рекордно високого рівня. [...] За період із січня до листопада 2021 року покинути свої домівки було вимушено понад 84 млн осіб. Цей показник вищий за рівні 2020-го та

2019 року, які свого часу теж були рекордними (MID-YEAR TRENDS, 2021).

За статистикою, близько половини біженців молодші 18 років. Особливо UNHCR непокоїть велика кількість дітей, які переміщуються самостійно або ж розділені з батьками – понад 98 тисяч заяв на надання притулку надійшли від дітей без супроводу (MID-YEAR TRENDS, 2021).

Загалом норми міжнародного права щодо заборони набору дітей були систематично проігноровані. Після закінчення холодної війни відповідно до Протоколу 1977 р. до Женевської конвенції та Конвенції про права дитини заборонено набір дітей до 15 років. Крім того, завдяки діяльності неурядових організацій у 2002 році був прийнятий Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, яка забороняє вербування дітей до 18 років, а добровольці, які можуть бути прийняті в армію у віці від 16 років, не повинні брати участь у безпосередніх військових операціях (Факультативний протокол, 2002). Проте збільшення кількості внутрішніх конфліктів стало одним із чинників, що підвищує тенденцію використання дітей у конфліктах. Надзвичайним прикладом у цьому відношенні є африканські конфлікти. Так, пропорції відсоткової частки дітей-солдатів на стороні повстанців та на стороні уряду в конфлікті в Судані в 1993-2002 рр. були – 64:34, в Ліберії в 1999-2003 роках – 70:30 (Pronińska, 2012, s.109).

5) приватизація та комерціалізація сучасних збройних конфліктів

Економічні фактори є одним з найважливіших детермінант та особливостей сучасних збройних конфліктів. Це стосується економічних умов виникнення збройного конфлікту, а також каналів, через які цей конфлікт підпадає під процес приватизації та комерціалізації.

Умови приватизації та комерціалізації стосуються використання найманців у війнах. Термін «приватизація» стосується участі приватних осіб у збройному конфлікті, тобто збройних приватних охоронних служб,

що працюють у сфері безпеки і виконують як наступальну, так і оборонну функції.

Варто зазначити, що іноземні приватні найманці існували завжди, досить згадати кондотьєрів, ландскнехтів чи швейцарських найманців. Проте новим та поширеним явищем стають приватні охоронні компанії, пов'язані як з урядом, так і з мультинаціональними організаціями. У приватні компанії такого типу наймаються відставні солдати із США, Великобританії, Франції. Відтак розвивається нова форма торгівлі – політичні лідери, лідери повстанських груп «замовляють» приватні воєнні та охоронні компанії, гарантуючи в такий спосіб безпеку або збільшуючи власні шанси у збройному конфлікті (Калдор, 2012).

Термін «комерціалізація» означає феномен війни як бізнесу, тобто отримання економічної вигоди від збройних конфліктів різними суб'єктами, а саме військовими командирами, приватними військовими компаніями, транснаціональними корпораціями, злочинними угрупованнями. Всі ці суб'єкти збагачують себе за рахунок постійних збройних конфліктів, тому в їх інтересах продовжувати дестабілізувати ситуацію, та перетворювати економіку на війну / кримінальну економіку. Механізм перетворення державної економіки на воєнну та кримінальну економіку складається з грабунку природних ресурсів, дорогоцінних корисних копалин, їх контрабанди та перепродажу на чорному ринку; використання таборів біженців; пограбування конвоїв з гуманітарною допомогою; виробництво та збут незаконних товарів та зброї та ін.

Сприяють розвитку приватизації та комерціалізації збройних конфліктів передусім наступні фактори:

- збільшення кількості внутрішніх конфліктів в економічно слабких країнах (failed state), які легко в подальшому дестабілізувати;

- завершення холодної війни сприяло скороченню збройних сил і появі великої кількості зброї на ринку та кваліфікаційних потенційних працівників приватних військових підприємств;

- розвиток організованої злочинності і характер глобального ринку, в якому легко реалізувати наркотики, вкрадені товари та сировину з регіонів конфліктів (Pronińska, 2012, s.112).

б) медіатизація конфлікту

Важливим елементом сучасного збройного конфлікту є використання засобів масової інформації як платформи для боротьби з противником. Здатність правильно реконструювати реальність у ЗМІ та продати свою власну історію громадській думці має ключове значення у конфліктах. Завдяки ефективному використанню можливостей спілкування, що пропонуються сучасними засобами масової інформації, можна отримати психологічну перевагу над супротивником.

Після закінчення холодної війни та початку війни в Перській затоці, інформаційні ЗМІ CNN вперше в історії взяли на себе зобов'язання звітувати про збройний конфлікт «наживо». З цього моменту феномен впливу засобів масової інформації в контексті збройного конфлікту на громадську думку, політичні рішення, а також курс військових дій називають ефектом CNN.

В подальшому сформувалася нова форма впливу на збройний конфлікт – так званий «ефект Аль-Джазіра», коли арабська інформаційна станція «Аль-Джазіра» відіграла особливо важливу роль в ході Арабської весни, яка охопила Північну Африку та Близький Схід у 2011 році.

7) асиметрія сучасних збройних конфліктів

Асиметрія як особливість збройного конфлікту стосується вузької групи сучасних конфліктів, тобто перш за все «конфлікту між двома державами, що володіють нерівними військовими та економічними ресурсами» або конфлікту, в якому набагато сильніша владна сторона бореться з повстанцями, які використовують асиметричні методи бойових дій (Леонов, Ворович, 2016, с. 31).

Важливим є різне бачення конфлікту його учасниками, яке впливає в основному від рівня володіння ресурсами та диктується місцем учасника

в міжнародній ієрархічній системі. Для слабкої сторони – це тотальна війна, для сильної – лише обмежена. Проте як писав Г. Кісінджер: «Партизани виграють, якщо вони не програють. Регулярна армія програє, коли не виграє» (Кісінджер, 1997).

Цікавою є позиція французьких конфліктологів, які до категорій «симетричної» та «асиметричної» додають ще й третю – дисиметричну війну. Французька концепція дисиметричності засновується на існуванні великого дисбалансу між сторонами конфлікту або в цілях чи меті, або у використанні засобів для досягнення цих цілей, але не в наявності цих засобів чи формі ведення бойових дій. Між противниками є дуже велика подібність у вимірі можливостей та ресурсів, вони однаково використовують неklasичну форму боротьби. Принципова різниця полягає у тому, що одна сторона обирає більш радикальні неklasичні методи та засоби боротьби порівняно з іншою для досягнення більш вагомих цілей (Шеренговський, 2010, с.217)

Асиметричність збройних конфліктів є також результатом втрати державою монополії на проведення збройних операцій. Тому в широкому значенні асиметрія сучасних збройних конфліктів передбачає:

по-перше, участь, з одного боку, регулярних збройних сил держав, а з іншого – недержавних акторів (повстанські, терористичні, злочинні угруповання, приватні військові компанії, пара-державні структури);

по-друге, використання асиметричних методів ведення військових операцій – відмінних від використовуваних ворогом, тобто партизанських та терористичних методів, засобів масової інформації, метою яких є отримання психологічної переваги над супротивником, прикривання цивільними жителями.

Таким чином, збройні конфлікти, які домінують в умовах сучасної безпеки, можуть однаково сильно, а деколи навіть і більше, дестабілізувати регіон, а також призводити до загроз безпеки трансрегіонального характеру:

- 1) збройний конфлікт, навіть якщо він внутрішній, може легко включати території сусідніх країн і призводити до їх дестабілізації;
- 2) наслідком збройних конфліктів є хвилі біженців – зовнішні біженці та їх масовий приплив може призвести до гуманітарної катастрофи (голод, поширення епідемій захворювань, деградації природних ресурсів) або до соціальної напруженості у країнах за межами регіону;
- 3) сучасний збройний конфлікт створює сприятливі умови для розвитку організованої злочинності у її різних формах (торгівля зброєю, наркотиками, сировиною), а також самоорганізацію, дії та фінансування терористичних груп;
- 4) наслідком збройного конфлікту може стати падіння державних структур та поява слабких держав або, failed state (неспроможні держави). Ці держави є додатковим джерелом міжнародного тероризму, організованої злочинності та сприяють ініціювання подальших збройних конфліктів

Отож, сучасні збройні конфлікти перевіряють дієвість існуючих інституцій безпеки в рамках міжнародної системи. Ті з них, які почалися в роки після холодної війни, показали явну відсутність адаптації глобальних і регіональних інституційних структур до нових викликів в сфері превентивної дипломатії, миротворчості, підтримання миру і миробудівництва. Це додатковий елемент, що посилює почуття невизначеності в сучасному середовищі безпеки.

Brodie, B. (1946). *The Absolute Weapon. Atomic Power and World Order*. New York: Harcourt, Brace and Company. Access mode: <https://www.osti.gov/opennet/servlets/purl/16380564>

Gaddis, J.L. (1986). *The Long Peace: Elements of Stability in the Postwar International System*. *International Security*, 10(4), 99-142. Access mode: <https://www.muse.jhu.edu/article/446174>.

Луцишин, Г. (2014) Особливості сучасних збройних конфліктів в умовах глобалізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, (26), 128–133.

Клаузевіц, К. (2018). *Природа війни*. Харків: «Віват», 412 с.

Фурсіна, Н. А. (2018) Теорія виникнення військових конфліктів, воєн. *Економіка та держава*, 12, 81–88. doi: 10.32702/2306-6806.2018.12.81

Pronińska, K. (2012) Współczesne konflikty zbrojne. Red.R. Kuźniar, *Bezpieczeństwo międzynarodowe*. Warszawa, 97-119.

Krztoń, W. (2013). Wojna i konflikt zbrojny–przemiany. *Obronność Zeszyty Naukowe*, (Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej nr 1(5), 143-154

Репецький, В.М. (2012). Міжнародне публічне право: Підручник (2-ге вид., стер.). Київ, 437 с.

Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (укр/рос): Конвенція від 12.08.1949 р. Дата оновлення: 08.02.2006. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

Balcerowicz, B. (2006) Siły zbrojne w państwie i stosunkach międzynarodowych, Warszawa, s.204.

Римский статут международного уголовного суда (1998). Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (укр/рос) Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

Кревельд, М. (2005) Трансформация войны, Москва: ИРИСЭН, 343 с. Режим доступу : <https://coollib.com/b/261741/read#t4>

Калдор М. (2012). Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху. Москва: Издательство Института Гайдара, 416 с. Режим доступу: http://militera.org/books/pdf/science/kaldor_m01.pdf

Mack, A. (1975). Why big nations lose small wars: The politics of asymmetric conflict. *World politics*, 27(2), 175-200. Access mode: <https://www.jstor.org/stable/2009880>

Тоффлер, Э., & Тоффлер, Х. (2005). Война и антивоина. Пер. с англ. М.: Изд-во АСТ. 412 с.

Lind W. S. et. al. (1989) The Changing Face of War: Into the Fourth Generation, *Marine Corps Gazette*, p. 22-26.

Metz, S. (2000) Armed Conflict In the 21st Century: The Information Revolution and Post-Modern Warfare, Strategic Studies Institute, US Army War College, 113 p. Access mode: <https://publications.armywarcollege.edu/pubs/1535.pdf>

Wright, Q., & Wright, L. L. (1983). A study of war. University of Chicago Press. Access mode: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.14629/page/n13/mode/2up>

Münkler, H. (2004) Wojny naszych czasów, Kraków. Access mode: <https://docer.pl/doc/n0nvc5n>

Krztoń, W. (2013). Wojna i konflikt zbrojny–przemiany. *Obronność Zeszyty Naukowe*, (Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia

Akademii Obrony Narodowej nr 1(5), 143-154. Access mode: [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej/Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej-r2013-t-n1\(5\)/Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej-r2013-t-n1\(5\)-s143-154/Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej-r2013-t-n1\(5\)-s143-154.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej/Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej-r2013-t-n1(5)/Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej-r2013-t-n1(5)-s143-154/Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej-r2013-t-n1(5)-s143-154.pdf)

Snow D.F. (1996). *Uncivil Wars: International Security and the New Internal Conflicts*. Boulder: Lynne Rienner. Access mode: <https://archive.org/details/uncivilwarsinter0000snow>

Стамат, В. М. (2020). Міжнародні конфлікти як прояв глобальних небезпек світу. *Глобальні цілі сталого розвитку – безпека світу, соціально-економічні та екологічні прояви, можливості активізації партнерства* : круглий стіл з питань національної (економічної) безпеки, 12 листопада 2020 р. : тези доповідей. Миколаїв: МНАУ, С. 55-58. Режим доступу: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/8278>

SIPRI Yearbook (2021). *Armaments, Disarmament and International Security* / Stockholm International Peace Research Institute(SIPRI) Access mode: https://www.sipri.org/sites/default/files/2021-06/sipri_yb21_summary_en_v2_0.pdf

ACLED 2019: The Year in Review (2020) The Armed Conflict Location & Event Data Project (ACLED), Access mode: <https://acleddata.com/2020/03/02/acled-2019-the-year-in-review/>

СІПРІ 2019 (2021): Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ./Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. Досліджень ім. О.Разумкова; Київ: Заповіт, 662с. Режим доступу: https://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2020_ukr.pdf

Звіт УВКБ ООН про глобальні тренди свідчить про те, що кількість примусово переміщених людей у світі зросла до рекордних 82,4 мільйона (2021). Режим доступу: <https://www.unhcr.org/ua/34573-%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%8296.html>

MID-YEAR TRENDS (2021). United Nations High Commissioner for Refugees Access mode: <https://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/618ae4694/mid-year-trends-2021.html>

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2002). Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

Леонов, В. В., & Ворочич, Б. О. (2016). Парадокс асиметрії в сучасних міжнародних збройних конфліктах. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняхівського*, (1-56), 29-34.

Киссинджер, Г. (1997) Дипломатия. Пер. с англ. В.В. Львова / Послесл. Г.А. Арбатова. Москва, Ладомир, 848 с. Режим доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kissing/index.php

Шеренговський, Д. (2010) Трансформація неklasичних збройних конфліктів під впливом сучасної міжнародної системи, *Нова парадигма*, 1 (98), 205–218

О. Б. Березовська-Чміль,

кандидатка політичних наук, доцентка кафедри
політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Теоретичні засади дослідження політичного регіоналізму

Анотація. Проаналізовано та узагальнено теоретичні підходи до розуміння сутності регіоналізму, взаємозв'язок з поняттями регіону та регіоналізації. Розглянуто трактування регіоналізму українськими та зарубіжними науковцями. Досліджено типологію і сутнісні характеристики регіоналізму, а також його позитивні і негативні наслідки на субнаціональному та світовому рівні. Обґрунтовано моделі «м'якого» та «жорсткого» регіоналізму, їх переваги та недоліки. Деталізовано світові тренди поширення регіоналізму та можливий досвід для України.

Ключові слова: регіон, регіоналізм, регіоналізація, децентралізація влади, диференціація, центр, периферія.

На сучасному етапі для значної кількості держав на перший план виходить проблема регіоналізму та регіоналізації, як у світовому, так і у субнаціональному контексті. Як політичне і економічне явище, регіоналізм може спричинити позитивні і негативні наслідки. Процеси регіоналізації здатні спричинити стрімкий економічний розвиток регіонів, і разом з тим можуть призвести до сепаратистських настроїв і становити загрозу територіальній цілісності держав. Відтак без сумніву актуальним є

дослідження проблематики політичного регіоналізму, його сутності, проявів, характеристик та впливу на політичні процеси.

Витоки концепції регіоналізму знаходимо у працях таких зарубіжних та українських дослідників, як М. Долішній, В. Кравців, В. Гельман, Т. Панченко, С. Маковський, Г. Макаров, С. Бугай, І. Бусигіна, В. Риженков, Р. Туровський, А. Ковальов, М. Симон, Р. Матвієнко, В. Малолітнева, М. Кітінг, С. Роккан, Е. Шилз, К. Валієва, А. Клемешев, Дж. Фридман, І. Валлерстайн, Г. Яровий, О. Топчієв, В. Яворська та інших.

Загалом для розуміння процесу формування концепції регіоналізму, перш за, все варто розглянути основні підходи до трактування таких базових понять як «регіон», «регіоналізація», «регіоналізм». Синтезуючи різноманітні теоретичні підходи, можемо сформулювати найбільш поширені в науковій літературі дефініції регіону.

З точки зору географічного підходу регіон трактується у широкому та вузькому значеннях: як група сусідніх держав, які складають окремий економіко – географічний, або близький по національному складу і культурі, або однотипний по суспільно – політичному ладу район світу; як певну область чи частину держави, що відрізняється від інших областей сукупністю природних і (або) історично сформованих, відносно стійких економіко - географічних і інших особливостей, які нерідко поєднуються з особливостями національного складу населення (Маковський, 2014).

Філософське трактування поняття «регіон» асоціюється з особливим «осередком», для якого властиві своя ментальність, спосіб мислення, традиції, світогляд та світосприйняття.

Історична інтерпретація регіону вказує на колишню, втрачену з часом ідентичність, історичне коріння певної спільноти на визначеній території.

Геополітичне розуміння регіону витікає з просторової диференціації різних політичних сил, рухів, розташування центрів сили тощо, причому

такий регіон складається, як правило, з групи країн, які більше зв'язані одна з одною, ніж з іншими країнами.

Економічне сприйняття регіону трактується як територія з чітко вираженою спеціалізацією виробництва і певною господарською цілісністю.

Адміністративно-територіальне розуміння регіону розглядає його як субнаціональну одиницю, статус якої прописаний в законодавстві.

Окремої уваги заслуговує думка М. Кітінга, який трактує регіон як систему, що здатна до самовідтворення і самоорганізації незалежно від процесів міждержавної диференціації, тобто процес регіоналізації у цьому випадку розглядається поза контекстом державної території та державного будівництва (Keating, 2004).

Т. Панченко визначає регіон як частину території держави, що виділилася в процесі суспільного (територіального) поділу праці, яка спеціалізується на виробництві певних товарів чи послуг, характеризується спільністю і специфічним по відношенню до інших територій характером процесу відтворення; комплексністю і цілісністю господарства; наявністю органів управління, що забезпечують вирішення завдань, що стоять перед регіоном (Панченко, 2009).

П. Білик пропонує таке визначення: «Регіон – це сформований в межах певної природно-географічної території соціально-економічний механізм, що відзначається притаманною йому специфікою спеціалізації та структури виробництва і господарства, міжрегіональними й зовнішніми економічними, політичними та культурними зв'язками, має місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування, в межах якого формується територіальна громада з притаманними їй місцевими інтересами» (Білик, 2001).

С. Серьогіна вважає регіоном адміністративно-територіальну одиницю, яка охоплює населені пункти і території між ними і яка виокремлюється на основі спільних адміністративних, соціально-

економічних, географічних та інших факторів (Серьогіна, 2002). Натомість В. Борденюк пише, що у сучасному правознавстві регіоном називають «адміністративно-територіальні одиниці, які є безпосередньо нижчими від загальнонаціонального рівня, хоч і мають іншу назву, визначену в конституції чи законі» (Борденюк, 2001).

Українські науковці О. Топчієв, В. Яворська трактують регіон в широкому сенсі як певну територію, що відрізняється від інших за однією ознакою чи комплексом ознак. Відтак, вони розрізняють регіони галузеві (компонентні) та інтегральні (комплексні). Географічні регіони виділяють за природними, соціальними та економічними показниками, а також за їх різноманітними поєднаннями (комплексами).

Виділення галузевих (компонентних) регіонів здійснюють за просторовим розподілом окремих ознак і компонентів.

Інтегральні регіони виділяють за територіальними поєднаннями (комплексами) різних ознак і компонентів. Територіальні комплекси компонентів – природних, соціальних, економічних, а також їх поєднань для потреб регіоналізації, як правило, типізують, тобто виявляють характерні типи таких комплексів (Топчієв, Яворська, 2010).

В. Малолітнева вважає, що регіон – це територія, виділена за сукупністю певних ознак чи явищ; таксономічна одиниця в певній системі територіального поділу. Заслужує на увагу прагнення дослідниці деталізувати підхід до розуміння регіону як до регіональної соціально-економічної системи, виходячи з ідеї регіонального розвитку, що оперує поняттями соціальних пріоритетів, сталості і збалансованості. У такому розумінні регіональна соціально-економічна система – це сукупність географічного середовища, господарства і населення, що знаходяться у певних відносинах для забезпечення власного розвитку і розвитку спільнот, в які вона входить у межах встановлених квот (Малолітнева, 2016).

А. Шашеро вважає регіоном соціально-територіальну спільноту, що відображає цілісну соціальну систему, володіє адміністративною, господарсько-економічною, соціально-культурною самостійністю і розвивається у специфічних житлових, культурно-побутових умовах. Також він розглядає регіон не лише як територіальну, а як соціально-економічну спільноту, що характеризується єдністю економічного, політичного і духовного життя (Шашеро, 2014).

Поняттям «складна регіонально-економічна система» при визначенні сутності регіону оперує також В. Павлов. На його думку, регіональна соціально-економічна система є інтегральною формою просторової організації суспільства. Вона включає економічні, соціальні і екологічні процеси, які розвиваються на певній території різного ієрархічного рівня і складається із взаємопов'язаних функціональних підсистем, що об'єднані спільною метою розвитку (Павлов, 2000).

Таким чином, враховуючи поліваріантність підходів, можемо визначити регіон як певне територіальне утворення, об'єднане спільними політичними, економічними, соціальними, етнічними, мовними, історичними та географічними характеристиками і наділене політичним самоврядуванням.

Існують також різні підходи до типологізації регіонів за різними критеріями. Перший критерій безпосередньо пов'язаний з рівнем економічного розвитку, тут розрізняють такі регіони: високорозвинуті (опорні) регіони; регіони, що формуються і розвиваються; слаборозвинуті регіони.

Всередині кожного з цих видів регіонів виділяють окремі підвиди, які відображають спеціалізацію, ступінь диверсифікації та інші характерні риси економічного розвитку, що може відбуватися поступово і впродовж тривалого часу.

Другим критерієм типології регіонів є поточний стан економіки, фінансів, соціальної сфери і природного середовища регіонів, що

конкретизується через такі показники: розвиненість ринкових відносин; кризовий стан у певній сфері господарства регіону чи окремих галузях або навіть виробництвах; депресія всього господарського комплексу окремих галузей, виробництв чи сфер життя населення; фінансовий стан регіону.

Третім критерієм є природно-географічні ознаки, що поділяють регіони на: приморські регіони; прикордонні регіони; регіони, відділені від основних територій держави.

За рівнем економічної розвиненості розрізняють: розвинуті (опорні) регіони, фінансово стабільні регіони; нестабільні регіони.

З точки зору стратегії регіонального розвитку можна виділити: регіони перехідного типу; регіони, що освоюються; старопромислові регіони.

В основу альтернативного підходу до типології регіонів покладено основні регіональні проблеми та форми державного регулювання процесу їх вирішення. Відповідно до цієї типології, розрізняють чотири типи регіонів: традиційно відсталі; депресивні; традиційно розвинуті (індустріальні, індустріально - аграрні, аграрні, сировинні); регіони, що мають ресурси загальнодержавного значення або програмно розвиваються (Keating, 2004).

Традиційно відсталими або слаборозвинутими за вказаною вище типологією вважаються регіони з надзвичайно низьким рівнем розвитку економіки і життя населення, слабою інтенсивністю господарської діяльності, недостатньо диверсифікованою галузевою структурою промисловості, різким відставанням від інших регіонів за рівнем виробничо-технічного потенціалу і рівню розвитку соціальної інфраструктури. Ключовими характеристиками, що описують даний тип регіонів, є відносні показники масштабів суспільного виробництва на душу населення, грошових доходів населення та загального обсягу основних коштів.

До депресивних відносять регіони з відносно високим рівнем економічного потенціалу, значною часткою промислового виробництва у структурі господарства і відносно високим рівнем кваліфікації місцевих трудових ресурсів, які в результаті низької конкурентноздатності профілюючих галузей попали в глибоку і стійку економічну кризу, мають високий рівень безробіття (переважно у структурній формі), низьку ступінь інвестиційної активності і порівняно низький середній рівень бюджетної забезпеченості на душу населення. Серед цієї групи регіонів розрізняють дореформені депресивні регіони та нові депресивні регіони, у яких тільки в останні роки намітилася стійка тенденція падіння економічної активності.

Традиційно розвинуті або високорозвинуті (сформовані) регіони діляться на індустріальні, індустріально-аграрні, аграрні, сировинні. З точки зору реформи їх можна поділити на ті, що адаптувалися та ті, що не адаптувалися до нових ринкових умов. У залежності від галузевих складників традиційно розвинуті регіони поділяють на добувні та переробні. В окремих випадках виділяють ще конверсійні регіони, у яких домінують підприємства військово – промислового комплексу. У залежності від міжрегіональних та міждержавних зв'язків регіону вони можуть бути імпорто- або експортно орієнтованими. У першому випадку йдеться про території, на яких розташовані підприємства, що випускають продукцію на основі привізної сировини. Експортно орієнтовані регіони – це ті регіони, на підприємствах яких випускається продукція, що забезпечує власні потреби регіону та вивозиться за його межі.

Регіони, що мають ресурси загальнодержавного значення, розвиваються переважно у відповідності із завданнями і напрямками, які визначені у загальнодержавних цільових програмах. За ознакою обсягу видобування корисних копалин регіони діляться також на існуючі та потенційні, а за ознакою значимості для регіону і держави в цілому – на опорні та освоєні.

Варто зауважити, що межі регіону можуть відповідати межах адміністративно-територіальної одиниці субнаціонального рівня або не збігатися з нею в межах вузького трактування поняття «регіон». Якщо розуміти регіон в широкому сенсі, як міждержавне об'єднання за геополітичною, економічною чи географічною ознакою, можна пригадати назви Тихоокеанського, Карпатського регіонів тощо. Обидва трактування використовуються в політичній регіоналістиці та інших суспільних дисциплінах.

В свою чергу поняття регіоналізація трактується у відповідності до визначень регіону. Найчастіше її розглядають як процес перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від національного на регіональний рівень, розвиток нових інституціональних форм, що відповідають новій ролі регіону. Процес регіоналізації протистоїть глобалізації і доповнює її.

Регіоналізація повинна радикально змінити традиційну вертикальну схему державного управління на горизонтально-вертикальну і навіть на горизонтальну. На зміну жорсткій управлінській підпорядкованості областей та міст центральному уряду повинна прийти оптимальна господарська взаємодія регіонів у рамках єдиної загальнодержавної соціально-економічної політики (Топчієв, 2014).

Існують неоднозначні думки про те, в якій мірі регіоналізація може підтримувати конституційний лад і національну цілісність, особливо в нестабільних і постконфліктних державах або ситуаціях, коли державні інститути руйнуються. Дійсно, серед фахівців-практиків і аналітиків йдуть широкі дискусії щодо потенційних вигод, а також щодо ризиків, пов'язаних з передачею на місця функцій, повноважень і ресурсів. Ті, хто виступає за реформи місцевого врядування, вказують на те, що досвід Великої Британії, Бельгії, Іспанії та Італії є успішною моделлю децентралізації як механізму стабілізації постконфліктного суспільства.

Фактично, наукова література висуває три основних аргументи на підтримку регіоналізації.

По-перше, зміщення балансу сил з центрального на субнаціональний рівні на етапі реконструкції дозволяє відновити легітимність держави. При цьому реформи структур місцевого самоврядування розглядаються як засіб для поступового розширення участі та відкритості, скорочення нерівності, створення підзвітності, боротьби з корупцією та введення змагальності виборів. Запровадження публічного врядування, що ґрунтується на відновленні легітимності на місцевому рівні, демонструє свою важливість для успішності проведення й загальнонаціональних реформ.

По-друге, регіоналізація і децентралізація може сприяти встановленню громадянського миру та стабільності як шляхом усунення розбіжностей, так і шляхом створення можливостей для інтеграції громад. Коли існують структури регіонального і місцевого управління, громадяни і колективи можуть формулювати свої інтереси, підтримувати свою особливості, отримувати публічні послуги і вільно здійснювати свої законні права та обов'язки. Ретельно розроблені реформи щодо децентралізації є засобом інтеграції громад на основі поєднання засад громадянства та участі. На думку багатьох науковців, децентралізація може бути найкраще організована таким чином, щоб вона забезпечувала місцеві органи влади стимулом, мандатом та можливостями для того, щоб бути сильним гравцем на підтримку громадянського миру і злагоди.

По-третє, регіоналізація може сприяти зростанню ініціатив з управління знизу вгору, а також зміцненню національної відповідальності зацікавлених сторін за процеси розбудови держави. Виявлення місцевих думок і ретельна інтеграція їх у процес прийняття рішень за допомогою ефективних місцевих інститутів є життєво важливими кроками для процесу розбудови демократично-правової держави.

Доволі часто регіоналізацію розглядають як механізм для створення більш прозорих політичних інститутів, здатні забезпечити сильнішу

підтримку уряду з боку пересічних громадян і покращуючи елементи демократії участі.

Регіоналізація включає в себе процес децентралізації політичної влади. Прихильники регіоналізації як життєво важливого компонента демократичних перетворень і постконфліктної стабілізації висувають наступні теоретичні положення.

1. Зв'язок між громадянами і виборними посадовими особами найбільш сильний на місцевому рівні. Оскільки зв'язок між діями уряду і результатами більш чітко простежується, громадяни також повинні мати можливість залучати своїх обраних посадових осіб до ретроспективної відповідальності за допомогою голосування, а також впливати на їх поведінку в майбутньому. Відповідно, децентралізація влади, як зазвичай вважають, сприяє чуйності, сприяє прозорості, а також підвищує суспільну довіру до урядовців.

2. Регіоналізація потенційно відкриває простір для більш широкого включення традиційно маргіналізованих верств суспільства. На відміну від національних урядів, установи місцевого рівня надають більше можливостей для представництва різних верств суспільства, включаючи жінок, групи меншин і бідних. Крім того, процеси децентралізації можуть бути навмисно розроблені, щоб дати більший голос муніципалітетам, де базуються історично маргінальні співтовариства.

3. Виступачи рушієм демократії, регіональні центри можуть сприяти підвищенню обізнаності населення про зміст політичних дебатів, виборних представників і характер політики, плани і бюджет. Підкреслюючи освітнє значення місцевих демократичних інститутів, деякі вчені розглядають їх як основу для формування майбутніх політичних лідерів, яка розвиває навички щодо розробки політики, діяльності у складі політичних партій і складанні бюджету, тим самим покращуючи якість політиків загальнонаціонального рівня;

4. Між регіоналізацією та політичною участю існує симбіотичний

зв'язок: успішна передача повноважень і ресурсів місцевим органам влади вимагає значною мірою участі місцевого населення, щоб забезпечити реагування державної політики на потреби громади, в той час як сам процес децентралізації підсилює або створює інституційні можливості для участі за рахунок розширення прав і можливостей членів територіальних громад і регіональних колективів.

Критики регіоналізації стверджують, що вона може фактично підірвати підвалини демократії, особливо у транзитивних державах, і загрожувати національній державності, особливо в нестабільних постконфліктних суспільствах. Це пояснюють тим, що в умовах демократичних перетворень відкривається можливість для узурпації влади регіональною елітою. З цієї точки зору передача повноважень і ресурсів нижчестоящим урядовим рівням створює небезпеку того, що місцеві еліти можуть використовувати свій вплив і ресурси для підтримки контролю над місцевими органами влади і «привласнення» переваг децентралізації влади. Дійсно, малі спільноти мають тенденцію до підриву індивідуальних свобод шляхом примусу до соціальної відповідальності та проведення дискримінації на користь добре пов'язаних груп. Отже, реформи можуть мати негативні наслідки, обмежуючи політичну свободу, а також роблячи місцеві органи влади менш підзвітними і чуйними. Також регіоналізація може зашкодити узгодженості дій національних політичних спільнот. В однорідних суспільствах з невеликою кількістю вертикальних розривів фрагментація структур прийняття рішень може негативно вплинути на рівень добробуту на національному рівні і навіть завдати шкоди макроекономічній стабільності та фінансовому стану держави. Якщо бюджетна децентралізація не супроводжується заходами щодо раціонального перерозподілу ресурсів, вона може зміцнити ресурсну базу багатших місцевих і регіональних органів влади за рахунок бідніших, створюючи тим самим нові розриви, засновані на диференційованому доступі до соціальних послуг та можливостей працевлаштування по всій

країні. Окрім того, вчені наголошують, що регіоналізація може посилити нерівність. Реформування структур публічної влади може мати різний вплив на місцях, враховуючи, що в багатьох випадках деякі соціальні верстви і суб'єкти в спільнотах мають більше можливостей для реагування на можливості, що виникають в результаті перерозподілу влади на нижчі зв'язку уряду. Економічна нерівність часто призводить до нерівного доступу до правової системи, захисту з боку поліції та політичного впливу. У цих умовах виникають моделі посередництва з боку різного роду «політичних посередників», в результаті чого бідні можуть отримати лише непрямий доступ до своїх основних громадянських прав, а традиційна ієрархія тільки посилюється. Участь у політичному житті також може бути заблокована відносинами «патрон-клієнт», коли бідні громадяни обмінюють свої голоси на милості або гроші впливових кандидатів.

Втім сучасні тенденції в Європі красномовно свідчать про те, що переважна більшість держав віддали перевагу децентралізації влади та регіоналізації, незважаючи на наявні ризики.

На основі трактувань регіону та регіоналізації, можемо узагальнити наукові підходи та сформувати визначення поняття «регіоналізм». Власне регіоналізм являє собою державну стратегію, що закликає до зміцнення проміжного рівня публічного врядування за рахунок передачі на цей рівень окремих повноважень центральної влади з метою як оптимізації управлінських рішень, так і з метою забезпечення обмеженого врядування. То ж не дивно, що регіоналізм на сьогодні став важливою складовою європейської політики. Також регіоналізм розглядають як певну ідеологію, що включає сукупність ідей, уявлень, ціннісних орієнтацій, спрямованих на боротьбу за право регіонів на самовизначення і автономне самоврядування.

Впродовж останніх років у світі набула поширення концепція «м'якого регіоналізму». «М'який» регіоналізм характеризується участю

представників громадянського суспільства. Він розвивається швидше й ефективніше, якщо їх підтримують урядові сектори. Урядові ініціативи можуть стимулювати його. «М'який» регіоналізм, як правило, управляється різноманітними державними й недержавними суб'єктами, а «жорсткий» регіоналізм – це суто державна ініціатива. Типи мереж, які підтримують «м'який» регіоналізм, також є багатосекторальними, включаючи інститути громадянського суспільства, уряд і приватний сектор. Поважаючи їхній національний суверенітет і дотримуючись принципу невтручання у внутрішні справи, ця система може сприяти демократизації авторитарних держав, адже вона сприяє транснаціональним економічним обмінам і діалогу з громадянським суспільством. Такий тип інтеграції називається неформальною інтеграцією, або «м'яким» регіоналізмом.

Модель «м'якого» регіоналізму володіє унікальною здатністю об'єднувати великі держави регіону в нейтральній обстановці. «М'який» регіоналізм часто передбачає вільну, неформальну інтеграцію, що ґрунтується на постійному діалозі. Новий підхід до врядування з наголосом на участі, партнерстві, переговорах і консенсусі являє собою систему, що веде до м'якої регіональної інтеграції в світовому контексті.

Отже, на наш погляд регіоналізм є певною сучасною тенденцією та стратегічним напрямом розвитку державних таксономічних одиниць або частин територій, в основі якого лежить автономізація і делегування значного обсягу владно-управлінських повноважень від центральних органів влади до регіональних структур. В свою чергу регіоналізація являє собою практичну реалізацію стратегії регіоналізму. Сам процес регіоналізації в державі передбачає реалізацію конкретних політичних рішень для досягнення поставлених цілей. До таких рішень можемо віднести: формування раціональної структури врядування регіонів, яка б сприяла їхньому комплексному й збалансованому розвитку з ефективним використанням наявного природно-ресурсного, виробничо-економічного,

науково-технічного та людського потенціалів, виробничої і соціальної інфраструктури, переваг і можливостей геополітичного положення регіонів, історико-культурних надбань і традицій населення; визначення на договірних засадах спільних дій органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у стимулюванні регіонального розвитку і підтримці депресивних територій; підвищення ролі регіонів у зовнішньоекономічному співробітництві, активне входження регіонів до міжнародних організацій та формувань, глобальних транспортно-логістичних мереж, активізація міжрегіонального та транскордонного співробітництва; удосконалення державного стратегічного планування регіонального розвитку, розробка стратегій розвитку регіонів; децентралізація влади, розмежування функцій і повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування із розширенням повноважень регіональної та місцевої влади; підвищення ролі регіонів у реалізації політики держави – соціальної, економічної, демографічної, етнокультурної, екологічної тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що наша держава також наближається до світових трендів регіоналізму. Тому важливим є наближення до глобального та європейського досвіду, вивчення та апробація різних моделей самоврядних структур. Набуває значення аналіз регіоналізації розвинутих європейських країн, що дає змогу проаналізувати стратегію формування відносин центру та регіонів у цих країнах. При цьому важливо напрацювати відповідну методологію вивчення функціонування найрозвинутіших національних систем самоврядування, звернутися до першочергових цілей і завдань системи регіонального самоврядування, визначити роль центру у формуванні регіональної ідентичності та сформулювати відповідну концепцію, яка стане близькою вітчизняним тенденціям. Ця проблематика може бути вирішеною лише шляхом адаптації світового та європейського досвіду в умовах наших реалій. Перспективою подальших досліджень може стати аналіз процесів

децентралізації влади в Україні та можливого запозичення досвіду інших держав у сфері регіонального розвитку.

1. Білик П. Поняття та правова сутність управлінської категорії «регіон». *Право України*. 2001. №11. С. 33.
2. Борденюк В. Поняття регіону в контексті державної регіональної політики: конституційно-правовий аспект. *Зб. наук. пр. УАДУ*. 2001. Вип. I. С. 340.
3. Маковський С. «Регіон», «регіоналізм», «регіоналізація» в європейському контексті: у пошуку оптимальної наукової дефініції. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 118. Ч. I. С. 35-50.
4. Малолітнева В. Регіоналізація і регіоналізм: співвідношення понять. *Jurnalul Juridic National: Teorie Si Practic*. 2016. № 4. С. 116-118.
5. Матвієнко Р. Регіональна парадигма суспільного розвитку: сутність, зміст, роль і значення. *Актуальні проблеми економіки*. 2013. № 7 (145). С. 130-137.
6. Серьогіна С. Регіоналізм у політико-правовій практиці України. *Правові проблеми реформування регіональної влади*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12 квітня 2002 р.). Харків, 2002. С. 17.
7. Павлов В. Політика регіонального розвитку в умовах ринкової трансформації (теоретико-методологічні аспекти та механізми реалізації): монографія. Луцьк: Надстир'я, 2000. 139 с.\
8. Панченко Т. Політична регіоналістика: огляд концептуальних підходів. *Наукові записки*. № 44. 2009. С. 47-56.
9. Топчієв О. Планування територій: навч. посіб. Херсон: Гринь Д.С., 2014. 268 с.
10. Топчієв О., Яворська В. Методологічні та методичні проблеми регіоналізації України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2010. Вип. 5(85). С. 32-45.
11. Шашеро А. Планування територій. Моногр. Одеса, 2014. – 123 с.
12. Яворська В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: Моногр. Кам'янець-Подільській: Аксіома, 2013. – 384 с.
13. Keating M., Jones J. *The European Union and the Regions*. Oxford: Clarendon Press, 2005. 306 p.
14. Keating M. *Regions and the Convention on the Future of Europe*. *SouthEuropean Politics and Society*. 2004. № 9(1). P. 192-207.
15. Rawnsley A. *Spy Agency's Next Top Analyst*. URL: <https://www.wired.com/2011/07/spy>

В.В. Марчук,
доктор історичних наук, професор політології
професор кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника;
В.І.Дудкевич,
доктор філософії

Інституційно-правові засади інтеграційного процесу

Анотація. Аргументовано, що зі здобуттям незалежності Україна у своєму баченні перспектив тяжіла до європейського способу врядування та ціннісних орієнтацій, а європейськість як цивілізаційний маркер притаманний Україні й історично, і географічно, і все більше ментально. На основі аналізу політико-нормативної складової відносин між Україною та ЄС в межах дослідження специфіки реалізації євроінтеграційних практик України. Запропоновано виділити умовно декілька етапів: етап визначення пріоритетів, етап співробітництва та партнерства, етап асоціації та інтеграції. Проаналізовані особливості застосування та специфічні риси, визначено досягнення та виокремлено проблемні аспекти реалізації євроінтеграційних практик.

Ключові слова: інституційно-правові засади, євроінтеграційний процес, інтеграційні практики.

Євроінтеграційні процеси і членство України в Європейському Союзі є основним інструментом реалізації національних інтересів, розбудови правової та демократичної держави, зміцнення вже існуючих та впровадження нових механізмів функціонування громадянського суспільства в Україні відповідно до європейського зразка. Набуття Україною статусу асоційованого та у перспективі повноправного члена ЄС

визначено стратегічною метою для нашої держави. Зрозуміло, що досягнення таких цілей потребує, з одного боку, створення ефективної нормативно-правової бази співробітництва України та Європейського Союзу, а з іншого, – інтенсифікації процесу формування відповідних внутрішніх передумов шляхом проведення системних реформ в усіх сферах суспільного життя, втілення ефективної моделі забезпечення національної безпеки, зміцнення демократичних інституцій.

Досліджуючи специфіку реалізації євроінтеграційних практик України, пропонуємо виділити умовно декілька етапів на основі аналізу політико-нормативної складової відносин між Україною та ЄС: етап визначення пріоритетів (1991-1998 рр.), етап співробітництва та партнерства (1998-2014 рр.), етап асоціації та інтеграції (з 2014 р.).

Після розпаду СРСР та здобуття 1991 р. Україною державної незалежності наявність усталених економічних зв'язків з колишніми республіками СРСР, з одного боку, та перебування країни у зоні нейтрального спостереження країн Європейського Союзу, з іншого, зумовили вибір багатовекторності зовнішньополітичного поступу з метою забезпечення українського національного інтересу у всіх геополітичних процесах. Водночас, постановою Верховної Ради «Про основні напрями зовнішньої політики України» парламент визначив прагнення українського народу щодо набуття повноправного членства у Європейському Союзі (Про основні напрями зовнішньої політики, 2014).

Про розвиток європейського зовнішньополітичного вектору на першому етапі свідчили регулярні зустрічі «Україна – Трійка ЄС» на рівні міністрів закордонних справ (щодо стану розвитку відносин Україна – ЄС), відкриття Представництв Комісії Європейських Співтовариств (жовтень 1993 р.) та України при Європейських Співтовариствах (липень 1995 р.), засідання Спільного комітету Україна – ЄС, визнання за Україною статусу країни з перехідною економікою (червень 1996 р.).

І хоча після проголошення незалежності Україна виявила інтерес і бажання до рівноправного включення до загальноєвропейського інтеграційного процесу, а геополітичне розташування України зумовлювало зацікавленість в розвитку широких економічних, політичних та культурних відносин, на практиці ж у перше десятиліття незалежності Україна була в основному в зоні нейтрального спостереження для ЄС. Відносини базувались на «туманній» Угоді про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (УПС) від 1998 р. (подібні угоди пропонувались усім пострадянським державам). Жодна країна-член ЄС на той час не розглядала Україну як пріоритет своїх геополітичних інтересів, зокрема через географічну відстань та близькість останньої до Росії (Why Does Ukraine matter to the EU. *Carnegie Europe*. 2013). А для частини французьких політиків незалежність України взагалі довгий час залишалась «випадковістю історії» (Мітрофанова, 2021).

У той же час, політична еліта України, сама віддаючи перевагу існуючим економічним зв'язкам з Росією, не поспішала з формуванням у суспільній думці позитивного відношення до євроінтеграційного напрямку. До цього ж дострокові президентські вибори 1994 р. продемонстрували використання технологій розподілу електорату на різні вектори зовнішньополітичного курсу відповідно до території проживання в західних та східних областях України. Обрання «просхідно» налаштованого президента Л. Кучми з його схильністю до посилення взаємозв'язків з Росією відповідало настроям пострадянського минулого громадян на Сході (Мусію, 1994), домінування лівих сил у парламенті (найбільшу фракцію отримала Комуністична партія України – 84 депутати (25% з 338 обранців, а всього «ліві» отримали 35 %), низький рівень представництва інтересів партій національно-демократичного спрямування (Народний Рух України мав 20 мандатів) зумовили довготривалість процесу підготовки та ратифікації угоди з 1994 р. по 1998 р. (Гев'юк, 2010).

Оголошена багатовекторність (а насправді, двовекторність) зовнішньої політики української влади визначила сприйняття євроінтеграційного курсу як можливості отримувати дисконти у вирішенні, перш за все, газового питання. Успішність впровадження євроінтеграційних практик постійно посилювала тиск з боку Росії, особливо щодо приєднання до керованих Росією структур.

Тобто перший окреслений період ознаменувався закладанням фундаменту для подальших дій влади щодо української євроінтеграції через визначення європейського вектора розвитку як стратегічного, активним процесом налагодження взаємовідносин з ЄС, прийняттям Угоди про партнерство як «дорожньої карти» взаємовідносин Україна – ЄС. Ця Угода стала свідченням спільних намірів Євросоюзу та України сприяти розвитку взаємовигідних відносин. Зобов'язання, що містилися в 109 статтях, кількох додатках, спільних деклараціях і протоколах, охоплювали практично всі сфери відносин, закладали правову основу для економічного, політичного, торговельного і культурного співробітництва. На цьому ж етапі розпочався процес адаптації українського законодавства до законодавства ЄС через прийняття низки указів та резолюцій відповідних державних органів. На момент ратифікації Угоди з приблизно 10 тисяч законодавчих актів України лише близько 400 насправді відповідали європейським стандартам (Why Does Ukraine matter to the EU. Carnegie Europe, 2013).

Разом із цим, демонстрація суперечливої підтримки європейського курсу з боку політичних еліт, відсутність адекватних інституцій, здатних технічно здійснити положення Угоди, відтермінувала реалізацію інтеграційної перспективи (Коротков, 2012). Наприклад, на кінець 1999 р. Україна не виконала 22 положення Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною і була занадто далекою від виконання вимог щодо вступу до Світової організації торгівлі, щоб перейти до створення зони вільної торгівлі з ЄС. Під час

саміту країн ЄС у Гельсінкі у грудні 1999 р. висновок керівництва ЄС підкреслював неможливість на даному етапі розглядати надання їй статусу асоційованого члена ЄС (Інтеграція в рамках Асоціації: динаміка виконання Угоди між Україною і ЄС. Міжнародний Фонд «Відродження». 2019). Суперечливість даного періоду також була зумовлена знаходженням України в епіцентрі двох інтеграційних хвиль – європейської і євразійської, кардинально різних за цілями, умовами і природою. Тому зовнішня політика української влади набувала рис кон'юнктурності з посиленням застосування маніпулятивних технологій щодо використання антизахідних настроїв на фоні явних розбіжностей у зовнішньополітичних орієнтаціях жителів різних регіонів. А відтак, і впровадження євроінтеграційних практик носило суперечливий, несистемний маніпулятивний характер.

Другий етап розвитку відносин з європейськими структурами характеризувався інтенсифікацією процесів унормування положень УПС через прийняття ряду документів для реалізації євроінтеграційних практик. Перехід на другий етап не був спонтанним кроком. На державному рівні він передбачався ще затвердженою в червні 1998 р. Стратегією інтеграції України до Європейського Союзу, яка визначила основні напрями співробітництва України з ЄС та першорядні пріоритети діяльності органів виконавчої влади України в цьому плані. Відтак, метою України у відносинах з ЄС було визначено «отримання статусу асоційованого члена, що є головним зовнішньополітичним пріоритетом України у середньостроковому вимірі й повинно співвідноситися у часі з набуттям повноправного членства в ЄС державами-кандидатами, які мають спільний кордон з Україною» (Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу, 1998). Інша справа, що зазначене проголошення намірів не було впроваджене в реальність, оскільки не передбачало створення відповідних механізмів, змін законодавства, додаткового

фінансування тощо і, за великим рахунком, було лише гаслом для симуляції (Веселовський А. 2009).

Указом Президента про затвердження Стратегії інтеграції України до ЄС від 11 червня 1998 р. (Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу. 1998.) було визначено також пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 р. Серед основних нормативних документів з боку ЄС, якими керувалась українська влада, стали положення Стратегії ЄС щодо України від 4 жовтня 1994 р., відповідні рішення Ради ЄС, декларації та ін. З метою розробки конкретних практичних заходів щодо реалізації співробітництва з ЄС, інституціоналізації та унормування розвитку відносин з європейськими структурами на всіх рівнях, цілеспрямованого формування в українському суспільстві стійкої проєвропейської більшості на основі Стратегії інтеграції України до ЄС було розроблено галузеві програми та затверджено національну Програму інтеграції України до ЄС (Програма інтеграції України до Європейського Союзу. Верховна Рада України. Законодавство України. 2000 р.)

Організаційне забезпечення реалізації національної Програми Указом Президента України від 26 листопада 2001 р. було покладено на Уповноваженого України з питань європейської інтеграції. Тимчасовим регламентом Кабінету Міністрів України вперше було виписано механізм превентивного моніторингу розроблюваних центральними органами виконавчої влади проєктів законів, актів Президента та Уряду на їхню відповідність основним положенням законодавства Європейського Союзу.

У 2002 р. в Посланні Президента України до Верховної Ради «Європейський вибір» Л. Кучма визначав завданням найближчої перспективи не пізніше 2007 р. набуття українською державою асоційованого статусу з Європейським Союзом, а у 2011 р. створення реальних передумов для вступу до ЄС (Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку

України на 2002-2011 роки: послання Президента України до Верховної Ради).

Свого часу ряд науковців, досліджуючи можливі часові межі процесу європейської інтеграції зазначали, що темпи просування України до об'єднаної Європи визначатимуться, перш за все, її внутрішнім рухом до демократичних цінностей та стандартів. Передбачалось, що на першому етапі (2005-2007 рр.) українське керівництво розпочне масштабну програму європеїзації та соціально-економічної модернізації країни для того, щоб стати «найкращим сусідом» для ЄС. На другому етапі (2007-2010 рр.) завданням країни було визначено стати країною-кандидатом на членство в ЄС. Отримавши підтвердження своїх перших успіхів від Єврокомісії, український уряд мав би подати офіційну заявку на членство в ЄС. При цьому досягнуті результати й глибокі реформи в Україні мали би забезпечити визнання Євросоюзом за Україною статусу країни-кандидата й прийняття рішення про початок переговорів щодо вступу. На завершальному етапі (2010-2015 рр.) Україна та ЄС повинні були перейти до повної лібералізації торгівлі й ведення переговорів про вступ. Вважалося, що саме такі темпи можуть гарантувати офіційне членство України в ЄС у період 2015-2019 рр. (Артёмов І. 2008).

Тож розпочатий процес адаптації законодавства продовжився прийняттям у листопаді 2003 р. Верховною Радою України Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Таким чином вже і український парламент продемонстрував свою підтримку реальної реалізації євроінтеграційних пріоритетів нашої держави. Після набрання чинності Програма стала системоутворюючим законодавчим актом, який визначав основні параметри поступового входження української правової системи в європейський правопорядок.

Однак дії української влади, особливо після касетного скандалу 2000 р., негативно впливали на репутацію держави, зумовлюючи недовіру та

сумнівне ставлення до неї з боку іноземних партнерів. Досить згадати про приниження для України заміну на Празькому саміті Північноатлантичного альянсу (2002 р.) англійського алфавіту на французький для того, щоб Президент Л. Кучма за столом переговорів не зайняв місце поруч з американським і британським лідерами (Чалий В., Сушко О., Пашков М. 2004). Тож у червні 2004 р. пролунала заява Президента України на Стамбульському саміті НАТО про неготовність приєднатися до Альянсу, а у липні на саміті Україна – ЄС в Гаазі – про неготовність країни до вступу до ЄС. На нормативному рівні Указом Президента від 15 липня 2004 р. з Воєнної доктрини України навіть були вилучені положення про намір членства України в НАТО і ЄС. Такі рішення українською владою приймалися кулуарно, непрозоро, без фахової участі МЗС. Тому достатньо несподіваним для громадськості, вищих державних чиновників та експертів стала заява про намір України приєднатися до ЄврАзЕС, заява чотирьох президентів про створення Єдиного економічного простору (СЄП). Публічні дискусії навколо участі України в СЄП блокувались. Було згорнуто діалог виконавчої влади з експертними колами навколо актуальних проблем зовнішньої політики (Павленко, 2002). У 2003 р. де-факто припинила діяльність Консультативна рада неурядових організацій при МЗС України. Президентська Адміністрація або співпрацювала винятково з лояльними аналітичними структурами, або здійснювала відповідні внутрішньодержавні процедури під потужним адміністративним тиском. Тому більшість країн-членів ЄС піддавали сумніву можливість укладення масштабної і важливої для ЄС угоди з державою, яка нехтувала своїми зобов'язаннями у сфері дотримання стандартів демократії та демонструвала євроінтеграційну декларативність. Як згадує колишній керівник департаменту континентальної Європи Міністерства закордонних справ Франції Е. Фурн'є, сенсу підписувати угоду з країною, в якій панував специфічний політичний режим, що «не був сумісним з цінностями ЄС», вже не залишилося [Мітрофанова О., 2021].

Внутрішні протиріччя в державі, успішні спроби насадження авторитарного стилю управління, переслідування опозиції, створення перешкод для ефективного розвитку громадянського суспільства тощо надавали ЄС протилежні сигнали по відношенню до задекларованих намірів українського керівництва. У результаті непослідовна євроінтеграційна політика та посилення авторитарних тенденцій уповільнили прогрес у стосунках з ЄС, поглибили недовіру з боку іноземних партнерів, призвели до втрати політичною елітою як зовнішнього, так і внутрішнього кредиту довіри до її політики на міжнародній арені. Відсутність реального прогресу у досягненні європейських стандартів державного управління ЄС при наявності очевидного регресу демократичних трансформацій у бік авторитаризму, посилення впливу кланово-олігархічних груп, відчуження суспільства від влади, «декларативність європеїзації» з боку української влади гальмували процес інтеграції та призвели до визнання з боку ЄС необхідності розпочати консультації у більш довготривалому форматі.

Ситуація ускладнювалася відсутністю широкої підтримки ідеї європейської інтеграції на рівні ділової та адміністративно-політичної еліт України, небажанням останніх дотримуватись ряду керівних принципів ЄС, низьким рівнем загальної обізнаності щодо питань інтеграції. Згідно з дослідженням UCEPS 2000 р., 74% представників еліти, що приймає рішення, які брали участь у опитуванні, описували рівень інформації, що надається для підтримки курсу європейської інтеграції, як абсолютно неадекватний. Близько третини загального населення взагалі не мали інформації про європейські інтеграційні процеси. До цього ж самі країни-члени ЄС не надавали Україні значної ролі у концепції європейської стратегії безпеки. Так, згідно з положеннями Європейської стратегії-2003, Україна розглядалася лише як частина певного кола добре керованих демократій та країн з ринковою економікою на кордоні ЄС (Why Does Ukraine matter to the EU.Carnegie Europe, 2013).

Зрушення у практичній площині євроінтеграційних практик України відбулись після подій «Помаранчевої революції», коли розпочалася потужна інформаційна кампанія щодо інтеграції України до Європи. І хоча це відбулося лише у 2005 р., поява інформаційно-аналітичного тижневика «УНІАН-Євроінтеграція», який висвітлював динаміку процесів між Україною та структурами Європейського Союзу, рішення Європейської комісії, заяви Європарламенту, позиції європейських політиків та чиновників щодо європейських перспектив України, сприяли закладенню підґрунтя у посилення процесів формування позитивного іміджу євроінтеграції. Цей проєкт задовольняв потребу в інформуванні українського суспільства щодо пріоритетів зовнішньополітичного курсу керівництва України на європейську інтеграцію, поглиблення відносин України та ЄС, а також усіх процесів, пов'язаних із поступом на цьому (Прес-конференція, присвячена виходу тижневика «УНІАН-Євроінтеграція», 2005).

Посилення взаємовідносини Україна-ЄС отримали в рамках Європейської політики сусідства (ЄПС), ініційованої у 2004 р., а згодом трансформованої у механізм регіональної та секторальної диференціації через нездатність ЄПС пришвидшити реалізацію політико-економічних інтересів ЄС у ширшому геополітичному контексті. Для матеріально-фінансового забезпечення діяльності в рамках ЄПС на період 2007-2013 рр. було запроваджено механізм Європейського інструменту сусідства й партнерства (ЄІСП), що змінив механізм Програм технічної допомоги ТАСІС, але став скоріше засобом запобігання політико-економічній нестабільності у відповідних регіонах, ніж засобом інтенсифікації економічного розвитку. В рамках застосування такого інструменту згідно з Програмою в період 2007-2010 рр. Україні планувалось надати 494 млн євро на підтримку подальшого процесу реформ та впровадження Плану дій. Порівняно з попереднім періодом (2004-2006 рр.) це було суттєвим збільшенням допомоги (Європейська політика сусідства та потенціал нової

Посиленої угоди Україна-ЄС як чинники європейської інтеграції України. 2015).

На відміну від незабезпеченої ресурсом Стратегії ухвалення Плану дій Україна – ЄС у рамках Європейської політики сусідства стало першим реальним кроком у напрямку євроінтеграції. Головною метою документа визначалося створення умов «для переходу в майбутньому до якісно нового рівня відносин з Євросоюзом». Інтенсифікації цього руху сприяли прийняття законів щодо вступу України до СОТ (2005-2006 рр.), активізація роботи раніше створених євроінтеграційних структур України (Міністерство економіки і європейської інтеграції, парламентський комітет з питань інтеграції України до Європейського Союзу і Державний секретар з питань європейської інтеграції), посилення контролю за процесом відповідності законодавства України нормативним стандартам ЄС. У той же час, інтенсифікація політико-правового та соціально-економічного наближення України до європейських стандартів та прискорення взаємної секторальної інтеграції потребували значно більшої фінансової підтримки ЄС (Європейська політика сусідства та потенціал нової Посиленої угоди Україна-ЄС як чинники європейської інтеграції України, 2015).

Зазначимо, що наявність сумнівних наслідків процесу інтеграційного розширення ЄС в 2004 р. та складність процесу адаптації нових членів Євросоюзу зумовили дискусії щодо втілення декількох концепцій «ЄПС» та «ЄПС+» (запровадження механізму «розширеної асоціації» для держав, які прагнуть набути членства в ЄС). При цьому жодна з них не передбачала визначення перспективи членства в ЄС, й обидві відтермінували обговорення можливості членства України на даному етапі. Тому політика євроінтеграції України набула форми відносин – «тісна співпраця» – як проміжна фаза між чинною «політикою сусідства» і повноправним членством у ЄС і знайшла своє відображення в ухваленому у 2008 р. Плану дій «Україна – Європейський Союз» (Артёмов І. 2012).

Належне й ефективне виконання Плану дій було важливим в декількох аспектах. По-перше, рівнем виконання Плану дій вимірювався рівень реформування України та дозволяв робити комплексне спостереження глибини реформ у динаміці. По-друге, ефективність його виконання стала лакмусовим папірцем для європейської сторони стосовно реальної зацікавленості України в інтеграції до ЄС, готовності впроваджувати радикальні реформи, а не лише оперувати проєвропейською риторикою. По-третє, рівень виконання Плану дій на момент завершення його терміну в лютому 2008 р. значною мірою визначав зміст майбутньої угоди та шанси України покласти в її основу щось більше, ніж угоду про вільну торгівлю (Малик Я., Парильяк О., 2015). При цьому План дій Україна – ЄС від 2005 р. вважався не інструментом Європейської політики сусідства, а документом, який буде допомагати Україні виконувати певні внутрішні реформи з тим, щоб у короткотерміновій перспективі підготувати підґрунтя подальших відносин.

Позитивно оцінюючи виконання Плану дій Україна – ЄС, відмічаємо на цьому етапі визнання країни з ринковою економікою в межах антидемпінгового законодавства ЄС, підвищення рівня взаємодії Україна з ЄС у сфері зовнішньої політики та безпеки, укладення ряду важливих угод у текстильній, енергетичній сферах, врегулювання кризових ситуацій, приєднання до Болонського процесу тощо. Набуття Україною членства в СОТ (2008 р.) створило необхідні передумови для підписання у червні 2010 р. Угоди про вільну торгівлю з Європейською асоціацією вільної торгівлі (Норвегія, Швейцарія, Ісландія та Ліхтенштейн), яка набрала чинності з 1 червня 2012 р., що стало потужним стимулом для започаткування переговорів з Європейським Союзом щодо створення зони вільної торгівлі (Зона вільної торгівлі між Україною та державами-членами Європейської асоціації вільної торгівлі, 2016).

Серед проблемних аспектів євроінтеграційних практик України цього періоду виділяємо, з одного боку, нездатність української влади

перейти від декларацій до реального втілення реформ, відставання в адаптації нормативної бази до європейських стандартів, формування недієздатних інституціональних структур, прийняття несвоєчасних рішень, відсутність спадкоємності, з іншого – занадто об'ємний для оговореного терміну виконання в три роки перелік зобов'язань, покладених на Україну згідно з Планом дій, неготовність усередині ЄС до більш поглибленої співпраці.

Аналогічні висновки обґрунтовує й професорка Н. Вінникова, яка наголошує, що «вибірковість у розробці порядку денного й активне використання маніпулятивних прийомів для перешкоджання прийняттю рішень як у внутрішніх, так і зовнішніх справах призвели до політичної та соціальної кризи в Україні та дисбалансу безпеки в Європі» (Український щорічник з європейських інтеграційних студій, 2021). Ключовою проблемою України дослідниця називає відсутність чітко визначеної зовнішньополітичної стратегії, яка також сприяла деструктивному впливу Росії на внутрішньо- та зовнішньополітичні справи нашої держави. Навіть проголошуючи свою прихильність до асоціації з ЄС з середини 2000-х років, українська влада не продемонструвала «послідовної належної інтеграційної політики», яка передбачає комплексні правові та інституційні заходи.

Практичним інструментом відносин Україна – ЄС, який був розроблений сторонами на заміну Плану дій Україна – ЄС (втратив чинність у березні 2009 р.) став Порядок денний асоціації (ПДА). Прийняття такого документу мало на меті підготовку умов і сприяння ефективній імплементації положень майбутньої Угоди про асоціацію. Схвалений Радою з питань співробітництва між Україною та ЄС 16 червня 2009 р., ПДА закріпив принципи спільної власності та спільної відповідальності за кінцевий результат, що передбачало глибше залучення саме Євросоюзу до процесів реформування України та поглиблення інтеграційних процесів між Україною та ЄС, на відміну від Плану дій

Україна – ЄС, який українська сторона здебільшого виконувала самотужки (Беззуб І., 2013). У 2014 р. в умовах російської агресії Порядок денний асоціації було значним чином оновлено відповідно до рекомендацій Європейської служби зовнішніх дій, і його було визнано основним політичним інструментом реалізації та моніторингу Угоди про асоціацію (Рада асоціації між Україною та ЄС схвалила оновлений Порядок денний асоціації. *Урядовий портал*. 2015).

Зазначимо, що історія переговорів щодо нового базового договору між Україною та ЄС на заміну Угоди про партнерство та співробітництво бере початок у березні 2007 р. Офіційна заява про завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію була оголошена лідерами України та ЄС у грудні 2011 р., а наміри щодо парафування угоди було втілено наприкінці березня 2012 р. При цьому відносини між Україною та ЄС знову входили в період політичної стагнації і кризи, відбувалось поступове згортання євроінтеграційного курсу, як напередодні «Помаранчевої революції». Декларації про пріоритетність європейського напрямку та офіційне закріплення цієї ідеї у Законі «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» (2010 р.) супроводжувалися монополізацією влади в Україні, посиленням авторитарних тенденцій (*Євроінтеграція України: досвід сусідів та перспективи об'єднання суспільства*, 2014). Нарешті відмова української влади від укладення Угоди про асоціацію з ЄС поряд з активним просуванням ідеї участі у проєкті Митного союзу з РФ, Казахстаном і Білоруссю стала приводом для масових протестів у центрі Києва, а згодом призвела до революційних подій та введення російських військ на територію України.

За такою хронологією відбулося завершення другого періоду втілення євроінтеграційних практик України. Цей етап ознаменувався закладенням основоположної бази для набуття членства в ЄС, адаптації законодавства до європейських стандартів та вимог згідно з прийнятими стратегіями, планами дій, започаткуванням переговорів щодо створення

зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Серед рутинних моментів, які уповільнювали темпи євроінтеграції, стала імплементація сотень європейських нормативних актів для узгодження та приведення державного сектору, політики та економіки України до стандартів ЄС, наявність низки інституційних та технічних проблем у законодавчій і бюрократичній сферах, неврегульованість яких не дозволяла повною мірою скористатися результатами прогресу, якого було досягнуто у зближенні з ЄС.

Інституційна складова євроінтеграційного курсу, тобто наявності ефективної системи органів з питань європейської інтеграції як основна умова для забезпечення успішності процесу в цілому виявилася низько ефективною. Це знайшло свій прояв у відсутності координованості повноважень та завдань, їхньому дублюванні або неефективному делегуванні з боку різних відомств, дефіциті комунікації, браку публічної активності з тематики європейської інтеграції тощо. Негативними факторами залишалися перманентні спроби розміну національних інтересів на політичну підтримку під час виборів (маніпуляції з мовним питанням, подвійним громадянством, питанням вступу до ЄС і НАТО).

Початок сучасного етапу (з 2014 р.) став переломним у виборі України між євразійським і європейським векторами розвитку держави на користь останнього, де відбулось усвідомлення природності європейського шляху для України як засобу збереження національної державності у протистоянні агресивному російському впливу. Досліджувана динаміка ставлення громадян України до ЄС продемонструвала логічність та послідовність вибору європейського вектора з боку українського суспільства. Так, дослідження Центру Разумкова, починаючи з 2002 р., фіксували переважання кількості прихильників євроінтеграції над її противниками, поступове зменшення поціновувачів євразійської інтеграції. Якщо протягом довоєнних років (2011-2013 рр.) така частка складала близько третини респондентів, то в наступні роки частка симпатиків

Євразійського економічного союзу (колишнього Митного союзу країн СНД) впала – у 2015 р. до 15,9%, а в 2017 р. вже знизилася до 7,8%. Відповідно, у цей період зростав відсоток прихильників євроінтеграційного курсу. А у грудні 2017 р. їхня кількість складала вже майже 60% українських громадян. (Yakymenko Y., Pashkov M. Ukraine on the path to the EU: citizens' opinions and hopes, 2018).

13 березня 2015 р. Кабінетом Міністрів було прийнято розпорядження «Про схвалення рекомендації Ради асоціації між Україною та ЄС про імплементацію Порядку денного асоціації між Україною та ЄС» (№ 207). Сторони визначали пріоритети Порядку денного асоціації та виокремили десять короткострокових пріоритетів у сфері реформування Конституції України, судової системи, законодавства про вибори, сфер боротьби з корупцією, державного управління, енергетики, дерегуляції, державних закупівель, оподаткування та зовнішнього аудиту. Також було погоджено умови підтримки ЄС реформ в Україні через обмін досвідом, поширення кращих практик реформування, надання технічної допомоги групою підтримки України при Європейській комісії, застосування відповідних європейських фінансових інструментів. На виконання угод між Україною та ЄС були підписані й інші плани дій, зокрема, План дій у сфері юстиції та внутрішніх справ (2001 р.), План дій з лібералізації візового режиму між Україною та ЄС (2010 р.), План дій Ради Європи для України на 2011-2014 роки (2011 р.), План дій Ради Європи для України на 2015-2017 роки (2015 р.), План дій Ради Європи для України на 2018-2021 рр. (2018 р.) та ін. Всі вони слугували і продовжують слугувати ефективним інструментом співпраці України та ЄС, прискорення інтеграції України до Європейського Союзу (Плани дій Ради Європи для України, 2021).

Наприклад, План дій Ради Європи для України на 2018-2021 рр. – це стратегічний програмний документ, який ставить за мету через співпрацю сприяти зусиллям країни, спрямованим на узгодження своїх законодавства, інституцій та практики з європейськими стандартами у сфері прав людини,

верховенства права й демократії, а відтак підтримувати країну у виконанні своїх зобов'язань як держави-члена Ради Європи. Пропонований План дій ґрунтується на досягненнях попереднього Плану дій на 2015-2017 рр. Результати виконання попереднього Плану охоплюють вдосконалення законодавства за ключовими напрямками, які стосуються функціонування систем правосуддя та кримінального судочинства, прокуратури, розслідування випадків жорстокого поводження, виконання кримінальних покарань, захисту прав внутрішньо-переміщених осіб, підвищення якості безоплатної правової допомоги та полегшення доступу до неї, зміцнення спроможності Верховної Ради України щодо нагляду за виконанням рішень Європейського суду з прав людини, а також підготовки пакету законів до ратифікації Конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству (Стамбульська конвенція) (Рада Європи. План дій для України на 2018-2021 рр. 2018). Тож на сучасному етапі модель співробітництва та партнерства України та ЄС було трансформовано у модель асоціації та інтеграції. Цього разу ратифікація документу усіма країнами-членами Євросоюзу тривала три роки і набула чинності 1 вересня 2017 р. Варто наголосити, що цей процес відбувався з певними труднощами. Наприклад, за результатами консультативного референдуму 6 квітня 2016 р. в Нідерландах 61% виборців виступили проти ратифікації Угоди (до речі, ініціатива була просунута євроскептиками країни під російським зовнішнім впливом) (Розроблено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки, 2021).

Для подолання кризи ратифікаційного процесу у грудні 2016 р. Євросоюз ухвалив окремий додаток до Угоди про асоціацію з Україною, згідно з яким асоціація не пов'язується з перспективою членства України в ЄС, з наданням Україні гарантій колективної безпеки та військової допомоги та зобов'язаннями ЄС щодо фінансової підтримки України. Насправді, в самому документі йдеться про перспективу членства і не

йдеться, але зазначається, що відхід від боротьби з корупцією з боку України, зневага до демократії, свобод людини чи верховенства права можуть стати приводом для призупинення асоціації. Таким чином, спроба посилення російського впливу через організацію такого плебісциту в Нідерландах продемонструвала пріоритетність збереження європейської ідентичності. У той же час, вона окреслила недоліки консенсусного механізму ухвалення рішень, акцентувала увагу на розбіжностях у позиціях країн-членів ЄС, що спричинені внутрішньополітичною кон'юнктурою, геополітичними орієнтаціями, зовнішніми впливами тощо.

Складнощі процесу ратифікації угоди з Україною відобразили існуюче в європейському суспільстві суперечливе відношення до проблеми майбутнього членства України. Так, приватно значна кількість європолітиків відносила себе до скептично налаштованої та розчарованої групи, в якій існує консенсус щодо неспроможності України здійснити швидке реформування через кон'юнктурність влади щодо виконання приписів західної політики. Водночас на рівні громадян ЄС спостерігаються більш позитивні настрої. Наприклад, опитування громадської думки, проведене у Франції, Німеччині, Італії та Польщі соціологічним агентством «Kantar Profiles Division» із 22 по 29 вересня 2020 р., засвідчило підтримку України в ЄС з боку більшості респондентів (55%). Однак поточне опитування продемонструвало, як і у 2015 р., що найбільшою перешкодою для членства України в ЄС є корупція – 43,1% (37,5% – у 2015 р.) (Як сприймають Україну в країнах ЄС? Кейси Німеччини, Франції, Італії, Польщі, 2020).

Процес втілення європейських практик характеризувався позитивною динамікою. Звітуючи громадськості про результати виконання Порядку денного асоціації та імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (період з вересня 2014 р. по квітень 2015 р.), урядовий офіс з питань європейської інтеграції наголошував на істотних зрушеннях у реалізації Угоди, зокрема, Плану дій щодо лібералізації візового режиму.

Так, станом на 22 квітня 2015 р. уряд ухвалив 33 розпорядження про схвалення 129 планів імплементації 179 актів законодавства ЄС. Зокрема, Кабмін затвердив вісім планів імплементації 13 актів законодавства ЄС у сфері охорони здоров'я, 43 плани імплементації 45 законів ЄС у сфері інфраструктури, два плани імплементації двох законів ЄС у сфері юстиції, три плани імплементації трьох законів в агросфері, 10 планів імплементації 38 актів у сфері економічного розвитку та шість планів імплементації дев'яти актів у сфері фінансів, а також 14 планів імплементації 14 законів ЄС у соціальній сфері, 20 планів імплементації 20 актів у сфері екології та природних ресурсів та один план імплементації одного акту законодавства ЄС у сфері освіти (Звіт про виконання Порядку денного асоціації та Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (вересень 2014 – квітень 2015)). Однак, у наступні роки темпи імплементації знизилися.

У 2016 р. зі 126 директив, які необхідно було імплементувати в українське законодавство, було імплементовано лише 36, з яких тільки 23 – повністю. Протягом 2017 р. Україна ухвалила лише 23 основних євроінтеграційних закони. Співставлення виконаних за цей рік завдань і раніше затверджених планів засвідчили 41% виконання запланованої євроінтеграційної роботи. При цьому Верховна Рада виконала свою роботу на 32%, уряд – на 42%, а інші органи влади – на 50%. Низка секторів змогла продемонструвати значні досягнення та виконання поставлених завдань, наприклад, щодо протидії відмиванню коштів та фінансування тероризму, приведення норм щодо корпоративного управління, бухгалтерському обліку та аудиту до стандартів ЄС. Водночас було зафіксовано низький рівень впровадження реформ у сфері політичного діалогу та національної безпеки (43%), у секторах охорони здоров'я (лише 4%) та транспорту (11%), у секторі державних закупівель рівень виконання становив лише 22%, а у секторі санітарних та фітосанітарних норм – 33%. За даними незалежних моніторів, у 2017 р. усього десять із загальної кількості 89 правових положень, або 11% були впроваджені в практичну

площину. Згідно з урядовим звітом про виконання Угоди в 2019 р., парламент, Кабмін та інші органи виконавчої влади виконали лише 37% від запланованих завдань – це найнижчий показник за останні роки. Найвищий рівень виконання завдань показав уряд – 53% від запланованих заходів. Верховна Рада виконала всього 12% завдань, інші органи державної влади – 21% (В уряді пояснили низькі результати євроінтеграції, 2019).

За результатами альтернативного урядового моніторингу, що здійснювався Українським центром європейської політики в рамках системи «Навігатор Угоди» щодо визначення темпів виконання Угоди, із 862 завдань відповідно до Розділів IV і V Угоди (та їхніх додатків), а також останніх доступних версій урядових планів імплементації за 2014-2018 рр. було виконано лише 113 завдань. Тому загальний прогрес у виконанні Угоди про асоціацію станом на 2018 р. склав лише 13% (Навігатор угоди, 2018). Однак, можна піддати сумніву методику моніторингу виконання Україною Угоди про асоціацію через вимірювання відсотками (Прорахувати євроінтеграцію: що не так із відсотками виконання Угоди про асоціацію. 2018).

Не дозволили показати значний результат впровадження Угоди про асоціацію з ЄС президентські та парламентські вибори 2019 р., а також пришвидшення законодавчої роботи лише в останні місяці. Закономірністю реалізації євроінтеграційних практик став гальмівний вплив виборчих перегонів 2019 р. на темпи євроінтеграційного руху. Напередодні виборів відбувалася максимальна активізація популістичних сил, які часто маніпулювали темою інтеграції, пов'язуючи її з кремлівською пропагандою. Так, голова представництва ЄС в Україні Х. Мінгареллі заявляв про зацікавленість ряду осіб перед виборчим періодом в Україні в 2019 р. посилити дезінформаційну кампанію проти діяльності ЄС в Україні.

Не дивлячись на прийняття парламентом низки законів, які стосувались проблемних галузей, перебуваючих тривалий час у замороженому стані та які блокувались через бізнес-інтереси депутатів попереднього скликання, надолужити відставання у виконанні Угоди з ЄС не вдалось. За даними моніторингового звіту, який підготував аналітичний центр «Український центр європейської політики», ступінь виконання угоди за 2014-2019 рр. складає 41,6%. Ця цифра майже співпадає із результатами Урядового звіту, який презентували у лютому 2020 р. (у ньому йшлося про виконання 42% Угоди). (Угоді 5 років. Що зробила Україна? Дослідження, 2020).

Станом на початок 2021 р. 26 євроінтеграційних законопроектів були готові до першого читання, три законопроекти – до другого читання, вісім потребували доопрацювання та один було знято з розгляду. Верховна Рада України підтримала розроблений спільно з Офісом Президента України та Кабінетом Міністрів України План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2021 р. Він передбачав розгляд цілої низки законопроектів у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції. Розгляд і прийняття законопроектів мав відбуватися в так звані «дні Європейського Союзу», які запропонували запровадити в Парламенті України (Майже 40 євроінтеграційних законопроектів потребують першочергового розгляду Парламентом України, 2021). У той же час відмітимо, що до 2025 р. Україна має імплементувати близько 350 актів європейського законодавства.

Окрім цього рівень непорозумінь між українською владою та ЄС після виборів зростав. З одного боку, нова влада демонструвала відсутність потенціалу на високому рівні управління державою, професійного підходу щодо публічної критики її з боку ЄС (зокрема, проект закону про прокуратуру). З іншого, – Євросоюз не міг зрозуміти дії української влади яка, декларуючи свою проєвропейськість, у питаннях на кшталт закону про прокуратуру знищує минулі напрацювання.

Прийняття Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», яка передбачала реалізацію конституційної реформи, визначала вектори руху реалізації реформ та програм розвитку держави, внесення змін до Конституції закріпили безальтернативність євроінтеграційного руху. У лютому 2019 р. 335 голосами Верховна Рада підтримала поправки, які вносять до Конституції прагнення України приєднатися до ЄС і НАТО. Зрозуміло, що цей крок аналітики визначали як суто символічний, але голосування продемонструвало єдність українського політичного класу в прагненні до євроатлантичної інтеграції.

Беззаперечним фактом залишається проведення реформи державного управління, підвищення компетентності ключових гравців, наприклад, віце-прем'єр-міністра, відповідального за європейську інтеграцію, але уряд ще далеко не в змозі ефективно здійснити реформи, пов'язані з європейською інтеграцією. Відбувається імітація європейської інтеграції. Деякі авторитетні політики головним чином продовжують розглядати ЄС як декларативний ресурс для еліти, яка бажає отримувати підтримку Заходу у вигляді санкцій проти Росії, участі у Мінських угодах та економічної допомоги. Крім цього, деякі оглядачі пишуть про «контрреволюцію» в Україні, де ті самі еліти, яких Євромайдан привів до влади під проєвропейськими гаслами, саботують реформи.

Загалом, оцінюючи дії влади на європейському напрямку, слід відзначити ряд позитивних моментів. На самітах Україна-ЄС європейські прагнення України підтримуються, здійснювані реформи фіксують солідарність щодо протистояння російській агресії. Відкрито шлях до оновлення Угоди про асоціацію через забезпечення законодавчих умов для укладення Угоди про «промисловий безвіз» (АСАА). Впроваджено низку європейських норм, що збільшує прозорість газового ринку та посилює співпрацю з європейськими газовими операторами і трейдерами, сприятиме впровадженню новітніх стандартів ЄС у сфері електронних комунікацій і поступову інтеграцію до Єдиного цифрового ринку ЄС тощо.

Отримання права урядовим офісом координації європейської та євроатлантичної інтеграції та профільним Віце-прем'єр-міністром подавати на розгляд Уряду відповідні законопроєкти, запровадження практики «євроінтеграційних» засідань Уряду значним чином посилюють можливості успішного виконання Угоди та наближення до поставленої мети (Секторальна інтеграція України до ЄС: передумови, перспективи, виклики. Центр Разумкова, 2021).

У рамках реалізації політичної асоціації з ЄС у 2021 р. Україна приєдналася до 220 політичних заяв у сфері зовнішньої політики Євросоюзу, що свідчить про двосторонню політичну конвергенцію між ЄС і Україною більш ніж на 90%. У деяких інших країнах, які також мають тісні відносини з Європейським Союзом, рівень такої конвергенції є набагато нижчим. Наприклад, у Сербії, яка розглядається як потенційний кандидат на входження до ЄС, показник такої конвергенції становить до 60% (Ефективність політичної асоціації між Україною і ЄС сягає 90%, 2021).

Однак попри певні здобутки слід зазначити, що євроінтеграція не є лінійним процесом з постійною швидкістю – у ньому спостерігаються паузи, проблемні ситуації, конфліктні моменти тощо. Рух до ЄС ускладнюють зовнішні впливи і внутрішні проблеми, у процесі виникають нові чинники гальмування. Аналізуючи такі здобутки, учені виділяють ряд внутрішніх та зовнішніх проблем. Основною внутрішньою проблемою, яка перешкоджатиме євроінтеграційному курсу України, експерти вважають насамперед неефективність системи державного управління – недостатній рівень компетенції держслужбовців, надмірну бюрократичність, нереформованість та корумпованість системи державного управління. Значним чином коригуватимуть процес реалізації євроінтеграційних практик ситуація на Донбасі (включаючи як нинішній збройний конфлікт, так і громадські настрої), високий рівень корупції в українському суспільстві, неефективна політика інформування населення про

євроінтеграцію, відсутність консенсусу у політикумі та соціально-економічні проблеми. Саме з подоланням останніх пов'язане сприйняття євроінтеграційного курсу та визначення рівня його ефективності у свідомості українців.

Серед несприятливих геополітичних тенденцій євроінтеграційної політики наголошують на відцентрових процесах всередині ЄС (тяжіння до сепаратизму, автономізації, замикання в національних межах, поширення євроскептичних настроїв), російській гібридній агресії, світовій пандемії коронавірусу. Небезпечною загрозою для ЄС залишається перманентність спалахів тероризму. Міграційна криза позначилася на політиці мультикультуралізму, вплинула на процес формування загальноєвропейської ідентичності. Масштабне розширення кола країн-учасниць ЄС (2004-2013 рр.) спричинили тривале «внутрішнє навантаження» на соціально-економічну, фінансову систему, загострили конфлікти і проблеми з «новими» членами ЄС (Інтеграція до ЄС: стан, особливості, виклики, 2021).

Ще один важливий аспект, який, можливо, не має безпосереднього відношення до України, однак визначає внутрішні настрої в Європі, – це «Брекзит», тобто вихід Великої Британії з Європейського Союзу, який остаточно відбувся у січні 2020 р. Британське питання тривалий час було у топі порядку денного обговорення в ЄС і вносило деструктив у міждержавні та наднаціональні комунікації, а також було вагомим аргументом для євроскептиків, які апелювали до ідеї щодо розширення ЄС тим, що вже усталена спільнота ось-ось розвалиться. Як зауважує дослідниця Л. Дорош, проблематика «Брекзиту» зумовила бажання послабити центробіжні тенденції всередині ЄС, тобто призупинити/припинити перетворення ЄС на «наддержаву» з централізованим управлінням, а натомість ввести в дію своєрідний «ЄС-light», де країни-члени отримали б назад значну частку своїх державних прерогатив, які вони делегували Брюсселю при вступі. За це виступають

Нідерланди та Італія, Бельгія та країни Вишеградської четвірки (Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина) (Дорош Л., Івасечко О., 2017). Вочевидь, такі тенденції важко поєднати з ентузіазмом країн поза межами ЄС, які висловлюють бажання та підтримку населення щодо вступу до нього.

Однак до осені 2021 р. прихильники «Брекзиту» не мали додаткових свідчень тенденційності такого рішення для Європи, аж поки через низку ухвалених політичних рішень польської влади у медіа не почало ширитися поняття «Polexit», тобто можливого виходу Польщі з Євросоюзу. Йшлося про «рішення Конституційного трибуналу Польщі, який визнав перевагу Конституції країни над окремими положеннями європейського законодавства» (Що спонукає Польщу до підтримки України, 2015). Чому такий прецедент – більш вагомий тригер для української євроінтеграції, ніж британський сценарій? По-перше, тому що йдеться про сусідню країну, шлях якої до ЄС є одним із дороговказів для вітчизняних реформ. По-друге, тому що це красномовний «козир» для противників європейського поступу України, а значить, й інструмент боротьби проти нашої держави у гібридній війні. По-третє, це аргумент для тих, хто обґрунтовує свій спротив європейській інтеграції тим, що цей шлях веде до нівелювання національних традицій, законодавства, суверенітету. На нашу ж думку, будь-які аналогії наразі є неприпустимими, адже шлях України до демократизації суспільно-політичних відносин, у тому числі й через євроінтеграцію, це далеко не британська історія і вже не польська. Ключовою відмінністю тут є чинник цілепокладання, який озвучено вище. Відтак, «Брекзит» й аналогічні процеси – це фактори, які Україна обов'язково має враховувати у формуванні свого геополітичного досвіду, а не сприймати їх як перепони у виборі зовнішньополітичних орієнтирів.

Не дивлячись на побоювання українських єврооптимістів щодо ревізії державної політики на європейському напрямі, спадкоємність і сталість євроінтеграційного курсу України зберігається. Про це свідчать урядові звіти про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за

2019 та 2020 р., де євроінтеграція визначається наскрізним завданням реформування країни з метою досягнення Копенгагенських критеріїв, подальшого членства у ЄС, адаптації торговельної частини Угоди до сучасних економічних реалій, перспективи членства в ЄС. Однак, на думку Центру Разумкова, Угода, узгоджена ще у 2011 р., вже не відповідає реаліям та потенціалу відносин Україна-ЄС, тому експерти наголошують на актуальності іншого порядку денного, який пов'язаний з комплексним оновленням цього документа з метою активного входження України до ЄС. А рушійною силою процесу оновлення угоди, на думку В. Зеленського, може стати укладення угоди з ЄС про «промисловий безвіз» як ключове завдання на найближче майбутнє. І хоча українська сторона заявляла про необхідність оновити Угоду про асоціацію відповідно до поточних реалій, офіційної згоди Європейського Союзу з цього питання вона не отримала. О. Варгеї наголосив, що згода ЄС на «перегляд угоди» ще не означає домовленості про її «оновлення», пріоритетом є неупереджена оцінка її виконання (Євросоюз не бачить потреби змінювати Угоду про асоціацію, але послухає Україну, 2021).

Таким чином, розглянуті періоди політико-нормативного розвитку євроінтеграційного процесу дозволили виділити специфічні риси, визначити досягнення та проаналізувати проблемні аспекти реалізації євроінтеграційних практик. Перший етап заклав основи співробітництва у широкому колі політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань й окреслив ряд умов для їх ефективної реалізації. Другий етап характеризувався як інтенсифікацією процесу нормативного закріплення відносин, прийняттям важливих стратегічних документів, формуванням адаптаційних механізмів українського законодавства до європейських стандартів, так і нездатністю владних структур створювати відповідні механізми, своєчасно вносити зміни до законодавства, забезпечувати фінансування прийнятих змін, а ще неготовністю політичної еліти поступитися власними інтересами, тяжінням політиків через фінансову

зацікавленість до євразійського курсу. Діяльність влади часто носила симулятивний характер, відбулося поступове згортання європейської інтеграції. На третьому (сучасному) етапі при суспільній підтримці євроінтеграційний напрямок у якості пріоритетного було відновлено. Досягненнями тут стало проведення реформи державного управління, підвищення компетентності ключових акторів, підтвердження державного євроінтеграційного курсу при наявності ряду внутрішніх та зовнішніх проблем, успішність подолання яких сприятиме досягненню поставленої мети.

Ще одне спостереження, яке вважаємо за доцільне підкреслити, це усвідомлене просування євроінтеграційного наративу у вітчизняній політиці саме проукраїнською владою, адже і у 2003-2004 рр., і в 2013-2014 рр. шлях на зближення з ЄС лежав в основі не лише політичних заяв та намірів, але й реальних державних рішень, перетворень і стратегій. Цей факт підкреслює нерозривність національно-патріотичного поступу та євроінтеграції України. По суті, на сучасному етапі ці шляхи мають один напрям, що однак не означає їхнього зрощення чи ототожнення. Нині така спорідненість посилюється й спільною потребою протистояння російському деструктивному щодо ЄС і ворожому щодо України впливу, зокрема викликам гібридної війни, про що йтиметься у наступних підрозділах дисертації.

1. Артёмов І. Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції: Навчальний посібник: У 2-х кн. Ужгород: Ліра. 2008. Кн. 1. 332 с.
2. Артёмов І. (за заг. ред.). Транскордонне співробітництво України: стан, проблеми, перспективи: монографія. Ужгород: МПП «Гражда». 2012. 520 с.

3. Беззуб І. Сучасний стан і перспективи української євроінтеграції. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. 2015. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1209:suchasnij-stan-i-perspektivi-ukrajinskoji-evrointegratsiji&catid=8&Itemid=350%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B0%2012 (дата звернення: 12.04.2021)
4. В уряді пояснили низькі результати євроінтеграції у 2019 році. Європейська правда. 2020. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/03/3/7107047/> (дата звернення: 12.04.2021)
5. Дорош Л., Івасечко О. Особливості функціонування та виклики розвитку ЄС у близькій перспективі (2017-2018 рр.). Humanitarian Vision. Lviv: Lviv Politechnic Publishing House. 2017. № 3/1. С. 19–24.
6. Ефективність політичної асоціації між Україною і ЄС сягає 90%. Укрінформ. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3275415-efektivnist-politicnoi-asociacii-miz-ukrainou-i-es-sagae-90-dzaparova.html> (дата звернення: 12.08.2021)
7. Євросоюз не бачить потреби змінювати Угоду про асоціацію, але послухає Україну. Європейська правда. 2021. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/02/11/7119719/> (дата звернення: 10.03.2021)
8. Зона вільної торгівлі між Україною та державами-членами Європейської асоціації вільної торгівлі. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. 2016. URL: <http://www.ier.com.ua/ua/publications/books?pid=5226> (дата звернення: 21.04.2021)
9. Інтеграція до ЄС: стан, особливості, виклики. Центр Разумкова. 2021. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_sektor_eu_ukr.pdf (дата звернення: 13.05.2021)

10. Плани дій Ради Європи для України. Постійне представництво України при Раді Європи. 2021. <https://coe.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/plani-dij-radi-yevropi-dlya-ukrayini> (дата звернення: 12.09.2021)
11. Про затвердження Методики визначення критеріїв євроінтеграційної складової державних цільових програм. Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України № 62 від 16 березня 2005 р. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-05#Text> (дата звернення: 24.05.2021)
12. Про затвердження плану заходів на 2021 рік з реалізації Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018-2021 роки. Розпорядження Кабінету міністрів України № 331-р від 14 квітня 2021 р. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 24.06.2021)
13. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу. Указ президента України від 11.06.1998 р. № 615/98. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text> (дата звернення: 10.04.2021)
14. Про затвердження тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України. Постанова Кабінету Міністрів України від 05.06.2000. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/915-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.07.2021)
15. Про Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Указ Президента України від 30.08.2000. Верховна Рада України. Законодавство України. 2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1033/2000#Text> (дата звернення: 12.07.2020)
16. Про основні напрями зовнішньої політики. Постанова Верховної Ради України від 02.07.1993. Верховна Рада України. Законодавство України.

- URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> (дата звернення: 12.07.2021)
17. Why Does Ukraine matter to the EU? Carnegie Europe. 2013. URL: <https://carnegieeurope.eu/2013/04/16/why-does-ukraine-matter-to-eu-pub-51522> дата доступу 21.04.2020 (дата звернення: 21.04.2020)
18. Малик Я., Париляк О. Плани дій Україна-ЄС як інструменти забезпечення європейської інтеграції. Збірник наукових праць: «Ефективність державного управління». 2015. № 42. С. 13–20.
19. Мітрофанова О. Складнощі розуміння: як бачать Україну французькі дипломати. Європейська правда. 2021. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/02/15/7119752/> (дата звернення: 20.05.2021)
20. Mysio M. Ukraine Voters to Choose between East and West: Elections: President's main rival blames fiscal woes on Soviet breakup. He urges renewed ties with Russia. Los Angeles Times. 1994. June 22. URL: http://articles.latimes.com/1994-06-22/news/mn-7136_1_soviet-union (дата звернення: 14.07.2021)
21. Навігатор угоди. Європейська правда. URL: <http://navigator.eurointegration.com.ua/tasks> (дата звернення: 20.05.2021)
22. Павленко С. Приєднання України до ЄврАзеС: доцільність і можливі наслідки. Національна безпека і оборона. 2002. №12 (36). С. 51–52
23. Гев'юк У. Позачергові парламентські вибори 1994 та 2007 рр. в Україні: порівняльний аналіз. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. 2010. № 14. С. 78–82
24. Коротков Д. Зміна політичних еліт у контексті парламентських виборів в Україні (1998-2007 рр.). Політичний менеджмент. 2012. № 4–5. С. 65–72
25. Інтеграція в рамках Асоціації: динаміка виконання Угоди між Україною і ЄС. Міжнародний Фонд «Відродження». 2019. URL:

- <https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Integratsiya-u-ramkah-asotsiatsiyi-dynamika-vykonannya-Ugody-mizh-Ukrayinoyu-i-YES-3-e-vydannya.pdf> (дата звернення: 12.07.2021)].
26. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу. Указ президента України від 11.06.1998 р. № 615/98. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text> (дата звернення: 10.04.2021)
27. Програма інтеграції України до Європейського Союзу. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00#Text> (дата звернення: 12.07.2021)
28. Рада асоціації між Україною та ЄС схвалила оновлений Порядок денний асоціації. Урядовий портал. 2015. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/248012532> (дата звернення: 20.12.2020)
29. Євроінтеграція України: досвід сусідів та перспективи об'єднання суспільства. Київ: Фонд «Демократичні ініціативи імені І. Кучеріва». 2014. 50 с.
30. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки: послання Президента України до Верховної Ради. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-02#Text> (дата звернення: 03.02.2021)
31. Чалий В., Сушко О., Пашков М. Нова зовнішня політика для нової України. Національна безпека і оборона. 2004. №9 (57). С. 2–12.
32. Прес-конференція, присвячена виходу тижневика «УНІАН-Євроінтеграція». Міжнародний Фонд «Відродження». 2005. URL: https://www.irf.ua/preskonferentsiya_prisvyachena_vikhodu_tizhnevika_uni_anevrointegratsiya/ (дата звернення: 23.12.2020)

33. Угоді 5 років. Що зробила Україна? Дослідження. Український центр європейської політики. 2020. URL: <http://ucerp.org.ua/category/doslidzhennya> (дата звернення: 12.05.2021)
34. Секторальна інтеграція України до ЄС: передумови, перспективи, виклики. Центр Разумкова. 2021. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_sektor_eu_ukr.pdf (дата звернення: 13.05.2021)
35. Український щорічник з європейських інтеграційних студій: Офіційна інтернет-сторінка видання. URL: <https://aprei.com.ua/ukrainian-yearlybook-of-european-integration-studies/> (дата звернення: 08.06.2021)
36. Що спонукає Польщу до підтримки України. УНЦПД. 2015. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/publikatsii/research-updates/scho-sponuka-polschu-do-p-dtrimki-ukra-ni> (дата звернення: 12.06.2021)
37. Як сприймають Україну в країнах ЄС? Кейси Німеччини, Франції, Італії, Польщі. Київ: Центр «Нова Європа». 2020. 44 с.
38. Yakymenko Y., Pashkov M. Ukraine on the path to the EU: citizens' opinions and hopes. TEPESA. 2018. URL: <http://www.tepsa.eu/23326-2/> (дата звернення: 12.05.2020)

В.І.Гладій,
кандидат політичних наук,
В.І. Мельничук,
аспірант

Конституювання системи розмежування сфер компетенцій між інститутами місцевого самоврядування та органами державної влади: досвід країн Вишеградської четвірки

Анотація. Визначено спільні та відмінні риси у процесі конституювання розподілу повноважень центральної та місцевої влади в

країнах Вишеградської четвірки. Визначено спільну рису - підпорядкованість кроків реформ загальній євроінтеграційній тенденції, яка визначила вектор зовнішньої та внутрішньої складових державної політики країн у постсоціалістичний період. Проаналізовані особливості застосування та специфічні риси реалізації реформ, їхній зміст і інтенсивність.

Ключові слова: інститути місцевого самоврядування, євроінтеграційний процес, інтеграційні практики, конституювання, органи державної влади, країни Вишеградської групи, децентралізація політичної влади.

Розвиток України як демократичної правової держави передусім визначається тим, наскільки раціональною й ефективною є організація державної влади. Останнім часом можна спостерігати тенденцію зміни прикутої уваги від центральної влади до місцевої, яку представляють органи місцевого самоврядування. Самоврядування на місцях є однією із фундаментальних демократичних засад конституційного устрою України. Саме тому його модерна трансформація й актуалізується роллю найважливішого чинника розвитку усієї системи української державності. А обравши вектором зовнішньої інтеграції європейський напрямок, доцільним стало вивчення досвіду держав, що пройшли складний, але прогресивний, шлях реформ.

Співставляючи євроінтеграційні прагнення з програмою змін, яких потребує Україна, варто правильно обрати орієнтир, на який можна або необхідно спиратися у процесі сучасної інституціоналізації системи влади. На нашу думку, хибним є варіант обрання за приклад країни сталої демократії, які пройшли шлях багаторічних змін, що містили революційні перевороти, та мають специфічний історичний розвиток. Натомість, сусідні європейські країни, що не лише межують з Україною, але й пройшли подібні етапи розвитку, можуть задати базисний вектор

вітчизняним інституційним змінам. Міждержавне об'єднання країн Вишеградської четвірки протягом тривалого часу є партнером і провідником зовнішньополітичного курсу України. Крім того, слід зважувати на певну схожість історичних передумов державного будівництва Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини.

Після Другої Світової війни Польська Народна республіка стала частиною повоєнних домовленостей, особливо в частині територіальних поділів. Країна зазнала політичного та ідеологічного впливу як сателіт СРСР. Спільна доля спіткала і Чехію (у тому числі, й у складі Чехословаччини), яка після перемоги антигітлерівської коаліції за Ялтинською угодою опинилася у зоні впливу Радянського Союзу. Словаччина як країна тривалих територіальних спорів мала неоднопорядкові політичні відносини з Німеччиною, Угорщиною, Чехією. Здобувши широку автономію у 1938 р. у результаті Віденського арбітражу Словаччина все одно втратила частину територій. А союзництво з Німеччиною у війні з Польщею та СРСР вилилося в отримання статусу «соціалістичної республіки». Це і визначило шлях розвитку держави аж до 1989 р. Угорщина також в історичному арсеналі має період Угорської Народної республіки. Поступове згасання радянського впливу призвело до лібералізації економіки, а у період «перебудови» Угорщина скористалася шансом перетворитися на державу парламентської демократії.

Отже, історичний шлях країн Вишеградської групи прийшов до переломного етапу політичної модернізації у 1989-1990 рр. – за рік до отримання Україною незалежності. Зазначені країни здійснили комплексні реформи, що на початку передбачали відхід від соціалістичних форм державного управління, а у підсумку – наслідування європейських традицій формування політичної стратегії. Однією із провідних та стратегічно важливих ланок реформування стала система місцевого самоврядування та розмежування сфер впливу держави та органів локального управління.

Для аналізу та оцінки системи розмежувань сфер впливу центральної влади та органів місцевого самоврядування нами обрано ряд критеріїв:

- передумови переходу до децентралізації політичної влади;
- напрями реалізації органами місцевої влади своїх повноважень та їхні межі;
- прерогатива формування місцевого бюджету і можливості його використання;
- можливості та процедури впливу на органи центральної влади.

Безумовно важливими показниками функціонування місцевих органів влади та якості їхньої діяльності є система формування таких органів та участь у реалізації їхніх функцій інститутів громадянського суспільства. Враховуючи значимість означених показників, дослідження їхньої сутності буде висвітлено в окремих підрозділах.

Польський досвід функціонування місцевого самоврядування нараховує історію у понад 300 років. Найактивніший етап адміністрування системи місцевого управління стартував у 70-ті роки ХХ ст. А періодом удосконалення законодавства щодо системи місцевого самоврядування вважається 1997 рік, коли у новій Конституції Республіки Польща зафіксували норму, що територіальний устрій Польщі забезпечує децентралізацію публічної влади (Конституція Республіки Польща, 1997).

Отже першою адміністративною реформою фахівці вважають реформу 1970-х рр., коли відбулися значні зміни у структурі місцевих органів влади. У контексті зазначеної реформи було ліквідовано мережу з 300 повітів, кількість воєводств збільшилася з 17 до 49. Замість колишніх громад, кількість яких до реформи сягала 4313, створили 2394 значно більші одиниці, включаючи 247 міст, 26 міських районів, 1546 сільських гмін і 575 утворень змішаного характеру (System administracji publicznej w Polsce, 2014). Реформа призвела до посилення впливу центральної влади на територіальні одиниці й організаційно розпорошила управління.

У територіальних одиницях діяли народні ради, що обиралися раз на чотири роки шляхом загальних виборів. На чолі воєводської адміністрації стояли воєводи, міську адміністрацію очолювали бургомістри, або президенти, адміністрацію міст і гмін – бургомістри, а адміністрацію гмін – вйїти. Відповідно до Конституції 1952 р. народні ради конституювалися як місцеві органи державної влади та основні органи громадського самоврядування трудящих міст і сіл (Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, 1952).

Наступним кроком у реформуванні ознаменувався вже посткомуністичний період. Ухвалений у 1990 р. Закон «Про територіальне самоврядування» (з 1999 р. «Про самоврядування в гміні») запровадив самоврядування в гміні. Дана реформа дозволила обирати місцеві уряди тільки на муніципальному рівні, тоді як вищі рівні територіального устрою залишилися під управлінням державної місцевої адміністрації. Поруч із лібералізацією політичної системи стали можливими і більш відкриті публічні дискусії щодо необхідності реформи територіальної організації влади. Зокрема, основою для напівлегальних дослідницьких робіт у сфері місцевої демократії був план реформи по відновленню місцевого самоврядування, представлений Є. Регульським у 1981 р. Його обґрунтовано вважають автором самоврядних польських перетворень. Реформа, яка мала місце у 1989 р., стала можливою тільки завдяки десятирічному плануванню. Перші її передумови Є. Регульський продемонстрував ще в 1981 р. На його думку, тоді тільки суспільство могло позитивно вплинути на систему, адже еліта нічого змінити не могла. «Мала бути підтримка політичної сили, і цієї силою була виключно громадянська активність суспільства». Коли з'явився шанс реалізації спланованих намірів, програма дій була готова. Саме тому реформа відбулася у досить короткий термін. У липні 1989 р. після перших виборів до парламенту Сенат здійснив законодавчу ініціативу, щоб відродити самоврядування. Потім було створено уряд Т. Мазовецького, в якому

Є. Регульський обійняв посаду уповноваженого у справах реформування місцевого самоврядування. До березня 1990 р. було створено законодавче підґрунтя для оптимізації кроків реформи, яка потягла за собою зміну 94 законів (Регульський, 2013).

Конституювання державної влади, орієнтованої на децентралізацію управління, відбулося з ухваленням Конституції Республіки Польща 1997 р. Перш за все, статті 15 та 16 закріплюють децентралізацію публічної влади, яка забезпечується територіальним устроєм Республіки Польща. Децентралізація та демократизація місцевого управління лягли в основу реформування територіального поділу Польщі кінця 90-х років ХХ століття. Ця реформа відбулася на рівні повітів і воєводств і здійснювалося шляхом обмеження на рівні воєводств функцій державної адміністрації, яка діяла поряд із адміністрацією самоврядування воєводства. Країна зазнала трирівневого територіального поділу – на 16 воєводств, 308 сільських і 65 міських повітів і 2489 гмін. Законодавцями була досягнута головна мета – конкуренція урядової і самоврядної адміністрації стали врівноваженими, що сприяло раціоналізації громадських витрат. Одним із головних правил самоврядної системи Польщі стала незалежність між рівнями самоврядної громадської адміністрації.

Подальші зміни у реформуванні місцевого самоврядування стосувалися переважно вдосконалення вже існуючої системи – її економічної та адміністративної складових. Починаючи з 1998 р., оптимізувалася нова модель управління, яка передбачала реальну участь суспільства у здійсненні влади та ефективність ухвалених рішень. А період 2000-2003 рр. ознаменувався приведенням організації публічної влади у відповідність до стандартів ЄС. Новий етап якісних змін та вдосконалення існуючих традицій почався вже з травня 2004 р., коли Польща стала повноправним членом Європейського співтовариства.

З 1 січня 1999 р. в Польщі закріпилася триступенева структура територіального самоврядування: I рівень – гмінне самоврядування; II

рівень – повітове самоврядування; III рівень – воєводське самоврядування. До того ж, територіальне самоврядування у Польщі не має ієрархічної структури. Гміна, повіт і воєводство є незалежними один від одного і разом підпорядковуються нагляду винятково з боку держави в рамках, визначених законом.

Що ж до напрямів реалізації органами місцевої влади своїх повноважень та їхніх меж, то варто зазначити – дане питання регламентується двома основними політико-правовими нормами. По-перше, це Конституція Польщі, де у Розділі VII «Територіальне самоуправління» як раз і визначено вектори самоврядних повноважень. А ось їхні межі фіксує Закон «Про самоуправління у гмінах» 1990 р. (зі змінами 1999, 2013, 2014, 2015 рр.).

Так, у Конституції зазначено, що територіальне самоуправління виконує публічні задачі, за виключенням тих, що закріплені Конституцією чи відповідним законом за іншим публічним органом влади. А ось основною одиницею місцевого самоврядування є гміна, тобто низова ланка управлінської структури (Конституція Республіки Польща, 1997).

Межами повноважень органів місцевого самоврядування Закон «Про гмінне управління» визначає таке: ухвалення статуту муніципальної одиниці; визначення обсягу винагороди голови муніципалітету, напрямків його діяльності та форми звітності перед громадою; ухвалення місцевого бюджету, використання міжбюджетних трансферів; формування місцевої інфраструктури, її подальше планування; формування господарчих програм; розпорядження муніципальною власністю; ухвалення рішень щодо податків та зборів на місцевому рівні; ухвалення рішень про співробітництво з іншими самоврядними територіальними одиницями; ухвалення резолюцій щодо місцевої символіки, назв вулиць тощо; надання почесного громадянства, почесних стипендій та інших форм заохочення.

Важливим питанням, яке визначає самодостатність органів місцевого самоврядування та рівень децентралізації політичної влади в цілому, є

формування джерел фінансування та бюджетонаповнюючої сфери регіонів. Саме на матеріальну самодостатність гмін зроблено акцент у системі реформ самоврядування Польщі. Конституція держави забезпечує одиницям територіального самоврядування участь у публічних прибутках відповідно до виконуваних задач (ст. 167). Окрім того Основний Закон визначає, що прибутки самоврядних територій складають їхні власні прибутки, загальні субвенції та цільові дотації з державного бюджету. А ст. 168 Конституції надає органам місцевого самоврядування право встановлювати місцеві податки. Закон про територіальне самоврядування також наголошує на можливостях отримання прибутку, його використання, планування та примноження.

За словами голови Союзу польських міст А. Поравського, у Польщі бюджети місцевих громад складають третину загального бюджету країни (Поравский, 2020). Починаючи з 1997-1998 рр., коли з'явилися райони (повіти) та області (воєводства), ці адміністративні одиниці отримали лише те майно, яке було потрібно для виконання покладених на них обов'язків. Наприклад, середні школи перейшли районам, тому будівлі цих шкіл стали власністю районів.

Гміни ж отримали у своє розпорядження приміщення, які змогли здавати в оренду магазинам, банкам тощо. Таким чином, отримавши свободу дій, місцева влада могла залучати бізнесменів, пропонуючи їм низькі ставки за оренду нерухомості. Показовим можна назвати такий підхід: місцева влада створює спільне підприємство з бізнесменом (тут існують певні вимоги – наприклад, боротьба з безробіттям), вносячи в якості своєї частки нерухомість. Після того, як бізнесмен ставав на ноги, він міг викупити частку місцевої громади (Поравский, 2020).

Як вже наголошувалося, характерною рисою польських гмін є велика кількість належного їм майна, яке приносить 7 % всіх доходів громади. Основна частина цих надходжень – від оренди майна, решта – від продажу. У 2013 р. центральний бюджет Польщі становив 300 млрд. злотих (майже

89 млрд. доларів США). А бюджети всіх органів місцевого самоврядування – більше 53 млрд. доларів США, з яких 78 % мають гміни, 13 % – райони і тільки 9 % – області.

На думку одного з авторів програми реформ місцевого самоврядування Польщі Є. Стемпеля, базові одиниці місцевого самоуправління не можуть бути надто маленькими. Ця характеристика позбавляє їх права ухвалювати важливі та серйозні рішення (Стемпель, 2021). Окрім того, самоврядування на місцях має бути власником територій, засобів виробництва, капіталу, адже у сукупності це дозволить задовольнити потреби мешканців.

Однією з прерогатив органів місцевого самоврядування Польщі, закріплених Конституцією та законами, є можливість комунікувати з центральною владою і відповідно впливати на неї в інтересах громади. Так, державні органи влади зобов'язані реагувати на рішення місцевих референдумів. Окрім того, гмінне управління, яке формує і реалізує публічну політику від власного імені і без урядової адміністрації, є частиною державної регіональної політики. Держава є ланкою-посередником між грантовими проектами ЄС та місцевими бюджетами.

Польща, яка сьогодні є повноцінним членом Європейського Союзу, отримала багато переваг перед сусідами, які залишились поза об'єднаною Європою. Польські міста та села змінюються буквально на очах. Причому йдеться не про елітне будівництво, якого і в Україні достатньо, а про прекрасні дороги, освітлені вулиці та глобально перебудовану інфраструктуру: системи каналізації, водогонів, транспортних розв'язок, Інтернет-мереж тощо. Значна частина цих робіт, причому незалежно від того, чи вони є сферою відповідальності Уряду чи місцевого самоврядування, здійснюється за кошти Європейського Союзу, які Польща отримує з його структурних фондів. Для прикладу, у Мазовецькому воєводстві протягом 2004-2006 рр. було витрачено приблизно 300 млн.

єврокоштів ЄС, що склало 10,8 % загального фінансування на Інтеграційні Оперативні Програми Регіонального Розвитку для Польщі за ці роки.

Отже, можемо стверджувати, що гмінна локальна демократія Польщі є вагомим доказом існування у цій країні децентралізованої влади. Україна неодноразово зверталася до польського досвіду, формулюючи власну програму реформ місцевого самоврядування. У 2014 р. Президент Польщі Б. Коморовський на прес-конференції у Варшаві наголосив на готовності польського уряду розробити пакет рекомендацій для втілення системної реформи на Україні [118]. Передусім, мова йшла про реформу місцевого самоврядування.

За словами ж Є. Регульського, для втілення системних реформ інститутів місцевого самоврядування в Україні варто подолати п'ять основних монополій: політичну, ієрархічну, монополію власності та фінансів, і насамкінець, адміністративну монополію. Для успіху ж реформ, на думку фахівця, мають бути виконані такі умови: політична воля керівників держави; знання експертів; підтримка суспільства; кваліфіковані кадри (Регульский, 2013).

Унітарна парламентська республіка Словаччина – сусідня з Україною країна, яка з 1 травня 2004 р. є повноправним членом Європейського Союзу. На сьогодні Словаччина має дворівневу систему територіально-адміністративного поділу, яку складають вісім країв та 79 округів. Крім того, існує поділ на територіальні самоврядні одиниці: вісім самоврядних країв, чиї межі збігаються з межами країв, та населені пункти – села та міста.

Реформування місцевого самоврядування Словаччини було довгим і проблематичним, адже проект не мав підтримки більшості представників політичних сил країни. Тому уряд Словаччини виявив ініціативу в здійсненні реформи системи державного управління. Спочатку він розробив концепцію цієї реформи, що була схвалена на його засіданні в 2000 р. Уряд країни не виносив цю концепцію на розгляд Народної Ради

Словаччини, оскільки не був упевнений в тому, що концепцію підтримають опозиція та деякі партнери по коаліції. Таким чином, уряд взяв на себе відповідальність за проведення реформи. За словами міністра Кабінету міністрів Словаччини В. Ніжнянського, вона базувалася на таких трьох складових комплексної модернізації державного управління:

- по-перше, децентралізація влади, що містить передачу повноважень на рівень місцевого самоврядування. Передбачалося також впровадження принципів фіскальної децентралізації, підготовку системних змін в охороні здоров'я, освіті, соціальній сфері, культурі та транспорті;

- по-друге, територіальна реформа, в результаті якої створено другий рівень місцевого самоврядування і тим самим розв'язувалися проблеми організації або об'єднання невеликих селищ;

- по-третє, адміністративна реформа, що передбачала реорганізацію державного управління шляхом вдосконалення системи виборів до органів місцевого самоврядування та визначення відповідних механізмів, яка ґрунтувалася на принципах законодавства та настановах державного управління Європейського Союзу [65].

Ця концепція стала основою для політичної угоди між партіями владної коаліції, представниками місцевого самоврядування (Союз міст і сіл Словаччини та Унія міст Словаччини) і громадських об'єднань. У 2001 р. розбіжності в поглядах щодо концепції територіальної реформи Словаччини між депутатами владної коаліції у парламенті мало не призвели до розколу уряду. І тільки після виборів 2002 р. новий сформований уряд розпочав процес децентралізації влади. Кроки реформи проходили таким чином:

- 1998 рр. – уряд Словаччини затвердив Концепцію децентралізації, яка стала базовим документом, на основі якого було здійснено і здійснюється перерозподіл повноважень, відповідальності та бюджетних

фондів між державою, територіальними громадами та територіальними одиницями більш високого рівня;

- 2002 р. – на базі концепції реформування державного управління було запроваджено другий виборний рівень територіального самоврядування; у грудні Народна Рада Словаччини прийняла програмну заяву уряду щодо реформ місцевого самоврядування у напрямку децентралізації державної влади;

- 2003-2004 рр. – ухвалений «Проект подальшого впровадження децентралізації державної влади»; у травні 2003 р. парламент Словаччини ухвалив «Проект децентралізації державної влади на 2003-2006 роки», який став підґрунтям для підготовки і впровадження відповідних законів; близько 400 повноважень центрального уряду було передано місцевому рівню селищ та територіальних одиниць вищого рівня;

- з 1 січня 2005 р. була запроваджена нова система фінансування місцевого самоврядування – фіскальна децентралізація.

Конституція Словацької Республіки, ухвалена у 1992 р., основою територіального самоврядування визначає громаду. В цілому ж, місцеве самоврядування складають громади та територіальні одиниці більш високого рівня (ст. 64). Відповідно до ст. 65, адміністративні одиниці місцевого самоврядування є юридичними особами, які самостійно ведуть господарство з власним майном та власними фінансовими коштами. Також Конституція визначає право громади на об'єднання з іншими громадами задля забезпечення спільних інтересів; аналогічне право надано їй територіальним одиницям більш високого рівня (ст. 66).

Після завершення адміністративно-територіальної реформи у Словаччині виникли близько трьох тисяч населених пунктів (міст та сіл) і було створено 8 країв, які діляться на 79 округів. Райони складають громади, яких налічується 2891. З них 130 є містами, інші – сільськими громадами. Останні, у свою чергу, утворюються з кадастрових районів.

Територіальне самоврядування Словаччини здійснюється на зборах громади, на місцевому референдумі, органами громади (представництво громади та старости громади) або органами територіальної одиниці більш високого рівня. Обов'язки та обмеження при здійсненні територіального самоврядування можуть також регламентуватися міжнародними договорами (Constitution of the Slovak Republic, 2014). Держава ж може втручатися у діяльність громад виключно у порядку, встановленому законом.

Що ж до питань розмежування повноважень між місцевими та центральними ланками влади, то за останньою залишилося здійснення макроекономічної та валютної політики, митних операцій, податкова служба, вища освіта, внутрішня безпека, оборона, пожежна безпека, судова система, функціонування транснаціональних магістралей (автобани та дороги першого класу), аеропортів, охорона навколишнього середовища.

До власних функцій органів місцевого самоврядування відносять місцеві комунікації, міський транспорт, житло, збір місцевих податків та зборів, забезпечення роботи водоканалу та водоводу, місцеву поліцію, поліклініки та окремі спеціалізовані лікарні, культурні заклади, дошкільні та позашкільні заклади, комунальні відходи, озеленення та догляд за чистотою довкілля, розвиток населеного пункту тощо. Як правило, свої функції муніципалітети реалізують самостійно. Держава не втручається і не контролює використання коштів при їхній реалізації. Державна влада може здійснювати вплив на органи місцевого самоврядування лише через прийняття законодавчих актів, адже вона не має в своїй компетенції жодних адміністративних інструментів впливу.

Зазначимо, що окремі функції муніципалітети можуть здійснювати спільно. Як правило, це стосується великих інфраструктурних проектів, як то розвиток водного господарства, утилізація відходів, технічне обслуговування.

Найбільш успішною, на думку фахівців, була словацька реформа з децентралізації бюджетної системи. Відтоді 70 % доходів та витрат муніципалітетів ґрунтуються на власних джерелах, а решту становлять цільові дотації з державного бюджету. Так, відповідно до чинних норм, 70,3 % податку на прибуток фізичних осіб передано органам місцевого самоврядування, 23,5 % залишається бюджетам вищих територіальних одиниць і лише 6,2 % надходить до державної казни. (Рівіс, 2020).

Словаччиною була обрана так звана «роздільна модель» публічного адміністрування, яка організована на трьох рівнях: муніципалітет – край – держава. Ключовим принципом побудови даної моделі є високий рівень автономії різних її ланок, їхня фінансова самодостатність, відсутність відносин субординації між ними та максимальна децентралізація повноважень та відповідальності.

Ще одна країна Вишеградської групи – Чехія – всі політичні реформи підпорядкувала єдиній меті консолідувати демократію як політичний режим. Власне й реформа місцевого самоврядування як неодмінний демократичний атрибут ґрунтувалася на принципах громадянської демократії. Сама ж модель місцевого самоврядування Чеської республіки отримала структурні та описові компоненти у розрізі євроінтеграційних прагнень країни. Відтак можемо етапізувати процес створення самоврядної системи регіонального управління Чехії:

- 1990-1991 р. – Чехія відмовилася від трирівневої структури адміністративного управління зразка 1960 р. муніципалітет – район – область. Дворівнева структура передбачала скасування областей, чії повноваження і функції перейняли райони та громади. Базовим рівнем місцевого самоврядування визнали громаду;

- 1992-1995 рр. – Чеська Республіка стала суверенною державою, відокремившись від Словаччини. Набрала чинності Конституція Чеської Республіки (Конституция Чешской Республики, 1992), у якій Глава 7 регламентує діяльність місцевого самоврядування;

- 1996-1997 рр. – утворено Міністерство регіонального розвитку Чехії; ухвалено Конституційний закон про створення 14 вищих територіальних одиниць самоврядування, які після вступу країни до ЄС стали основою регіональної політики;

- 1998-1999 рр. – створено Координаційний комітет і Агентство з регіонального розвитку Чехії; ухвалено Конвенцію реформи публічного управління (Konserse reform verejne sprav, 1999), яка визначила пріоритетність адміністративної реформи. Прийнято Акт про підтримку регіонального розвитку;

- 2000 р. – Ухвалено Закони Чеської Республіки «Про краї», «Про вибори до органів місцевого самоврядування» (Zákon o volbách do zastupitelstev krajů a o změně některých zákonů, 2000). Вищими територіальними одиницями місцевого самоврядування стали 14 країв (областей);

- з 2001 р. у Чехії розпочато етап консолідації демократії. Протягом наступного періоду ухвалювалися поправки до норм про місцеві вибори, управління самоврядних територіальних одиниць, про муніципалітети тощо.

Чехія першою з держав Вишеградської групи завершила початковий етап формування сталої системи місцевого самоврядування. Вже наприкінці 1990-х рр. була створена політико-правова база, яка регламентувала діяльність місцевої влади усіх рівнів. Як бачимо, позитивним кроком стало «доконституційне» територіально-адміністративне реформування країни, а Конституція республіки вже закріпила базові напрямки та повноваження функціонування територіальних одиниць.

Починаючи з 1993 р., коли було прийнято Конституцію Чеської Республіки, в країні відбувалося конституювання системи розмежувань повноважень центральної та місцевої влади. Глава Конституції Чехії «Про основні права та свободи» містить непрямі вказівки на наявність інституту

народного голосування на місцевому рівні. А Глава VII повністю присвячена місцевому самоврядуванню. Так, у ст. 99 зазначено, що Чеська Республіка поділяється на громади, які є основними територіальними самоврядними одиницями. Одиницями більш високого порядку визначено краї або області. Територіальні самоврядні одиниці є територіальними об'єднаннями громадян, які мають право на самоуправління. Громада ж завжди є складовою частиною самоврядних одиниць більш високого рівня (ст. 100) (Конституція Чешской Республіки, 1992).

Окрім того, у ст. 103-105 Конституції визначено політичні права та повноваження одиниць місцевого самоврядування, серед яких – право країв визначати власну назву, право ухвалювати рішення з питань самоврядування, в межах власної компетенції ухвалювати загальнообов'язкові постанови, у випадках, передбачених законом, здійснювати функції державної адміністрації.

Якщо у 1990 р. у Чехії мали місце 4104 громади, то вже зараз їхня кількість зросла до 6246. Близько 80 % громад мають статус сільських з населенням до 1000 осіб, хоча в сільській місцевості проживає лише 28 % населення країни. Для координації діяльності такої кількості муніципалітетів у 2005 р. у Чехії було створено 474 союзи громад, у 2010 р. їхня кількість сягнула 570. Такі союзи є об'єднаннями міжмуніципальної кооперації, що одержали також назву «мікрорегіонів». У них спрощено порядок утворення добровільних об'єднань муніципалітетів, передбачено економічне стимулювання та введено диференційовану систему делегування державних повноважень та матеріально-фінансового забезпечення (Бодрова, 2012). Отже наразі адміністративно-територіально Чехія поділяється на 14 областей (країв), враховуючи столицю країни м. Прага. Краї, у свою чергу, мають 77 районів, до яких входять 6242 населених пункти – громади.

Відповідно до чеського законодавства, муніципальне управління на рівні громад має такі політичні повноваження:

- у галузі самостійних повноважень муніципалітету: виконання завдань, покладених на нього муніципальним представництвом або радою громади; сприяння комітетам і комісіям у їхній діяльності;
- у галузі делегованих повноважень: виконання функцій державного управління, за винятком питань, що належать до повноважень муніципального представництва, муніципальної ради та інших органів муніципалітету; вирішення питань про надання інформації державним органам у випадках, передбачених законом (Zákon č. 128/2000 Sb. O Obcích (obecní zřízení), 2000).

Повноваження крайового представництва визначені у Законі «Про краї» (Zákon o volbách do zastupitelstev krajů a o změně některých zákonů, 2000). Зазначений орган ухвалює рішення з усіх питань, які належать до його самостійних повноважень крайового представництва, а з питань делегованих повноважень лише у випадках, передбачених законом. До самостійних повноважень крайового представництва відносяться: питання щодо подання законопроектів до Палати депутатів; звернення до Конституційного суду з поданням про скасування правових актів у разі їхньої невідповідності закону; видання загальнообов'язкових постанов; координація розвитку відповідної території, схвалення програми розвитку території краю відповідно до визначених законів, забезпечення її реалізації та здійснення контролю за її виконанням; схвалення документації з питань територіального планування краю та її обнародування; обрання представників краю до регіональних рад співдружності регіонів; встановлення обсягу основного транспортного обслуговування краю; прийняття рішень про міжкрайову та міжнародну співпрацю; затвердження бюджету і остаточного обліку краю; обрання і звільнення голови краю, його заступників та інших членів ради.

У Чехії була вдало впроваджена реформа децентралізації бюджетної сфери. Міста і селища розпоряджаються власними засобами, мають бюджет, відокремлений від державного. В країні спостерігалася тенденція

до зростання частки власних доходів місцевих бюджетів (73 %) і зменшення трансфертів з центрального бюджету (їхня частка зазвичай не перевищує 50). На кінець 2013 р. частка доходів місцевих бюджетів Чехії у ВВП склала 4,7 % (Кулай, 2014). У той же час, відповідний показник України дорівнював 7,2 %.

Загальні прибутки муніципалітетів поділяють на податкові прибутки (майже 50 %); неподаткові прибутки (результати самостійної господарської діяльності – оренди, комунальних послуг тощо); прибуток з капіталу (продаж майна або його частки); субсидії та гранти. Крайові бюджети формуються аналогічно, переважно з податкових та неподаткових прибутків, грантів, субсидій та позик.

За словами Надзвичайного та Повноважного Посла Чеської Республіки в Україні Я. Башти, сьогодні чеські муніципалітети активно співпрацюють з Європейським Союзом, реалізуючи різноманітні проекти, які частково фінансуються з фондів ЄС. Як правило, у таких проектах передбачена часткова участь муніципалітетів у бюджеті гранту (не менше 1/3) (Башта, 2008).

Четвертою країною Вишеградської групи, яка має спільний з Україною кордон протяжністю 135 км, є Угорщина. Система місцевого самоврядування цієї держави переживає тривалий процес реформування. Незважаючи на впевнені успіхи, його й досі не можна назвати завершеним. Передусім тому, що конституційного оформлення реформа набула лише з ухваленням нової Конституції 2011 р., яка набула чинності з 1 січня 2012 р. У цей же період (2011 р.) було ухвалено Закон «Про місцеве самоврядування» (Local cardinal Act on Local Government, 2011).

Якщо ж ретроспективно проаналізувати хід здійснення реформи місцевого самоврядування, то можна виділити вісім її етапів:

- 1990-1993 рр. – ухвалення Закону «Про місцеве самоврядування», який заклав політико-правове підґрунтя для здійснення процесу демократизації та реформи політичної системи. Нова система місцевого

самоврядування базувалася на традиційних принципах Угорщини та Європейській Хартії місцевого самоврядування. Система фактично почала діяти після ухвалення у 1990 р. Закону «Про місцеві вибори» (Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. Ordynacja wyborcza do rad gmin, 1990.);

- 1994-1995 рр. – внесення поправок до Закону «Про місцеве самоврядування». У результаті, в усіх населених пунктах запровадили прямі вибори мерів, розширився спектр форм участі громади у місцевому управлінні, збільшився обсяг повноважень округів, визначився їхній офіційний статус тощо;

- 1996-1997 рр. – ухвалення Законів «Про регіональний розвиток» та «Про планування та розвиток регіонів», які розширили та уточнили політико-правове поле діяльності місцевих влад;

- 1998-2003 рр. – підготовчий етап до подальших реформ, які б мали сприяти самодостатності регіонів. Запущено програму реалізації регіональної групи реформ IDEA;

- 2004-2005 рр. – введено систему мікрорегіонів, яка спиралася на фінансування з грантів ЄС;

- 2006-2009 рр. – створено Дискусійний форум уряду та представників органів місцевого самоврядування (КОЕФ). Сформовано чотири робочі групи з реалізації подальших реформ. Форум діє й дотепер у якості консультативного і дорадчого органу Уряду;

- 2010 р. – ратифікація Додаткового протоколу до Європейської Хартії місцевого самоврядування, що стосувалася права громади брати участь у діяльності місцевої влади;

- з 2011 р. – ухвалення та набуття чинності нової Конституції Угорщини, прийняття нового Закону «Про місцеве самоврядування». Ці документи завершили процес конституювання системи місцевого самоврядування в державі, але не стали фінальним етапом власне самоврядної реформи.

Дійсно, Конституція Угорщини, яка набула чинності з 1 січня 2012 р., стала майже революційним законодавчим актом. З одного боку, вона містили усі позитивні надбання політико-економічної сфери держави, з іншого, – досить вибірково враховувала вимоги Європейського співтовариства та власне Європейської Хартії місцевого самоврядування. При перевірці Основного Закону Угорщини, Венеціанська комісія вказала на невеликий об'єм норм, які би регулювали місцеве самоврядування у новому тексті Конституції (ст.ст. 31-35): ст. 31 нової Конституції передбачає, що «в Угорщині місцеве самоврядування встановлюється для управління громадськими справами і здійснення публічної влади на місцевому рівні». Проте, немає ніякої згадки про принцип місцевого самоврядування. Венеціанська комісія нагадує, що ЄХМС, яка є обов'язковою для Угорщини, вимагає відповідності мінімальній кількості принципів, які формують європейську основу місцевої демократії, включаючи, як відправну точку, принцип місцевого самоврядування (Constitution of Hungary, 2012).

Згідно зі ст. 2 Хартії, «принцип місцевого самоврядування визнається в національному законодавстві і, у міру можливості, в конституції» (Європейська хартія місцевого самоврядування, 2018). У пояснювальній записці до Кардинального Закону «Про місцеве самоврядування» автори Закону безпосередньо посилаються на Хартію (проводячи паралель з традиціями місцевого самоврядування в Угорщині), але Закон не згадує принцип місцевого самоврядування (Чиркін, 2015).

Конституція, перш за все, закріпила курс на стабілізацію місцевого самоврядування, виведення системи з боргів, зменшення її фрагментованості та посилення контролю з боку органів державної влади. Так, наприклад, за новим законом органи місцевого самоврядування можуть брати кредити лише після отримання згоди на це центральних органів влади (Міністерства економіки). Окрім цього, планується вжити заходів для зменшення кількості випадків участі третіх осіб у виконанні

субконтрактів загальнодержавного значення. У такий спосіб планується підвищити стабільність надходжень до бюджету й скоротити необов'язкові витрати (Петришин, 2015).

Відповідно до Закону, територія Угорщини наразі діляться на регіони, які поділяються на медьє (області), вони на райони або кіштершеги. Отже, країна поділена на сім регіонів, які включають 20 адміністративних одиниць (19 медьє та місто Будапешт), а медьє – усього на 173 райони, одним із яких є столиця. Місцеві органи самоврядування представляють мери і муніципальні збори, які формуються шляхом виборів з терміном повноважень у п'ять років (до 2014 р. – чотири роки). Також виділяють 23 міста з правами медьє.

Незважаючи на те, що шлях євроінтеграції Угорщина розпочала ще 1998 р., вимоги щодо децентралізації владних повноважень були виконані державою не у повному обсязі. В основу реформи місцевого самоврядування було покладено мотив задоволення внутрішньо-економічних потреб Угорщини. У підсумку, головним принципом реформи місцевого самоврядування (окрім збереження коштів) було те, що органи місцевого управління повинні вирішувати лише місцеві питання та надавати послуги місцевого значення, а все інше повинно відбуватися тільки під наглядом центрального уряду. Ще більше скорочення делегованих повноважень відбулося у січні 2013 р., коли вони були передані до 198 «районних управлінь», які підпорядковані окружним підрозділам центральної влади. Внаслідок реформи муніципалітети втратили більшу частину персоналу і значну кількість фінансових ресурсів.

Для задоволення проблем населених пунктів в Угорщині функціонують сім асоціацій. Це є особливістю Угорщини, яка породжує певну складність системи, оскільки різноманітність інтересів суб'єктів асоціацій відображається у великій кількості об'єднань місцевих та окружних органів влади. При цьому Уряд однаково не прагне до

консультації з місцевими органами влади. Приклади інших країн показують, що єдина асоціація місцевих влад має реальний вплив на консультаціях (Чиркін, 2015). Окрім того, в Угорщині існує більше 3 тисяч муніципальних фрагментацій (громад). Це означає, що великі муніципалітети мають у своєму складі менші муніципалітети. Зберігаючи принцип, закладений ще в 1990 році, згідно з яким кожна місцева громада може мати власні органи місцевого самоврядування, ст. 85 Закону «Про місцеве самоврядування» встановила, що для створення місцевих органів у муніципалітеті, повинно проживати мінімум 2000 жителів. Муніципалітети нижче цієї кількості жителів, починаючи з 2013 р., утворюють місцеві органи управління в «районі» або «мікрорегіоні». Кожен муніципалітет буде мати свого мера і муніципальну раду, але адміністративні структури і повноваження доведеться передати до об'єднаної адміністрації (The Congress of Local and Regional Authorities 5th session Strasbourg, 2013).

Показовим для бюджетної сфери регіонів є незмінність з 2007 р. доходів округів (83 млрд. форинтів у 2007 р. і 82 млрд. форинтів у 2011 р.). Констатовано, що й система центральних дотацій стала більш жорсткою, так як місцеві органи влади втратили можливість вільно витратити центральні фінансові надходження на місцеві потреби. Колишня фінансова система «на основі ресурсів» була змінена на більш жорстку – «на основі завдань» (Benchmarking of public services provided by municipalities in the 4 countries, 2011). Децентралізація в Угорщині не обмежилася зниженням тільки обсягів повноважень й фінансових ресурсів. Значно знизилися фінансові дотації та частка деяких податків, за рахунок яких фінансувалися муніципалітети.

Закон «Про місцеве самоврядування», у розділі VI «Економічні основи місцевого самоврядування», підкреслює необхідність контролю над місцевими бюджетами (Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. O samorządzie terytorialnym, 1990). За Законом, муніципалітети можуть встановити земельний податок, муніципальні податки та місцеві корпоративні

податки. Вони можуть також отримувати доходи з операцій з нерухомістю та зборів за комунальні послуги. Мають право на державні дотації, які визначаються парламентом щороку. Округам не дозволяється стягувати місцеві податки. Наприклад, в окрузі Чонград 86,5 % бюджетних коштів у 2012 р. склалися з державних субсидій. В умовах економічної кризи, доходи місцевої влади стали особливо вразливими. 70 % бюджетних ресурсів місцевого самоврядування збираються у містах і виокремлюються з їхнього бюджету, в той час як у сільських районах муніципалітети швидко стають бідними (Чиркін, 2015).

Таким чином, можемо констатувати, що реформа місцевого самоврядування в Угорщині була дещо радикальнішою, ніж в інших досліджених державах, і менш зорієнтованою на децентралізацію. Більше того, ряд фахівців характеризує кроки реформи як рецентралізацію. Перш за все, через бюджетну політику, яка позбавила регіони доходної самостійності. Наразі в країні реформовано як нижчі, так і вищі рівні місцевого управління, завершено визначення функцій та обсягу майна громад, запроваджено структуру фінансових відносин між центральним та місцевим рівнями.

Отже, важливим висновком проведеного дослідження є визначення спільних та відмінних рис у процесі конституювання розподілу повноважень центральної та місцевої влади в країнах Вишеградської четвірки. По-перше, спільною рисою є підпорядкованість кроків реформ загальній євроінтеграційній тенденції, яка визначила вектор зовнішньої та внутрішньої складових державної політики країн у постсоціалістичний період. Сама ж реалізація реформ, їхній зміст і інтенсивність мали свою специфіку. Якщо Польща проводила кардинальні зміни з метою здійснити якісну децентралізацію влади, то Словаччина зіткнулася з внутрішніми суперечностями у сприйнятті змін політичної системи. Вірогідно, саме з цим пов'язаний той факт, що відповідальність за реформу місцевого самоврядування взяв на себе уряд, а не парламент. Особливістю чеського

варіанту становлення місцевого самоврядування є наслідування європейської традиції з посиленою увагою до економічної самодостатності регіонів, які, незважаючи на надто строкату розгалуженість адміністративно-територіальних одиниць, отримали широкий спектр джерел фінансування. Угорщина при формуванні програми реформ пріоритетом визначила економічний інтерес, а головною початковою метою – зменшення боргу та контроль за витратами регіонів. Незважаючи на критику з боку європейських структур, у тому числі й Венеціанської комісії, Конституція Угорщини все ж набула чинності і визначила ключові аспекти розвитку системи регіональної самоврядності.

1. Башта Я. Евроинтеграционный путь Чехии: трудности и успехи [Электронный ресурс] / Я. Башта // Интернет-холдинг О. Соскина. — Режим доступа : <http://soskin.info/ea/2008/5-6/200804.html>
2. Бодрова І. І. Європейський досвід удосконалення адміністративно-територіального устрою [Електронний ресурс] / І. І. Бодрова // Офіційний сайт Конституційної Асамблеї при Президентіві України. — 2012. — Режим доступу : <http://cau.in.ua/ua/activities/analytics/id/jevropejskij-dosvid-udoskonalennja-administrativno-teritorialnog-481>
3. Європейська хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036
4. Конституция Чешской Республики от 16 декабря 1992 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://constitution.garant.ru/DOC_3864913.htm#sub_para_N_700
5. Конституция Республики Польша от 2 апреля 1997 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>

6. Кулай А. В. Шляхи усунення асиметрій місцевих бюджетів України: європейський досвід / А. В. Кулай // Економічний вісник Донбасу. — 2014. — № 3 (37). — С. 82–87.
7. Про затвердження плану заходів на 2021 рік з реалізації Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018-2021 роки. Розпорядження Кабінету міністрів України № 331-р від 14 квітня 2021 р. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 24.06.2021)
8. Про Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Указ Президента України від 30.08.2000. Верховна Рада України. Законодавство України. 2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1033/2000#Text> (дата звернення: 12.07.2020)
9. Поравский А. В Польше бюджеты местных общин составляют треть бюджета страны [Электронный ресурс] / Анджей Поравский. — Режим доступа : <http://decentralization.gov.ua/reform/item/id/93>
10. Регульский Е. О самоуправлении в Польше [Электронный ресурс] / Ежи Регульский // Новая Польша. — 2013. — № 1. — Режим доступа : <http://www.novpol.ru/index.php?id=1795>
11. Рівіс М. На сьогодні для нас важливим є досвід Словаччини у проведенні реформ місцевого самоврядування, що наближає Україну до інтеграційних процесів [Електронний ресурс] / Михайло Рівіс // Офіційний сайт видання «Час Закарпаття». — Режим доступу : <http://chas-z.com.ua/news/24191>
12. Чиркін А. С. Аналіз системи місцевого самоврядування Угорщини в світлі положень Європейської Хартії місцевого самоврядування / А. С. Чиркін // Форум права. — 2015. — № 1. — С. 350–355.
13. Петришин О. Конституційно-правова реформа місцевого самоврядування в Україні: проблеми та перспективи [Електронний ресурс]

- / О. Петришин // Журнал Верховної Ради України «Віче». — 2015. — № 16. — Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/4868>
14. Стемпель Е. Реформа местного самоуправления в Польше : 25 лет спустя. Уроки для Украины [Электронный ресурс] / Ежи Стемпель. — Режим доступа : <http://argumentua.com/stati/reforma-mestnogo-samoupravleniya-v-polshe-25-let-spustya-uroki-dlya-ukrainy>
15. Local cardinal Act on Local Government, 2011 [Electronic resource]. — Mode of access : <http://goo.gl/Yryuq>
16. Benchmarking of public services provided by municipalities in the 4 countries [Electronic resource] / Balazova Eva. — P. 29–41. — Mode of access : http://is.uniag.sk/dok_server/slozka.pl?id=8315;download=6365
17. Zákon o volbách do zastupitelstev krajů a o změně některých zákonů. Předpis č. 130/2000 Sb. [Электронный ресурс] // Zákonu pro lidi. — Режим доступа : <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/2000-130>
18. Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1952 r.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://pl.wikisource.org/wiki/Konstytucja_Polskiej_Rzeczypospolitej_Ludowej
19. Konceptce reform verejne spravy. — Praha, 1999. — 56 s.
20. The Congress of Local and Regional Authorities 5th session Strasbourg (29–31 October, 2013) [Electronic resource] // Local and regional democracy in Hungary. — Mode of access : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2122295&Site=CM>
21. System administracji publicznej w Polsce [Электронный ресурс] // Materiały Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji «System administracji publicznej w Polsce», Warszawa, lipiec 2014 r. — Режим доступа : https://mac.gov.pl/files/administracja_prezentacja.pdf
22. Constitution of the Slovak Republic [Electronic resource] // Súdna rada Slovenskej republiky. — Mode of access : http://www.sudnarada.gov.sk/data/files/527_constitution-of-the-slovak-republic.pdf

23. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. Ordynacja wyborcza do rad gmin //
Dziennik Ustaw. — 1990. — № 16. — poz. 96.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ, ІНФОРМАЦІЇ ТА БЕЗПЕКИ

Колективна монографія

Редактор – Марчук В. В.

Коректор – Березовська-Чміль О. Б.